

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΙΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ
& ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΝΟΜΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΝΟΜΙΚΕΣ ΔΠΟΥΔΕΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2018-2019

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της ΒΙΒΗΣ (ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ) ΔΙΟΝ. ΒΕΡΡΑ
A.M.: 7340012318004

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ - ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ
«Αισχύλου Ορέστεια - Το Δίκαιο στην Αισχύλεια Τριλογία»

Επιβλέποντες:

- α) κ. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ ΕΛΙΝΑ
- β) κ. ΧΕΛΜΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
- γ) κ. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ

Αθήνα, 2020

Copyright © [Βιβή (Παρασκευή) Βέρρα, 2020]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή - Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου	4
A. Το Κοινωνικό και Πολιτικό Υπόβαθρο της Ορέστειας	9
<i>i. Αποτύπωση της Εξελικτικής Πορείας της Αθηναϊκής Πολιτείας και οι Πολιτικές Πεποιθήσεις του Τραγικού Ποιητή</i>	9
<i>ii. Ο Θεσμός του Αρείου Πάγου</i>	15
<i>iii. Ο Ρόλος του Αρείου Πάγου στην Ορέστεια</i>	30
B. Δικαιϊκή Απεικόνιση στην Αισχύλεια Τριλογία	40
<i>i. Βασικά Σημεία της Πλοκής της Υπόθεσης στην Ορέστεια</i>	40
<i>ii. Η Απεικόνιση του Δικαίου και η Εξέλιξή του στην Τριλογία</i>	51
<i>iii. Ο Φόνος και η Εκδίκηση στην Αισχύλεια Τριλογία</i>	59
<i>iv. Μυθολογικές Καινοτομίες - Νοηματικοί Στόχοι του Ποιητή και Ερμηνευτικά Ρεύματα</i>	63
Γ. Θείο και Ανθρώπινο Δίκαιο στην Ορέστεια	72
<i>i. Ο Θεϊκός και ο Ανθρώπινος Παράγοντας στην Τριλογία</i>	72
<i>ii. Η Θέση του Τραγικού Ήρωα</i>	78
<i>iii. Παλαιοί και Νέοι Θεοί – Παλαιοί και Νέοι Θεσμοί</i>	82
Επίλογος	89
Βιβλιογραφία	95

Εισαγωγή – Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου

Ο Αισχύλος γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα το 525/524 π.Χ. στην Ελευσίνα¹, της δυτικής Αττικής, όπου λάμβανε χώρα και η τέλεση των ομώνυμων μυστηρίων προς τιμήν της θεάς Δήμητρας και της Περσεφόνης. Σ' αυτόν οφείλεται η ανάδειξη της αθηναϊκής τραγωδίας σε ύψιστη και αρτιότερη μορφή τέχνης σε όλη την οικουμένη και θεωρείται ο κορυφαίος των τραγικών ποιητών της γενιάς του.

Ο Αισχύλος καταγόταν από διακεκριμένο γένος «ἐξ εὐπατριδῶν τὴν φύσιν»². Το όνομα του πατέρα του ήταν Ευφορίων.³ Απέκτησε δύο γιούς: τον Ευφορίωνα και τον Ευαίωνα που ήταν και οι δύο τραγικοί ποιητές. Ο Ευφορίωνας, στα Διονύσια του 431 π.Χ., κατόρθωσε να νικήσει τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη.⁴

Η καταγωγή του Αισχύλου από την Ελευσίνα βεβαιώνεται από έμμεσες μαρτυρίες. Στους «Βατράχους», ο Αριστοφάνης εμφανίζει τον Αισχύλο, να ξεκινάει τον αγώνα για τον θρόνο του ποιητή στον Άδη με μια προσευχή,⁵ από την οποία οι αναλυτές (του Αριστοφάνη) συνάγουν,⁶ ότι ο Αισχύλος θα πρέπει να ήταν Ελευσίνιος και ως Ελευσίνιος θα ήταν και μύστης των μυστηρίων. Η εκτίμηση αυτή ευνοεί την άποψη που υποστήριζε, ότι ο ποιητής κατηγορήθηκε για ασέβεια λόγω κοινοποίησης των μυστηρίων. Η άμεση ή έμμεση αποκάλυψη μέσω του έργου του, των «μυστικών» των Ελευσινίων Μυστηρίων, τον οδήγησε σε «δίκην ασεβείας».⁷

Ο Αριστοτέλης στα «Ηθικά Νικομάχεια»,⁸ διατυπώνει την υπερασπιστική βάση του ποιητή. Η υποστήριξη της αθωότητας του βασιζόταν στο επιχείρημα, ότι δεν είχε επίγνωση ότι επρόκειτο για άρρητα, απόκρυφα στοιχεία.⁹ Το αποτέλεσμα ήταν τελικά να απαλλαγεί της κατηγορίας·

¹ Sommerstein Al., *Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου*, μτφ. Πολυκάρπου Π., Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2016, σ.31. Η Ελευσίνα εκτός από γενέτειρα του Αισχύλου, αποτέλεσε και το λίκνο των περιόνυμων Ελευσινίων Μυστηρίων.

² Lossau M.J., *Αισχύλος*, μτφ. Μπεζαντάκος Ν., Εκδ. Ινστιτούτο Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009, σ.17.

³ Wilamowitz-Moellendorff v. U., *Aischylos. Interpretationen*, Berlin, 1914, 3-18, 237, ο.π. Lossau M.J., σ.17.

⁴ Snell B., Kannicht R., *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, (TrGF), VOL.1, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977-1986, 13. Βλ. Lossau M.J., ό.π., *Αισχύλος*, 2009, σ.17 και Sommerstein Al., ό.π., *Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου*, 2016, σ.37-38.

⁵ Αριστοφάνης «Βάτραχοι», στ.886επ.: «Δήμητερ ἢ θρέψασα τὴν ἐμὴν φρένα, / εἶναί με τῶν σῶν ἄξιον μυστηρίων».

⁶ Snell B., Kannicht R., Radt S., *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977-1986, (TrGF III) T 8a-d. Επίσης βλ. Lossau M.J., ό.π., *Αισχύλος*, 2009, σ.18.

⁷ Shurē Ed., *Η αρχαία ελληνική ποίησης*, Βιβλιοπωλείον Ι.Ν. Σιδέρη, εν Αθήναις 1914, υπό τη προστασία της Α.Μ. της Βασιλίσσης Σοφίας- Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, σ.65: το πιθανότερο είναι ότι η τριλογία της «Ορέστειας» αποτελεί το πιο ισχυρό τεκμήριο της επιρροής που δέχθηκε το πνεύμα του τραγικού ποιητή από τα Ελευσίνια Μυστήρια. Επίσης βλ. Lossau M.J., *Αισχύλος*, 2009, σ.18-20. Επίσης βλ., ό.π., Sommerstein Al., *Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου*, 2016, σ.31-32: ο Αισχύλος κατηγορήθηκε για ασέβεια επειδή παραβίασε το απόρρητο των Ελευσινίων Μυστηρίων, τα οποία υποτίθεται ήταν απόκρυφα για τους αμύητους.

⁸ Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια, 3, 2. 1111a 8επ.

⁹ Κλήμεντος Αλεξανδρέως, *Sanctorum Patrum, Volumen V., Wirceburgi, Ex Officina Libraria Staheliana, M. DCC.LXXIX., Τα Ευρισκόμενα, Tomus II, Stromatum, Lib. II, p.288: «επιδείξας αυτον μη μεμνημένον»*

καθώς επικράτησε ο ισχυρισμός, ότι πράγματι κάποιος μνημένος δεν θα εκφραζόταν κατ' αυτόν τον τρόπο για τα μυστήρια.¹⁰

Σε κάθε περίπτωση, συνάγεται, ότι ο τραγικός ποιητής αναχώρησε από την Αττική, με προορισμό τη Σικελία, για λόγους που αφορούσαν την υπόληψη και την τιμή του. Προκύπτει με βεβαιότητα από τις αρχαίες πηγές, ότι διέμεινε στη Σικελία για τρία χρόνια.¹¹

Το γεγονός βέβαια, ότι διατυπώθηκε εναντίον του ποιητή αυτή η μομφή,¹² δεν ήταν η μόνη αιτία της αποχώρησης του από την πόλη της Αθήνας. Οι αρχαίες μαρτυρίες αναφέρουν ότι το 468 π.Χ. ο ποιητής ηττήθηκε στους τραγικούς αγώνες από τον νεαρό τότε Σοφοκλή,¹³ ο οποίος πραγματοποίησε την πρώτη του νίκη.¹⁴

«Ο Αισχύλος είναι ο άνθρωπος της εποχής των μηδικών πολέμων. Δύο φορές είδε να απειλείται η πατρίδα του, έπειτα να σώζεται και τελικά να θριαμβεύει». Το 490 π.Χ. μαχόταν μαζί με τον αδερφό του, στον Μαραθώνα¹⁵ και το 480 π.Χ. σε ηλικία 45 ετών, όταν η Αθήνα κυριεύθηκε από τους Πέρσες, πολέμουσε στη Σαλαμίνα.¹⁶

Ο πόλεμος και ιδιαίτερα ο αμυντικός, καταλάμβανε υψηλή θέση στο αξιακό σύστημα του ποιητή. Απόδειξη του γεγονότος αυτού, αποτελεί το επίγραμμα εκείνο, που κατά τους βιογράφους του Αισχύλου, η πόλις Γέλα έδωσε εντολή να χαραχθεί στην επιτάφια στήλη, προς τιμήν του Αισχύλου, ο οποίος απεβίωσε εκεί. Σε αυτό δεν αναφέρεται καθόλου το ποιητικό του έργο, παρά μόνον ότι πήρε μέρος στη μάχη του Μαραθώνα, όταν ήταν 35 χρονών: «Την ανδρεία του Αισχύλου, μπορεί να την μαρτυρήσει το άλσος του Μαραθώνα και οι Πέρσες που την

¹⁰ TrGF III T (L.), ό.π., 93, Lebrun H., "Eschyle et Déméter", *Revue des Études Grecques, Les Belles Lettres, Paris, 1946, Tome 59/60, pp. 28-45. Επίσης βλ., Lossau M.J., ό.π., σ.19.*

¹¹ Lossau M.J., ό.π., σ.19.

¹² Η κατηγορία εναντίον του ποιητή, ότι κοινοποίησε τα Ελευσίνια μυστήρια, ήταν οπωσδήποτε υπόθεση της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου και ευκαιριακά και των θεσμοθετών, πρβ. MacDowell D.M., *The Law in Classical Athens, Thames & Hudson, London 1978, 194επ. Επίσης βλ., Lossau M.J., ό.π., σ.19.*

¹³ Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Κίμων, μτφ. Γιώργος Ράπτης, Εκδ. Ζήτρος, Αθήνα, 2007, 8επ.*

¹⁴ Lossau M.J., ό.π., σ.19.

¹⁵ Ηροδότου *Ιστορίαι*, 6.113-114., *Ο Ηρόδοτος μνημονεύει και τον ηρωισμό που επέδειξε ο αδελφός του Αισχύλου στη μάχη του Μαραθώνα: «τοῦτο δὲ Κυνέγειρος ὁ Εὐφορίωνος ἐνθαῦτα ἐπιλαμβανόμενος τῶν ἀφλάστων νεός, τὴν χεῖρα ἀποκοπεῖς πελέκει πίπτει, τοῦτο δὲ ἄλλοι Ἀθηναίων πολλοὶ τε καὶ ὄνομαστοί».*

¹⁶ Romilly J. De, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, μτφ. Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχολογίου, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997, σ.58.*

γνώρισαν».¹⁷ Κατά μία άλλη παράδοση, είναι πιθανό η σύνθεση της επιτύμβιας επιγραφής να ήταν έργο του ίδιου του Αισχύλου¹⁸ και να μην προέρχεται από μεταγενέστερο δημιουργό.¹⁹

Η σχέση των αισχύλειων έργων με το θέμα του πολέμου επαινείται, τόσο από τους συγγραφείς της εποχής του, όσο και απο μεταγενέστερους: ο Γοργίας μεταχειρίζεται τη φράση «δράμα Ἄρεως μεστόν»,²⁰ αναφερόμενος στο «Επτά επί Θήβας». Την ίδια φράση δανείζεται και ο Αριστοφάνης στους «Βατράχους»²¹, όπου διατυπώνει (κάποιους στίχους παρακάτω) ρητό υπαινιγμό²² για τη συμμετοχή του Αισχύλου στους Περσικούς. Το έργο του Αισχύλου διαποτίζεται από την ετοιμότητα για τον αγώνα και την ελευθερία. Στους «Πέρσες» αυτή η τάση εκφράζεται από την πλευρά των εχθρών, ενώ στις «ΙΚέτιδες» λαμβάνει υπόσταση μέσω του Πελασγού και των πολιτών του Άργους. Επίσης στον «Προμηθέα Δεσμώτη» ενσαρκώνεται μέσα από τον κεντρικό ήρωα, που είναι άτεγκτος απέναντι στη θεϊκή παντοδυναμία.²³

Το αισχύλειο έργο γενικά και ιδίως η «Ορέστεια», το τελευταίο βραβευμένο έργο²⁴ του τραγικού ποιητή και συγχρόνως η μοναδική σωζόμενη τριλογία της αρχαιοελληνικής γραμματείας, αντανακλά αναμνήσεις γεγονότων, προκειμένου να επαναφέρει στη μνήμη τα δεινά του πολέμου ή την εκτυφλωτική πίστη στο πεπρωμένο της αθηναϊκής πολιτείας, που πλέον είχε λυτρωθεί.²⁵

Ένα αξιομνημόνευτο απόφθεγμα, που αποδίδεται στον ποιητή, σχετικό με την τέχνη του, αναφέρεται ουσιαστικά στο μόνο σχόλιο, που έχει καταγραφεί ότι διατύπωσε ο ίδιος για τα έργα του. Στους «Δειπνοσοφιστές» του Αθηναίου, ενός συγγραφέα του 2^{ου} αι. μ.Χ., ένας εκ των

¹⁷ Lossau M.J., ό.π., σ.15. Επίσης βλ. Sommerstein Al., *Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου*, 2016, σ.30. Επίσης βλ. Vernant J.-P., Vidal-Naquet P., «Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα», μτφ. Γεωργούδη Στ., τόμ. Α, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1988, σ.119. Επίσης Γιαρένης Ε.Α., *Κανόνες Δικαίου του πολέμου και Στρατιωτικού Ποινικού Δικαίου, Από τον αρχαιοελληνικό κόσμο στον σύγχρονο στρατιωτικό Ποινικό Κώδικα, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2008, σ.185-192.*

¹⁸ Mazon P., Eschyle, *Texte établi et trad., Societe D'edition "Les Belles-Lettres", Paris, 1920, (Edité par Societe D'edition "Les Belles-Lettres", Paris, 1920), εισαγωγή Έκδ.: «Ο Αισχύλος πολέμησε στον Μαραθώνα και στην Σαλαμίνα. Αυτό είναι το μόνο στοιχείο της βιογραφίας του που μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε το έργο του. Τα υπόλοιπα δεν έχουν παρά δευτερεύον ενδιαφέρον». Βλ., Lossau M.J., ό.π., σ.15-16.*

¹⁹ Page D.L., *Further Greek Epigrams, Cambridge, 1981, 131επ.* Η θέση του Page αντικρούστηκε από τον Sommerstein, ο οποίος θεωρεί ότι το κείμενο της επιγραφής είτε επινοήθηκε από τον ίδιο τον Αισχύλο, είτε είχε ανατεθεί στους Γεώλους από κάποιον οικείο του, ο οποίος γνώριζε τι θα ήθελε ο ποιητής να θυμούνται για αυτόν. Οπότε, κατά αυτήν την άποψη ο ίδιος ο Αισχύλος θεωρούσε ότι ήταν σπουδαιότερο να μνημονεύεται στο περιεχόμενο του επιτάφιου περιγράμματος ως ένας νομοταγής και θαρραλέος Αθηναίος πολίτης που υπερασπίστηκε την ελευθερία της πατρίδας του, παρά ως ποιητής. Βλ. Lossau M.J., ό.π., σ.15. και Sommerstein Al., ό.π., *Η ζωή και το έργο του Αισχύλου*, 2016, σ.30-31.

²⁰ Lossau M.J., ό.π., σ.15.

²¹ Αριστοφάνης, «Βάτραχοι», στ.1021.

²² Αριστοφάνης, «Βάτραχοι», στ.1296-1297.

²³ Lossau M.J., ό.π., σ.16.

²⁴ Sommerstein Al., ό.π., 2016, σ. 30, 190επ.

²⁵ Romilly J. De, *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, «Raconte l' Orestie d' Eschyle», Paris, 2006», μτφ. Ανθή Ξενάκη, Εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008*

συνδαιτημόνων αναφέρεται στον «αξιοθαύμαστο και ένδοξο Αισχύλο» που χαρακτηρίζει ο ίδιος τις τραγωδίες του, ως « τεμάχη τῶν Ὀμήρου μεγάλων δειπνῶν».²⁶

Ο ακριβής αριθμός των τραγωδιών του Αισχύλου, παραμένει αβέβαιος. Από τις αρχαίες πηγές προκύπτουν από 70 έως 90. Ο «κανὼν» των αισχύλειων τραγωδιών, που μας έχει παραδοθεί, απαρτίζεται από 78 τραγωδίες, που το ένα τέταρτο από αυτές μάλλον πρόκειται για σατυρικά δράματα. Η «Σούδα» το λεξικό του δεκάτου αι. μ.Χ., μας παραδίδει 90 τραγωδίες· που ο αριθμός αυτός, αν δεν οφείλεται σε αντιγραφικό λάθος, μάλλον θα προέρχεται από καταγραφές σχετικές με τις διονυσιακές εορτές και περικλείει τραγωδίες που δεν διασώθηκαν κατά την ελληνιστική περίοδο.

Σύμφωνα με τον αρχαίο Βίο του Αισχύλου, ο τραγικός ποιητής απέσπασε δεκατρείς πρώτες νίκες στους δραματικούς αγώνες και αρκετές μετά το θάνατο του. Στη Σούδα αναγράφονται εικοσιοκτώ νίκες, που αν θεωρήσουμε ότι ο αριθμός είναι ακριβής, τότε αναφέρεται και στις μετά θάνατον νίκες του ποιητή.²⁷

Δύο χρονολογίες μαχών που στέκονται ορόσημα στη ζωή του και επτά τραγωδίες, είναι ότι περισώθηκε για εμάς, τους μεταγενέστερους από τον βίο και το έργο του Αισχύλου. Τόσο λίγα αλλά και τόσο πολλά, διότι ο Αισχύλος δεν αποτυπώνει στο έργο του, τίποτα το εφήμερο και το περιστασιακό και δεν εμμένει ούτε προσκολλάται στην επικαιρότητα. Η ακεραιότητα του και η βιωμένη από εκείνον εμπειρία, αντικατοπτρίζεται με ξεχωριστή ευκρίνεια σε όλη τη σκέψη του.²⁸

Η πρώτη φορά που απέσπασε το πρώτο βραβείο²⁹, στους δραματικούς αγώνες των εν Ἄστει Διονυσίων, ήταν την άνοιξη του 484 π.Χ. (στο διάστημα μεταξύ των δύο περσικών πολέμων). Η αρχαιότερη από τις σωζόμενες τραγωδίες του «Πέρσαι» και τα έργα³⁰ που την πλαισιώνουν, παραστάθηκαν με χορηγό παράστασης τον Περικλή το 472 π.Χ., οκτώ χρόνια μετά τη μεγάλη νίκη των Αθηναίων στη Σαλαμίνα και κέρδισαν το πρώτο βραβείο. Είναι σημαντικό ότι οι νίκες, ο θρίαμβος και η καθιέρωση της δόξας και του μεγαλείου της Αθήνας, συγχρονίζονται με το ποιητικό έργο του Αισχύλου, όπου άφησαν βαθιά τη σφραγίδα τους.³¹

²⁶ Αθήναιου, «Δειπνοσοφισταί», Βιβλ. Η', κεφ. 347,8.347d. Επίσης βλ. Sommerstein Al., ό.π., 2016, σ. 34, 376-394.

²⁷ Sommerstein Al., ό.π., 2016, σ. 25, 34, 37, 60, 61: Κανόνας των δραματικών αγώνων στα εν Ἄστει Διονύσια, ήταν κάθε διδασκαλία να περιλαμβάνει τέσσερα έργα. Συνεπώς πενήντα δύο έργα του Αισχύλου κέρδισαν το πρώτο βραβείο ως μέρη τετραλογιών. Η συνδεδεμένη ακολουθία τεσσάρων δραμάτων (τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα), λεγόταν, τουλάχιστον από την εποχή του Αριστοτέλη και έπειτα, τετραλογία και το τμήμα της που απαρτιζόταν από τις τρεις τραγωδίες με την ενιαία πλοκή, τριλογία. Επίσης βλ.. Lossau M.J., ό.π., σ.20-21.

²⁸ Romilly J. De, Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, μτφ. Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχολογίου, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997, σ.58-60.

²⁹ Sommerstein Al., ό.π., 2016, σ.25: Βάσει των πληροφοριών που διαθέτουμε κανένα από τα έργα του Αισχύλου που διδάχθηκαν πριν από το 472 π.Χ., δεν μπορεί να εξακριβωθεί ως κείμενο, ούτε να χρονολογηθεί έστω και κατά προσέγγιση.

³⁰ Οι τραγωδίες: Φινεύς, Γλαύκος Ποτνιεύς και το σατυρικό δράμα Προμηθεύς Πυρκαεύς, βλ. Sommerstein Al., ό.π., 2016, σ.80.

³¹ Romilly J. De, ό.π., Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, 1997, σ.58-60.

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου, διδάχθηκε στα εν Άστει Διονύσια την άνοιξη του 458 π.Χ. με χορηγό κάποιον Ξενοκλή από το δήμο των Αφιδνών και κέρδισε το πρώτο βραβείο.³² Το έργο αυτό, πέρα από οτιδήποτε άλλο, επαληθεύει τη φήμη, το κλέος και τη δόξα που ακολουθούσε τον δημιουργό της, ήδη από την αρχαιότητα, ως κορυφαίο εκπρόσωπο και θεμελιωτή της τραγωδίας.³³

Μετά τη διδασκαλία της «Ορέστειας», απομένουν ουσιαστικά δύο χρόνια ακόμη, μέχρις ότου πραγματοποιήσει ο ποιητής το δεύτερο και ύστατο ταξίδι του, την τελευταία του αποδημία στη Σικελία.³⁴

³² Sommerstein Al., *ό.π.*, 2016, σ. 30,190επ.

³³ Λιαπής Β., Πρόγραμμα Παράστασης, *Η Ορέστεια ως καθολικό δράμα, Ορέστεια του Αισχύλου-Αγαμέμνων, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019, σ.10.*

³⁴ Πρβ. Herington C.J., "Aeschylus in Sicily", *Journal of Hellenic Studies (JHS)* 87, Cambridge University Press, 1967, 74-85. Επίσης βλ., Lossau M.J., *ό.π.*, σ.20. Επιπλέον βλ. Sommerstein Al., *ό.π.*, 2016, σ.30 και Romilly J. De, *ό.π.*, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, 1997, σ.59.

A. Το Κοινωνικό και Πολιτικό Υπόβαθρο της Ορέστειας

i. Αποτύπωση της Εξελικτικής Πορείας της Αθηναϊκής Πολιτείας και οι Πολιτικές Πεποιθήσεις του Τραγικού Ποιητή

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου περιέχει στοιχεία κοινωνικά, οικονομικά, θεολογικά, ψυχολογικά και αισθητικά, τα οποία εκπροσωπούν μίαν ολόκληρη εποχή, την κλασική εποχή της Αθήνας. Η τραγωδία δεν γεννήθηκε στην Ελλάδα, αλλά στην Αθήνα· είναι γέννημα της Αττικής και γέννημα της δημοκρατίας. Το 458 π.Χ. που γράφεται η «Ορέστεια» στο κέντρο ακριβώς της κλασικής Ελλάδας, του κλασσικού πολιτισμού, δεν έχει δημιουργηθεί ακόμη ο Παρθενώνας. Η Αθηνά που εμφανίζεται στο τέλος της «Ορέστειας» δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την Αθηνά του Φειδία και όταν τη βλέπουν οι Αθηναίοι το μυαλό τους δεν πάει στο χρυσελεφάντινο άγαλμα (του Φειδία) καθώς δεν το έχουν αντικρύσει ακόμη. Είναι μια στιγμή μεγάλης συγκρότησης αυτής της συνείδησης. Όλα τα τραγικά έργα της αρχαιότητας αλλά και τα κωμικά, έχουν να κάνουν με την ιστορία, με το παρόν της δημοκρατίας, με τα μεγάλα τρέχοντα ερωτήματα, αυτά που θέτει κάθε μέρα η «Πόλις» προς συζήτηση στην «Αγορά». Οι αρχαίοι μύθοι είναι απλώς ένα πρόσχημα για να τεθούν αυτά τα κρίσιμα ερωτήματα. Πίσω από τον «Αγαμέμνονα» και από την τριλογία ολόκληρη, κρύβεται μια μεγάλη στιγμή, τομή, κρίση της δημοκρατίας.³⁵

Στις «Ευμενίδες» (το τρίτο μέρος της τριλογίας), γίνονται οι περισσότερες και οι πιο εύγλωττες αναφορές στην επικαιρότητα.³⁶ Η τραγωδία κατά κύριο λόγο στηριζόταν αφηγηματικά στον μύθο. Όμως για πολλές αιτίες, ανάμεσα τους και η απουσία μιας καθιερωμένης και σταθερής καταγραφής της παράδοσης, ο δραματουργός κατείχε ελευθερία δράσης, να τροποποιεί τους μύθους αλλά και να εντάσσει μέσα σ' αυτούς νύξεις για επίκαιρα γεγονότα.³⁷ Όπως επισημαίνει ο Κορνήλιος Καστοριάδης «... η τραγωδία συνεπάγεται την ελεύθερη και ρητή αναδημιουργία του μύθου. Ενσαρκώνει επομένως μια απολύτως πρωτότυπη σχέση της κοινότητας με την παράδοση»³⁸.

Ο Αισχύλος στις «Ευμενίδες» ανασυντάσσει τη μυθική παράδοση και συγχρόνως επιμελείται ώστε οι πολιτικές αναφορές του να είναι έντονες και να γίνονται αντιληπτές από τον θεατή. Το δικαστήριο του Αρείου Πάγου αποτελεί κεντρικό στοιχείο της πλοκής, όπως επίσης και η εντύπωση μιας ιστορικής μετάβασης και μιας καινούργιας αφετηρίας. Η συμμαχία της Αθήνας με

³⁵ Για το ότι η ελληνική τραγωδία υπήρξε κατά βάση «αττικό» φαινόμενο συνδεδεμένο με την αθηναϊκή δημοκρατία, βλ. Γεωργουσόπουλος Κ. - Αρχαίων Δράμα - Αισχύλου «Αγαμέμνων», 2016, EPT.

³⁶ Sommerstein AI., Αισχύλου Ευμενίδες, μτφ. Γεωργαντζόγλου Ν., Εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013, σ.55επ.

³⁷ Καστοριάδης Κ., Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα, τόμος Β, Η Πόλις και οι Νόμοι, Αθήνα, 2008, σ.334επ.

³⁸ Καστοριάδης, Κ., ό.π., σ.334.

το Άργος αναδεικνύεται ως θετική προοπτική και αποδοκιμάζονται οι ακρότητες κατά την εκτέλεση της εξουσίας, όπως και το ενδεχόμενο πρόκλησης εξεγέρσεων. Η γνώση του ιστορικού πλαισίου, το οποίο αντικατοπτρίζουν όλα τα παραπάνω, συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή προσέγγιση της «Ορέστειας» και ιδίως των «Ευμενίδων».³⁹ Ο Sommerstein διαπιστώνει ότι: «Στο διάστημα 508/7 μέχρι το 411 π.Χ. ποτέ άλλοτε η Αθήνα δεν βρέθηκε σε μεγαλύτερο κίνδυνο να βυθισθεί σε μια εμφύλια διαμάχη (στάσιν) παρά τότε. Την άνοιξη του 458 π.Χ. βρισκόταν στο σταυροδρόμι της ιστορίας της, από το οποίο θα μπορούσε να συνεχίσει προς το μεγαλείο ή την κατάρρευση»⁴⁰.

Η παράσταση απέχει 32 χρόνια από τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) και 22 από τη μάχη της Σαλαμίνας (480 π.Χ.). Στο διάστημα αυτό οι πολίτες της Αθήνας βίωσαν, μέσα από έντονες συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο παρατάξεις που κυριαρχούσαν τότε στην πολιτική ζωή της Αθήνας (τους «προστάτες «του δήμου» και τους προστάτες «των εὐγενῶν καὶ γνωρίμων», όπως τους διακρίνει ο Αριστοτέλης)⁴¹, τόσο μια ιλιγγιώδη ανοδική πορεία και εδραίωση της θέσης και της σημασίας της Αθήνας στον ελληνικό χώρο, όσο και μια ρηξικέλευθη πολιτειακή οργάνωση. Μεταξύ των δύο παρατάξεων ενισχυόταν έντονη διαμάχη. Οι δύο αυτές παρατάξεις πρόκειται για ό,τι στις μέρες μας θα αποκαλείτο δημοκρατική και αριστοκρατική παράταξη. Το 462 π.Χ. η δημοκρατική παράταξη επικράτησε καθ' ολοκληρίαν στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Αθήνας. Αυτές οι ανακατατάξεις αποκαλύπτονται, αφενός μεν από τον περιορισμό των δικαιοδοσιών του Αρείου Πάγου, αφετέρου δε από τη συμμαχία μεταξύ Αθήνας και Άργους. Τα προεναφερθέντα ζητήματα, στα οποία επιθυμεί ο τραγικός ποιητής να δώσει εξέχουσα θέση, τα τοποθετεί στο θεματικό κέντρο των «Ευμενίδων» και τα ανάγει στη μυθική εποχή, περιβεβλημένα με την αίγλη και το κύρος των Ολύμπιων Θεών.⁴²

Ο Άρειος Πάγος κατάφερε να διατηρηθεί, κατά την κρίσιμη δεκαετία του 460 π.Χ., ως το ύστατο εναπομείναν ανάχωμα της ολιγαρχίας, μέσα σε μια δημοκρατικά διαμορφωμένη πολιτειακή οργάνωση. Επρόκειτο για έναν αριστοκρατικό θεσμό αρχαϊκής καταγωγής, που κατά τον 7^ο αι. π.Χ. αποτέλεσε το ισχυρότερο σώμα διακυβέρνησης και είχε επικρατήσει της Σολώνειας νομοθεσίας, της τυρρανίδος αλλά και των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη.⁴³ Το 462 π.Χ., όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, ο Εφιάλτης Σωφονίδου (πρωτοστάτης της δημοκρατικής παράταξης)

³⁹ Αδαμοπούλου Π., *Οι Ευμενίδες και η Πόλις, Τιμητικός Τόμος Σπ. Βλ. Βρέλλη, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σ.8.*

⁴⁰ Sommerstein Al., *ό.π., Αισχύλου Ευμενίδες, μτφ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, Εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013, σ.61.*

⁴¹ Αριστοτέλους *Αθ. Πολ. XXVIII 2.*

⁴² Botsford and Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1977, σ.18επ., Meier C., Η πολιτική τέχνη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, "Die politische Kunst der griechischen Tragödie", Αθήνα, 1997, σ.106επ., Sommerstein Al., *ό.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.56επ., Αδαμοπούλου Π., *ό.π., σ. 9, 10, 15.***

⁴³ Sommerstein Al., *ό.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.37επ., Botsford and Robinson, *ό.π., Αρχαία Ελληνική Ιστορία, 1977, σ.212.**

εστράφη κατά του Αρείου Πάγου, εισάγοντας μεταρρυθμίσεις υψίστης σημασίας στην ιστορία των θεσμών.⁴⁴ Στη συνέχεια, ο Άρειος Πάγος περιορίστηκε μόνο στη δικαιοδοτική του αρμοδιότητα ως φονικού δικαστηρίου, ο δήμος απέκτησε πλήρη και μέγιστη εξουσία και κατ' αυτόν τον τρόπο επετεύχθη η αυτοθέσμιση της πολιτείας.⁴⁵

Σε ολόκληρη την τριλογία και ιδιαίτερα στις «Ευμενίδες» καθίσταται αντιληπτή η συνείδηση, ότι οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις που διαποτίζουν το έργο διαθέτουν βεληνεκές, που τις εκτοπίζει σε μεταγενέστερους χρόνους, ξεπερνώντας το πλαίσιο της δεδομένης ιστορικής περιόδου.⁴⁶ Η «Ορέστεια», ως τραγωδία, εγγενώς και εξ' ορισμού συνυφαίνεται με τον πολιτικό προβληματισμό.⁴⁷ Ο Walter Nestle έχει δηλώσει, ότι η τραγωδία γεννιέται όταν οι μύθοι ξεκινούν να αντιμετωπίζονται με το βλέμμα του πολίτη. Πράγματι η τραγωδία μετατοπίζει τους μυθικούς ήρωες από την αρχετυπική τους υπόσταση και τους μετατρέπει σε φορείς προβληματισμού. Ο προβληματισμός αυτός είναι ουσιαστικά πολιτικός και όχι υπό την έννοια της στρατευμένης τέχνης. Αυτό συμβαίνει διότι καταπιάνεται με τους δημοκρατικούς θεσμούς και με το ζήτημα του αυτοπεριορισμού τους.⁴⁸

Στην αισχύλεια τριλογία, ο τραγικός ποιητής έρχεται αντιμέτωπος με τους θεσμούς στην προοπτική τους, δηλαδή δεν πρόκειται για ένα έργο εφησυχαστικό και επινίκιο για την αφαίρεση των πολιτικών αρμοδιοτήτων του Αρείου Πάγου. Το εγκωμιαστικό προς τον δικαστικό ρόλο του Αρείου Πάγου τέλος της τριλογίας έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες. Σε κάθε περίπτωση ο

⁴⁴ Αριστοτέλους Αθ. Πολ. XXV: «...γενόμενος τοῦ δήμου προστάτης Ἐφιάλτης ὁ Σοφωνίδου, δοκῶν καὶ ἄδωροδόκητος εἶναι καὶ δίκαιος πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐπέθετο τῇ βουλῇ. καὶ πρῶτον μὲν ἀνεῖλεν πολλοὺς τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, ἀγῶνας ἐπιφέρων περὶ τῶν διφικημένων. ἔπειτα τῆς βουλῆς ἐπὶ Κόνωνος ἄρχοντος ἅπαντα περιεῖλε τὰ ἐπίθετα δι' ὧν ἦν ἡ τῆς πολιτείας φυλακὴ, καὶ τὰ μὲν τοῖς πεντακοσίοις, τὰ δὲ τῶ δήμῳ καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἀπέδωκεν. ἔπραξε δὲ ταῦτα συναιτίου γενομένου Θεμιστοκλέους, ὃς ἦν μὲν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, ἔμελλε δὲ κρίνεσθαι μηδισμῶ...». Ο αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης, Εφιάλτης Σοφωνίδου, ο οποίος είχε τη φήμη του «αδωροδόκητου και δίκαιου», απομάκρυνε πολλούς Αρεοπαγίτες, εγείροντας δίκες εναντίον τους, λόγω του τρόπου που είχαν ασκήσει διοίκηση. Ο Εφιάλτης με την έγκριση σχετικού ψηφίσματος από την Εκκλησία του Δήμου, κινήθηκε εναντίον του Αρείου Πάγου, αφαιρώντας του όλα τα «επίθετα» τα οποία ανέλαβαν η Βουλή των Πεντακοσίων, ο δήμος και τα δικαστήρια. Στις αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου περιλαμβανόταν αφενός η εκδίκαση φόνων εκ προθέσεως κατά Αθηναίου πολίτου (η συγκεκριμένη αρμοδιότητα μάλλον είχε αποδοθεί στον Άρειο Πάγο επί Σόλωνος) και αφετέρου τα «επίθετα». Με τον όρο «επίθετα» αναφερόμαστε στο πλέον ακαθόριστο και πολιτικά σημαντικό πεδίο αρμοδιοτήτων του Αρείου Πάγου. Οι αρμοδιότητες αυτές κατά το ένα μέρος συνίσταντο στη «φύλαξη νόμων», ενώ κατά το άλλο στην εκδίκαση μηνύσεων με αντικείμενο αδικήματα που τελούνταν εναντίον της πολιτείας. Υποστηρίζεται ότι στα επίθετα ανήκε και η εξουσία του Αρείου Πάγου να κρίνει τις «ευθύνες», δηλαδή τις λογοδοσίες των αρχόντων μετά τη λήξη της θητείας τους. Αν αναλογιστεί κανείς, ότι τα μέλη του Αρείου Πάγου εκλέγονταν (με κλήρο) από τους πεντακοσιομέδιμους και τους ιππείς, δηλαδή τις δύο περιουσιακά υψηλότερες τάξεις, γίνεται εύκολα αντιληπτό το γεγονός ότι η αρμοδιότητα αυτή του Αρείου Πάγου (να κρίνει τις «ευθύνες»), παρείχε στην ολιγαρχική πλευρά ένα ισχυρό όπλο εναντίον των αντίπαλων της. Επίσης βλ. Sommerstein ΑΙ., ό.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.39 και Meier C., ό.π., Η πολιτική τέχνη της αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας, 1997, σ.106επ.

⁴⁵ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.11, Γεωργουσόπουλος Κ., ό.π., Αρχαίων δράμα, 2016.

⁴⁶ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.16.

⁴⁷ Ενδεικτικά Vernant J.P.- Vidal- Naquet P., Mythe et tragédie en Grèce ancienne, 1980, σ.25επ.

⁴⁸ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.16.

περιορισμός των εξουσιών του Αρείου Πάγου στην εκδίκαση φόνων εκ προμελέτης ισοδυναμεί με τη μεγαλειώδη πράξη της «αυτοθέσμησης» της αθηναϊκής πολιτείας.⁴⁹

Η σκηνή στις «Ευμενίδες», όπου η Αθηνά αποφασίζει ότι είναι αναρμόδια να δικάσει την υπόθεση του Ορέστη και ιδρύει για τον σκοπό αυτό δικαστήριο πολιτών, όπως και η εμφάνιση του Απόλλωνα σε ρόλο συνηγόρου, λειτουργούν ανατρεπτικά και εκπλήσσουν μέχρι και τον σύγχρονο θεατή. Από τη στιγμή της εγκαθίδρυσης του δικαστηρίου, τόσο η Αθηνά, όσο και ο Απόλλωνας, παρά τη θεϊκή τους υπόσταση, βρίσκονται πάνω στη σκηνή στην ίδια ακριβώς στάση με τους λοιπούς συμμετέχοντες στη δίκη και κατά τη διεξαγωγή της (δίκης) δεν προσδίδουν καμία εξ αποκαλύψεως αλήθεια.⁵⁰

Η κρίση της Αθηνάς βασίζεται σε «μαρτυρία τε και τεκμήρια»⁵¹ και προτρέπει τους δικαστές, να διαμορφώσουν ετυμηγορία «ἀπὸ γνώμης»⁵², επειδή οι δημοκρατικοί θεσμοί διαθέτουν αυτάρκεια και αυτοτέλεια. Δεν υπάρχουν κρίσεις αυθεντίας, ούτε συνδρομή από άνωθεν ή έξωθεν δυνάμεις.⁵³ Τα γεγονότα είναι δυσανάγνωστα και η κατάσταση συγκεχυμένη ακόμη και για τη θεά της σοφίας και δεν ελέγχεται παρά μόνο με σταθμίσεις, όπως προκύπτει και από την αμφίσημη ετυμηγορία για την πράξη του Ορέστη.

Στο τρίτο μέρος της τριλογίας, διαφαίνονται ως καθοριστικής σημασίας για την επίτευξη της απρόσκοπτης λειτουργίας των θεσμών, τα εξής: η πλήρωση των οργάνων με βάση αξιολογικά κριτήρια «ἀστῶν τῶν ἐμῶν τὰ βέλτατα»⁵⁴, η αντιμετώπιση ως ίσης βαρύτητας της ψήφου κάθε μέλους, η ισηγορία των διαδίκων και ο σχηματισμός της δικανικής πεποιθήσης, όχι βάσει όρκων, αλλά βάσει αποδεικτικών στοιχείων «ὄρκοις τὰ μὴ δίκαια μὴ νικᾶν λέγω»⁵⁵.

Η αναγκαιότητα της παρουσίας του μέτρου κυριαρχεί σε όλη τη διάρκεια του έργου και προβάλλεται με τη ρήση των Ερινύων, την οποία ενστερνίζεται η θεά Αθηνά «μὴτ' ἄναρχον μῆτε δεσποτούμενον σέβειν»⁵⁶. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των Ερινύων «ο θεός δίνει την νίκη σε όποιον είναι με μέτρο»⁵⁷. Ο Αισχύλος προσπαθεί να υποβάλει την αίσθηση του μέτρου στον θεατή και μόνη διασφάλιση για την τήρηση της μεσότητας μοιάζει να είναι η αποδοχή της διαφορετικότητας και η συναινετική διάθεση, όντας άρρηκτα συνδεδεμένες με τους θεσμούς της δημοκρατίας.⁵⁸ Κατά

⁴⁹ Vernant J.P.- Vidal- Naquet P., *Eschyle, le passé et le présent*, in: *Mythe et tragédie en Grèce ancienne - II*, Paris, 2001(1986), 91, 97, Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.15-16.

⁵⁰ Romilly J. De, ό.π., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, 2008, σ.122-123, ό.π., Αδαμοπούλου Π., σ.16-17, και Μουσταίρα Ε., *Ορέστεια: Από τη θεϊκή εκδίκηση στην ανθρώπινη δικαιοσύνη*, Τιμητικός Τόμος Ιω. Βούλγαρη, Αντ. Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σ.825.

⁵¹ *Αισχ. Ευμ.στ.485.*

⁵² *Αισχ. Ευμ. στ.674.*

⁵³ Καστοριάδης Κ., *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα*, ό.π., τόμ. Β, σ.301επ.

⁵⁴ *Αισχ. Ευμ. στ.487.*

⁵⁵ *Αισχ. Ευμ. στ.432.*

⁵⁶ *Αισχ. Ευμ. στ.526-527.*

⁵⁷ *Αισχ. Χοηφ. στ.529-531. Επίσης βλ. Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.17*

⁵⁸ *Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.17.*

μία εκδοχή, ο Αισχύλος κατευθύνει τον θεατή προς τις προϋποθέσεις της επιτυχούς πολιτικής συνύπαρξης, δηλαδή στη δικαιοσύνη και το μέτρο (δικαιοσύνη του μέτρου).⁵⁹ Η εξισοροπητική στάση της θεάς Αθηνάς, κάνοντας ρητή αναφορά στη θεότητα της Πειθούς, που «δίνει στα λόγια της μια σαγηνευτική ηδύτητα»⁶⁰ και στον αγοραίο Δία⁶¹ (τον προστάτη της αγοράς και του διαλόγου), εκδηλώνεται ως καθοριστικής σημασίας για τη δράση.⁶²

Ένα άλλο κοινωνικό θέμα της εποχής ανακύπτει με την ανεπαρκή αιτιολόγηση που φέρει η απαλλαγή του Ορέστη. Η μομφή των Ερινύων περί όμαίμου φόνου αποδυναμώνεται από τον Απόλλωνα, ο οποίος προβάλλει τον ισχυρισμό ότι γονέας του παιδιού είναι μόνον ο πατέρας αυτού.⁶³ Η Αθηνά φαίνεται να συντάσσεται με το επιχείρημα αυτό, ψηφίζοντας υπέρ της απαλλαγής του Ορέστη, αφού άλλωστε και η ίδια προέρχεται μόνον από πατέρα.⁶⁴ Ο Απόλλωνας, με τον παράδοξο αυτόν ισχυρισμό και την ισχρή επιχειρηματολογία του, αποδίδει τη γενετική θεωρία της εποχής εκείνης, που είχε εκφραστεί από τον Αναξαγόρα.⁶⁵ Εντούτοις η επιχειρηματολογία⁶⁶ αυτή, σχετικά με την αποδιδόμενη στο πρόσωπο του Ορέστη κατηγορία,

⁵⁹ Ost F., *Raconter la loi: Aux sources de l' imaginaire juridique*, Ed. Odile J., Paris, 2004, 143, Μουσταΐρα Ε., ό.π. σ.827.

⁶⁰ *Αισχ. Ευμ.* σ.886.

⁶¹ *Αισχ. Ευμ.* σ.973.

⁶² Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.17.

⁶³ Μέχρι το 451 π.Χ. για την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη (ελεύθεροι, ενήλικοι άρρενες εγγεγραμμένοι στους καταλόγους των δήμων) απαιτείτο ύπαρξη αθηναϊκής καταγωγής μόνο από την πατρική γενεαλογική γραμμή. Η θεώρηση αυτή διατυπώνεται από τον Απόλλωνα στις «Ευμενίδες» (458 π.Χ.). Ο πατέρας ήταν ο τοκεύς, ενώ η μητέρα ήταν μόνο το φυτώριο, όπου βλάσταινε το ανδρικό σπέρμα. Από το 451 π.Χ. και εξής για την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη απαιτείτο διττή αθηναϊκή καταγωγή, δηλαδή και από τη πατρική αλλά και από τη μητρική γενεαλογική γραμμή. Cartledge P., *Οι Έλληνες, Εικόνες του εαυτού και των άλλων*, 'The Greeks, A portrait of self and others', μτφ. Μπουρλάκης Π., Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002, σ.111.

⁶⁴ *Αισχ. Ευμ.* σ.736, Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.18. Επίσης βλ. Δελγκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Εκδ. Σάκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 1996, σ.220-221: «η συγκεκριμένη αναφορά πέρα από το άμεσο επιχείρημα υπέρ του πατρικού δικαίου, έχει και άλλες παραμέτρους και σκοπιμότητες. Η Αθηνά είναι αυτή που ιδρύει το δικαστήριο, αυτή που το συγκαλεί, προεδρεύει σε αυτό και αυτή θέτει τον δικονομικό αγώνα που οδηγεί στην αθώωση του Ορέστη. Πέρα από αυτό, η Αθηνά είναι που καθιερώνει για το μέλλον τον τρόπο και το δικαστήριο, όπου θα απονέμεται δικαιοσύνη στα αδικήματα του αίματος. Ακόμα περισσότερο, είναι αυτή που επισφραγίζει τον θρίαμβο των νέων θεών και του νέου δικαίου έναντι των Ερινύων, μετατρέποντας τις με τη πειθώ σε Ευμενίδες, σ.990-995: «Βλέπω μεγάλο κέρδος για την πόλη / στα φοβερά τους πρόσωπα, καθώς φρονίμεψαν, / να τις τιμάτε φρόνιμοι πάντα / κι όλοι μαζί να ζείτε ξακουσμένοι / στην πόλη και στη χώρα του Δικαίου». Αυτά τα λόγια βάζει ο Αισχύλος στο στόμα της Αθηνάς, επισφραγίζοντας έτσι την προσπάθεια του και τον ουσιώδη στόχο του έργου του να γίνει και να μείνει η Αθήνα και η Αττική «η πόλη και η χώρα του δικαίου». Γι' αυτό το μεγάλο της ρόλο έπρεπε όμως να παρουσιαστεί η Αθηνά στο έργο αυτό ακριβώς όπως ήταν. Η κόρη του Δία με τις μεγάλες εξουσίες, που απέρρεαν απευθείας από αυτόν χωρίς μεσολάβηση άλλου, όπως και η ίδια γεννήθηκε από αυτόν και μόνο χωρίς να υπάρξει μάνα (...) Μέσα από αυτή την αφύσικη γέννηση κρύβεται μία κατάσταση αυξημένης και ενισχυμένης εξουσίας της θεάς Αθηνάς έναντι κάθε άλλου θεού (...) Ο ποιητής γνωρίζει ότι καμία δικαιοσύνη, όσο και αν στηρίζεται στην αποδοχή των πολλών, δεν μπορεί να επιβληθεί χωρίς να φιμωθούν, να αχρηστευθούν οι παλιές αντιδραστικές δυνάμεις που εναντιώνονται στη πρόοδο και στην ανανέωση. Η Αθηνά επιβάλλει τη νέα τάξη με την πειθώ. Ταυτόχρονα όμως υπενθυμίζει στις Ερινύες τη δύναμη που η ίδια, με τις εκχωρημένες σε αυτήν αρμοδιότητες του Δία, κατέχει. Παίζοντας με τους μύθους των θεών και τις εξουσίες τους ο ποιητής χτίζει τις νέες δικαιοσύνες αντιλήψεις με γνήσιο νομικό ρεαλισμό. Ένα ρεαλισμό που γνωρίζει ότι το δίκαιο και η επιβολή του στηρίζεται σχεδόν πάντοτε σε δύο μεταβλητούς αλλά αναγκαίους συντελεστές: στην αποδοχή και στη δύναμη».

⁶⁵ Sommerstein Al., ό.π., *Αισχύλος Ευμενίδες*, σ.305.

⁶⁶ Ο Αισχύλος προβάλλει στην «Ορέστεια» την κρατούσα πεποιθήση της εποχής, ότι η θέση της γυναίκας στην αναπαραγωγική διαδικασία ήταν κατώτερη από εκείνην του άνδρα. Κατά την λαϊκή δοξασία που υφίστατο ανέκαθεν, η φύση του απογόνου εξαρτώταν αποκλειστικά από τον άνδρα, ενώ η γυναίκα ήταν μόνο η τροφός του σπέρματος

κρίνεται από τους αναλυτές ως ήσσοнос δραματουργικής αξίας, συγκρινόμενη των δυνατοτήτων του τραγικού ποιητή.⁶⁷

Κατά άλλη εκδοχή, ο Αισχύλος επιδίωξε την απαλλαγή του Ορέστη με μια ανίσχυρη αιτιολόγηση και χωρίς ουσιαστική επιχειρηματολογία, προς απόδειξη της αθωότητας του. Πιθανόν, ο τραγικός ποιητής με αυτόν τον τρόπο να επισημαίνει ότι στον πυρήνα του έργου δεν βρίσκεται το δίκαιο ή το άδικο της μητροκτονίας, αλλά το εγχείρημα της πόλης της Αθήνας για «αυτοθέσμιση».⁶⁸ Η Αθήνα εγκαινιάζει το εγχείρημα της «αυτοθέσμισης»⁶⁹ και αξιοποιεί το σύνολο των πολιτών της. Το μόνο εχέγγυο για την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών είναι οι ίδιοι οι πολίτες. Ο Αθηναίος πολίτης, στα Μεγάλα Διονύσια του 458 π.Χ., βιώνει την κοσμογονία των θεσμών. Αντιλαμβάνεται ότι θα αναλάβει να στελεχώσει θεσμικά πολιτειακά όργανα και έχει επίγνωση του βάρους της ευθύνης και του καθήκοντος, που αυτό συνεπάγεται.⁷⁰ Αυτός ο προβληματισμός και η κοινωνική ευθύνη που συνοδεύουν το φαινόμενο της «αυτοθέσμισης»⁷¹ γέννησαν το καθαρά αττικό δημιούργημα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας.⁷² «Δεν είναι μονάχα ότι το μεγαλείο της Αθήνας και η ανακάλυψη της, η δημοκρατία, δίνουν αξία στη τριλογία του Αισχύλου, αλλά και ότι η στενή σχέση μεταξύ των χρονολογιών της μεταρρύθμισης του Αρείου Πάγου και της Ορέστειας, της προσδίδουν ένα χαρακτήρα εντελέχειας εγγράφοντας τη μέσα στη δημοκρατική εξέλιξη»⁷³.

και δεν συνέβαλλε καθόλου στη μορφή του απογόνου. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν ο Αναξαγόρας, ο Διογένης ο Απολλωνιάτης και ο Αριστοτέλης. Ο Αισχύλος βέβαια στο ποιητικό του έργο επικεντρώνεται περισσότερο στο φλέγον ζήτημα αντικατάστασης της αυτοδικίας από την κρατική δικαιοσύνη παρα στην αντικειμενικότητα της προαναφερθείσας άποψης. Βλ. Cantarella E., *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας, "L' ambiguo malanno – condizione e imagine della donna nell' antichità greca e romana"*, μτφ. Παν. Δ. Δημάκης, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1998, σ.126. Kirk G.S. – Raven J.E.- Schofield M., *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι, "The presocratic philosophers"*, μτφ. Κούρτοβικ Δ., ΜΙΕΤ., Αθήνα, 1988, σ.363. Kullmann W., *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη, "Il pensiero politico di Aristotele"*, μτφ. Ρεγκάκος Α., ΜΙΕΤ., Αθήνα, 1996, σ.82-83.

⁶⁷ Romilly J. De, *L' Orestie*, 2006, σ.90επ. Επίσης βλ. Manfred J.L., *Αισχύλος*, μτφ. Μπεζαντάκος Ν., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009, σ.158.

⁶⁸ Αδαμοπούλου Π., ο.π. σ.18.

⁶⁹ Καστοριάδης Κ., ο.π., *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2000, σ.70επ. Του ιδίου, ο.π., *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα*, τόμ. Β, σ.116επ. και 190επ..

⁷⁰ Αδαμοπούλου Π., ο.π., σ. 1, 2, 17.

⁷¹ Καστοριάδης Κ., ο.π., *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα*, τόμ. Β, σ.116επ. και 190επ.

⁷² Για το ότι η ελληνική τραγωδία υπήρξε κατά βάση «αττικό» φαινόμενο, συνδεδεμένο με την αθηναϊκή δημοκρατία: βλ. Γεωργουσόπουλος Κ., ο.π., *Αρχαίων Δράμα-Αισχύλου «Αγαμέμνων»*, 2016. Επίσης βλ. Lesky A., *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, Α', ΜΙΕΤ, 1986, σ.40. Vernant J.P.- Vidal- Naquet P., *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, 1980, σ.21επ. Επίσης βλ. Romilly J. De, *Precis de Litterature Grecque*, Edité par P.U.F., Grigny, France, 1980, σ.65επ. Επίσης βλ. Meier C., ο.π., *Η πολιτική τέχνη της αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, Αθήνα, 1997, σ.19επ. Επίσης βλ. Καστοριάδης Κ., ο.π., *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα*, τόμος Β, σ.207 και Αδαμοπούλου Π., ο.π., σ. 2,17.

⁷³ Romilly J. De, *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, «Raconte l' Orestie d' Eschyle»*, Paris, 2006», Εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008, σ.14-15.

ii. Ο Θεσμός του Αρείου Πάγου

Ο Άρειος Πάγος εμφανίζει ενδιαφέρουσα ετυμολογική και ιστορική προέλευση.⁷⁴ Η λέξη πάγος αναφέρεται στο στέρεο σώμα, πεπηγός (στον βράχο) και συγκεκριμένα στον πέτρινο εκείνο λόφο που βρίσκεται στο δυτικό μέρος της Ακρόπολης. Κατά μία ερμηνευτική προσέγγιση, το «Άρειος» συνδέεται με το «'Αραί» (άλλο όνομα Ερινύων⁷⁵- Ευμενίδων), είτε λόγω της θέσης του βωμού των Ευμενίδων στους πρόποδες του λόφου της Ακρόπολης, είτε λόγω του βωμού του θεού Άρη που επίσης κείται στον λόφο. Οι αρχαίοι Έλληνες θέλησαν να συνδέσουν το όνομα του Αρείου Πάγου, ως φονικού δικαστηρίου, με τον θεό Άρη, καθώς εκεί έλαβε χώρα η πρώτη ποινική δίκη με τον ίδιο το θεό στη θέση του κατηγορουμένου.

Σύμφωνα με τους παραδιδόμενους μύθους, στον Άρειο Πάγο έλαβε χώρα η εκδίκαση τεσσάρων εγκλημάτων φόνου (ανθρωποκτονιών). Πρώτη κατά σειρά, η δολοφονία του Αλιρρόθιου (γιου του Ποσειδώνα) από τον θεό του πολέμου, λόγω εκδίκησης για τον βιασμό της Αλκίππης (κόρης του Άρη) : «...ταύτην βιαζόμενος Αλιρρόθιος, υπό Άρεως φωραθείς κτείνεται. Ποσειδῶνος δὲ <εἰσάγοντος> ἐν Άρειῷ Πάγῳ κρίνεται, δικαζόντων τῶν δώδεκα θεῶν Άρης καὶ ἀπολύεται»⁷⁶.

Εν συνεχεία, λαμβάνει χώρα η εκδίκαση του εγκλήματος που διέπραξε ο Ορέστης, φονεύοντας την μητέρα του.⁷⁷ Οι Ερινύες σε ρόλο κατηγορού⁷⁸, ο Απόλλωνας στον ρόλο της υπεράσπισης και εν τέλει ο μητροκτόνος απαλλάσσεται, με την αθωωτική ψήφο της θεάς Αθηνάς⁷⁹.

⁷⁴ Κανίνιας Σ., *Ο αρχαίος Άρειος Πάγος ως Ποινικό Δικαστήριο*, «Ποινικά Χρονικά» ΜΕ', 1995, σ.529 επ.

⁷⁵ Οι παλαιότερες αναφορές σε θεότητα που φέρει την ονομασία «Ερινύς» απαντώνται σε δύο επιγραφές της γραμμικής Β', από την μινωική Κνωσό, σε καταλόγους για αποδέκτες προσφορών. Βλ. Sommerstein ΑΙ., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ.28-29.

⁷⁶ Απολλόδωρος Γ' 14 2 και Δημοσθένους Κατά Αριστοκράτους 66.

⁷⁷ Αισχ. Ευμ. στ.685-690: Ο Αισχύλος τροποποιεί τον παραδιδόμενο μύθο, ώστε ο Ορέστης, αντί του Άρη, να είναι ο πρώτος υπόδικος για την τέλεση φόνου που εκδικάζεται στον Άρειο Πάγο. Συνεπώς ο Αισχύλος έχει την υποχρέωση να αιτιολογήσει γιατί ο Άρειος Πάγος ονομαζόταν βράχος(πάγος) του Άρη και όχι «Ορέστειος Πάγος». Σε κάθε περίπτωση το πρώτο συνθετικό «Άρειος» σήμαινε φόνος. Μαραβέλιας Χ.Ε., *Φόνος, Τα αττικά φονικά δικαστήρια και ιδίως το εν Φρεαττοί του Πειραιώς Δικαστήριο*, Επιστημονικές Μονογραφίες «Πειραιϊκής Νομολογίας», αρ.1, Εκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Πειραιώς, Πειραιάς, 1998, σ.37-38. Επίσης, βλ. Σ. Αδάμ – Μαγνήσαλη, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} π.Χ. αι.)*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σ.80-81, Παπαμιχαλόπουλος Κ.Ν., *Ο Άρειος Πάγος εν ταις αρχαίαις Αθήναις*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Παρνασσού», 1881, σ.4επ., Φ. Δεκάζου – Στεφανοπούλου, *Περιθωριακοί και Παραβάτες, Ο κόσμος των παρεκκλίσεων στην κωμωδία του Αριστοφάνη*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σ.154-155 και Mc Dowell D. M., *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, "The law in classical Athens", μτφ. Μαθιουδάκης Γ., Εκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2009, σ.43.

⁷⁸ Ως επικεφαλής των δημοσίων κατηγορών τοποθετήθηκε η πρεσβύτερη των Ερινύων. Graves R., *Οι ελληνικοί μύθοι*, "The Greek Myths", μτφ. Ζενάκος Α., τόμος Α, Μ. Μπέρη - Μειμάρη τόμος Β, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1998, σ. 85.

⁷⁹ Αισχύλος, *Ευμενίδες*.

Κατά την επόμενη μυθολογική υπόθεση, ο Κέφαλος φόνευσε τη σύζυγό του ονόματι Πρόκριν, θυγατέρα του Ερεχθέως (παλαίου βασιλιά των Αθηνών) και ο εγκληματίας «κριθείς ἐν Ἄρειῳ πάγῳ φυγὴν αἰδίων καταδικάζεται»⁸⁰.

Η τέταρτη υπόθεση αφορά τον Δαίδαλο, τον περίφημο αγαλματοποιό και αρχιτέκτονα της αρχαιότητας, ο οποίος φόνευσε τον μαθητή και ανεψιό του με το όνομα Τάλως, καθώς τον φθόνησε για την ευφυΐα του. Ο Δαίδαλος επιχείρησε να συγκαλύψει την πράξη του, αλλά «περικατάληπτος γενόμενος...κατηγορηθείς δὲ καὶ καταδικασθεὶς ὑπὸ τῶν Ἄρεοπαγιτῶν φόνου».⁸¹

Για τον Ἄρειο Πάγο θα μπορούσε εύστοχα να λεχθεί, ότι η αρχή του υπήρξε μυθική, η δε συνέχεια του ιστορική.⁸² Το Πάριο Μάρμαρο τοποθετεί την ίδρυση του Ἀρείου Πάγου ἐπὶ βασιλείας Κραναοῦ. Η μυθολογία μας πληροφορεί, ότι η συγκρότηση του Ἀρείου Πάγου τοποθετείται σε παλαιότερους χρόνους, προ της Δρακόντειας εποχής (7^{ος} π.Χ.). Ο Ἄρειος Πάγος προ του Δράκοντος, αναλάμβανε την εκδίκαση κάθε μορφής ανθρωποκτονίας.

Μια άτυπη «βουλή» που θα μπορούσε να εκληφθεί, ως εξέλιξη του Συμβουλίου των Γερόντων των ηρωικών χρόνων, όπως αντλούμε στοιχεία από τα ομηρικά ἔπη⁸³ και ειδικότερα από την απεικόνιση της ασπίδας του Αχιλλέα, απαρτιζόταν από τους «ευπατρίδες» οι οποίοι ήταν φυσικοί σύμβουλοι και παραστάτες των εκάστοτε βασιλέων: «οἱ δὲ γέροντες / εἶατ' ἐπὶ ζεστοῖσι λίθοις ἱερῶ ἐνὶ κύκλῳ, / ἀμοιβαδὶς δὲ δικάζον».⁸⁴ Τα καθήκοντα της βουλῆς των «ευπατρίδων» ήταν πολιτικά και δικαστικά. Ο Πausanias αναφέρει, ότι παρόμοιο ἔργο στην αθηναϊκή πολιτεία επιτελούσε ο Ἄρειος Πάγος, για τον οποίο μάλιστα ελέχθη: «δίκας τὰς φονικὰς τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐδόκει δικάζειν ἐκ παλαιοῦ»⁸⁵. Επιπλέον «πρὸ τῆς Σόλωνος ἀρχῆς καὶ νομοθεσίας» εντοπίζονται «εν Ἀρείῳ Πάγῳ καταδικασθέντες»⁸⁶.

Η ανθρωποκτονία ως ἔγκλημα, επέσυρε τον αποτροπιασμό καθώς εκλαμβάνονταν ως προσβολή προς το θεϊκό στοιχείο, που προσέφερε στον ἄνθρωπο το αγαθό της ζωῆς. Υπήρχε η

⁸⁰ Απολλόδωρος III 198.7.

⁸¹ Απολλόδωρος III 215 και Διόδωρος IV 76.

⁸² Κανίνιας Σ., ὁ.π., σ.530.

⁸³ Η αρχαιότερη περιγραφή δικαστικού αγώνα εντοπίζεται στην Ιλιάδα του Ομήρου. Η παράσταση που ήταν χαραγμένη ἐπάνω στην ασπίδα του Αχιλλέα συνιστά την θεματική αυτής της σκηνῆς. Οι δύο «αντίδικοι» απευθύνονται στον «ἴστορα», ο οποίος λειτουργεί ως μεσολαβητής. *Mutatis mutandis*, η Αθηνά στις «Ευμενίδες» δρα ως «ἴστορ». Βλ. Τρωιάνος Σπ. - Βελισσαροπούλου - Καρακώστα Γ., *Ιστορία Δικαίου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1993, σ.31-32 και Κεραμεύς Κ.Α., *Διάγραμμα του ελληνικού Δικαίου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1998, σ.14. Στην Ιλιάδα (Σ' στ.497- 508) απαντάται ένα αμιγῶς ανθρώπινο δικαστήριο, ενώπιον του οποίου εκδικάζεται μια υπόθεση αποζημίωσης για ανθρωποκτονία. Η σκηνή αυτή απεικονιζόταν στην ασπίδα του Αχιλλέα. Στην ομηρική εποχή αυτού του είδους νομικές διαδικασίες ήταν συνήθειες. Βλ. Μανωλεδάκης Μ., *Δίκη Πολύποινος*, Η απονομή δικαιοσύνης στην αρχαία ελληνική μυθολογία και τέχνη, Εκδ. Κορνηλία Σφακιανάκη, Θεσ/κη 2005, σ.119-120. Για τα κύρια χαρακτηριστικά της δίκης της ασπίδας, βλ. Δεληκωστόπουλος Σ., ὁ.π., σ.98-106. Σχετικά με το ιστορικό της δίκης, για τα υποφόνια, τη θέση του ἴστορα στο δικαστήριο των Γερόντων και τη χρονολόγηση της δίκης αυτής, βλ. Αποστολάκης Ι.Μ., *Η δικαιοσύνη στη μυκηναϊκή εποχή, Λειτουργία και απονομή*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1987, σ.131-144.

⁸⁴ Ομήρου Ιλιάς Σ' στ.503-506.

⁸⁵ Πausanίου Μεσσηνιακά 5.2.7.

⁸⁶ Πλουτάρχου Σόλων 19.

πεποίθηση, ότι η ποινική δικαιοδοσία όσον αφορά την εκδίκηση των εγκλημάτων ανθρωποκτονίας πήγαζε από το θεϊκό δίκαιο. Ένας χαρακτήρας ιεροτελεστίας και κάθαρσης διέκρινε τις εν λόγω δίκες και οι δικαστές ήταν Αρεοπαγίτες που ανέρχονταν στο αξίωμα αυτό, αφότου είχαν διατελέσει ως άρχοντες στην πολιτεία της Αθήνας. Όταν καταργήθηκε ο θεσμός της κληρονομικής βασιλείας, όπως προκύπτει από τις αρχαίες πηγές, η εξουσία ασκούνταν από τους Εννέα άρχοντες, οι οποίοι εκλέγονταν με ενιαύσια θητεία. Τους Εννέα άρχοντες αποτελούσαν: ο βασιλεύς, ο πολέμαρχος, ο επώνυμος άρχων από τον οποίο λάμβανε την ονομασία της η ενιαύσια θητεία και οι εξ θεσμοθέτες. Οι άρχοντες αυτοί μετά το πέρας της θητείας τους, κρίνονταν με βάση το πως εξετέλεσαν το έργο τους και αναδεικνύονταν ισοβίως στο αξίωμα των Αρεοπαγιτών. Υποστηρίζεται ότι τρεις εξ αυτών ανέρχονταν στο αξίωμα των Αρεοπαγιτών, δηλαδή η τριανδρία βασιλέως, πολέμαρχου και επωνύμου άρχοντος, λόγω του ότι εκείνοι ήταν διάδοχοι του παλαιού θεσμού της κληρονομικής βασιλείας. Μετέπειτα συμπεριλήφθηκαν οι εξ νομοθέτες *«θεσμοθέται δὲ πολλοῖς ὕστερον ἔτεσιν ἠρέθησαν»*⁸⁷, ευρισκόμενοι πάντως σε υποδεέστερη θέση συγκριτικά με τους άλλους. Η εκλογή των αρχόντων από τις ευπορότερες κοινωνικές τάξεις απέδωσε αριστοκρατικό χαρακτήρα στον Άρειο Πάγο: *«ἢ γὰρ αἴρεσις τῶν ἀρχόντων ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην ἦν, ἐξ ᾧ οἱ Ἀρεοπαγῖται καθίσταντο»*⁸⁸.

Την εποχή προ του Δράκοντα, στον Άρειο Πάγο εκδικάζονταν όλα τα εγκλήματα φόνου, χωρίς να συντελείται διάκριση ανάμεσα σε εκούσιες (εκ προθέσεως) ανθρωποκτονίες και ακούσιες (εξ αμελείας). Οι δρακόντειοι «θεσμοί» αναμόρφωσαν τους άγραφους μέχρι τότε νόμους περί των φονικών, οι οποίοι πλέον έλαβαν γραπτή μορφή. Συστάθηκε από τον Δράκοντα ένα ειδικό δικαστήριο των Εφετών, συγκροτούμενο από πενήντα άνδρες, ηλικίας άνω των πενήντα ετών. Ο τρόπος εκλογής των Εφετών αρχικά ήταν «αριστίνδην και πλουτίνδην». Μετέπειτα όμως εκλεγόντουσαν από τον δήμο «λαχόντες». Κατά συνέπεια, ο Άρειος Πάγος δεν αποτελούσε πλέον το μοναδικό ποινικό δικαστήριο για την εκδίκηση των φονικών εγκλημάτων. Στο νεοσύστατο δικαστήριο των Εφετών, χορηγήθηκε γενική αρμοδιότητα για την εκδίκηση των εγκλημάτων κατά της ζωής και κατά της σωματικής ακεραιότητας. Μονάχα η ανθρωποκτονία εκ προθέσεως παρέμεινε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου.

Στην ταραγμένη από εσωτερικές διαμάχες και εμφύλιες συγκρούσεις, αθηναϊκή πολιτεία του 583 π.Χ. διακρίθηκε ο Σόλωνας⁸⁹ ως «διαλλακτής και νομοθέτης». Τροποποίησε την νομοθεσία του Δράκοντα (εκτός των φονικών νόμων), μείωσε τα δυσβάσταχτα χρέη των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων μέσω της περίφημης «σεισάχθειας», κατήργησε το «δανείζειν ἐπὶ τοῖς

⁸⁷ Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία* III 4. Επίσης βλ. Κανίνιας Σ., *ό.π.*, σ.530-531

⁸⁸ Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία* III 6.

⁸⁹ *Η ύπαρξη του Αρείου Πάγου, ως φονικού δικαστηρίου, προ της εποχής του Σόλωνος, τεκμηριώνεται και βάσει του σολώνειου νόμου περί «αμνηστίας».*

σώμασιν» και κατηγοριοποίησε τους πολίτες ανάλογα με την περιουσιακή τους κατάσταση σε τέσσερις τάξεις. Βάσει αυτής της κατάταξης, δυνατότητα εκλογής στα αξιώματα των Αρχόντων είχαν μόνον οι ευπορώτατοι (πεντακοσιομέδιμνοι).

Κατά την αφήγηση του Πλουτάρχου, στην ήδη υπάρχουσα βουλή των τετρακοσίων, ο Σόλωνας προσέθεσε και την εξ Αρείου Πάγου βουλήν, ως «*ἐπίσκοπον πάντων καὶ φύλακα τῶν νόμων*»⁹⁰. Μία κάπως διαφορετική εκδοχή υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, κατά την οποία ο Σόλωνας «*βουλήν δ' ἐποίησε τετρακοσίους, ἑκατὸν ἕξ ἐκάστης φυλῆς, τὴν δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἔταξεν ἐπὶ τὸ νομοφυλακεῖν, ὥσπερ ὑπῆρχεν καὶ πρότερον ἐπίσκοπος οὕσα τῆς πολιτείας...*»⁹¹. Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός, ότι κατά αυτόν τον τρόπο εδραιώθηκε η ισχύς του Αρείου Πάγου, ως δικαστηρίου, καθώς το έργο των Αρεοπαγιτών (εκτός από την εκδίκαση υποθέσεων) εκτεινόταν και στη γενική εποπτεία της πολιτείας σχετικά με την εφαρμογή και εκτέλεση των νόμων.

Η ίδρυση του μεγάλου λαϊκού ορκωτού δικαστηρίου της Ηλιαίας «αλίξεσθαι-αθροίζεσθαι» το οποίο απαρτιζόταν από έξι χιλιάδες πολίτες, έλαβε χώρα σε ακόλουθη εποχή εκδημοκρατισμού της αθηναϊκής πολιτείας. Το δικαστήριο αυτό αποτελείτο από δέκα επιμέρους 500μελή τμήματα και οι χίλιοι πολίτες που απέμεναν λειτουργούσαν ως αναπληρωματικοί. Η εκλογή των Ηλιαστών γινόταν ετησίως με κλήρωση και οι Ηλιαστές δεσμεύονταν από τον ηλιαστικό όρκο⁹²: «*Ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους...*»⁹³ στον οποίο κατά μία εκδοχή εμπεριέχεται και η φράση: «*περὶ ὧν ἂν νόμοι μὴ ᾧσι, γνώμη τῆ δικαιοσύνης*»⁹⁴. Ως εκ τούτου, το δικαστήριο των Εφετών άρχισε να φθίνει «*κατὰ μικρὰ δὲ κατεγελάσθη τὸ τῶν ἐφετῶν δικαστήριον*»⁹⁵, έως ότου επήλθε η τελική κατάργησή του. Κατά συνέπεια, η εκδίκαση όλων των εγκλημάτων, εκτός εκείνων που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου, ανατέθηκε στο δικαστήριο των ενόρκων «*ομομοκότων*».

⁹⁰ Πλουτάρχου Σόλων 19.

⁹¹ Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία VIII 4- 5.

⁹² Όσον αφορά την Εκκλησία του Δήμου, ο νομοθέτης, στοχεύοντας στο να ελέγξει την ελεύθερη κρίση των δικαστών, είχε εφεύρει τον όρκο και την άρά. Ήταν ένα μέσο αντιστάθμισης των μειονεκτημάτων της μυστικής ψηφοφορίας, της απουσίας σκεπτικού και της ανυπαρξίας δεύτερης κρίσεως. Βλ. Στεφανόπουλος Σ.-Θ.Β., Η ελευθερία της συνειδήσεως του δικαστή στην αρχαία Ελλάδα, χ.ε., Αθήνα, 1980, σ.3-11. Οι δικαστές που απάρτιζαν την Ηλιαία δεσμεύονταν στο σύνολο τους από όρκο κατά την ανάθεση των καθηκόντων τους. Από τον συνδυασμό επιμέρους χωρίων προκύπτει η σύνθεση, *grosso modo*, του εξής όρκου: «θα ψηφίσω σύμφωνα με τους νόμους και τα διατάγματα και της Εκκλησίας του Δήμου και της Βουλής. Για την περίπτωση εκείνη που ο νομοθέτης δεν έχει προβλέψει, θα πάρω την απόφαση την πιο δίκαιη, χωρίς να αφήσω τον εαυτό μου να παρασυρθεί από συμπάθεια ή αντιπάθεια. Θα ψηφίσω κρίνοντας δίκαια τα ζητήματα που έχουν υποβληθεί στο δικαστήριο για εκδίκαση. Θα ακούσω με την ίδια προσοχή και τα δύο μέρη. Ορκίζομαι στο Δία, στον Απόλλωνα, στη Δήμητρα. Αν μείνω πιστός στον όρκο μου, να είμαι ευτυχισμένος· αν παραβώ το όρκο μου, κατάρα να πέσει επάνω μου κι επάνω στην οικογένειά μου». Η σημαντικότερη εξέλιξη στον τομέα της δικαιοσύνης από τη νομοθεσία του Δράκοντα και ύστερα, είναι η κατάργηση των ομαδικών ποινών και η αναγνώριση της προσωπικής ευθύνης. Όμως, κατά γενική ομολογία, η αθηναϊκή πολιτεία στον τομέα της δικαιοσύνης δεν εξελίχθηκε ποτέ στον βαθμό που το έκανε στους τομείς των τεχνών, των γραμμάτων και της φιλοσοφίας. Flacelière R., Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων “La vie quotidienne au siècle de Périclès”, μτφ. Βανδώρος Γ., 12^η Έκδοση, Εκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2003, σ.296-297.

⁹³ Δημοσθένους Κατά Τιμοκράτους 149-151.

⁹⁴ Δημοσθένους Προς Λεπτίνην 118.

⁹⁵ Πολυδεύκου Ονομαστικόν VIII 125.

Η διεύρυνση της δικαστικής αρμοδιότητας της πολυπληθούς Ηλιαίας εκλήφθηκε ως επίτευγμα της δημοκρατίας: «κύριος γὰρ ὢν ὁ δῆμος τῆς ψήφου, κύριος γίνεταί τῆς πολιτείας»⁹⁶.

Οι δικαστικές αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου παρέμειναν αμετάβλητες κατά την τυρρανία του Πεισίστρατου, ο οποίος «λαβὼν τὴν ἀρχὴν διώκει τὰ κοινά, πολιτικῶς μᾶλλον ἢ τυραννικῶς»⁹⁷. Αντιπροσωπευτική ένδειξη της εκτίμησης και του σεβασμού που επιδείκνυε ο Πεισίστρατος προς τον Άρειο Πάγο αποτελεί το εξής γεγονός: όταν ο εκείνος όντας ήδη τύραννος «ἤδη τυραννῶν» κλήθηκε στον Άρειο Πάγο ως κατηγορούμενος για φόνο «ἀπῆντησε κοσμίως ἀπολογησόμενος, ὁ δὲ κατήγορος οὐχ ὑπήκουσε»⁹⁸.

Η δημοκρατική μεταρρύθμιση του Κλεισθένη το 507 π.Χ., λειτούργησε ως ορόσημο στην εξελικτική πορεία του πολιτεύματος της Αθήνας. Ο Κλεισθένης επιδίωξε να επεκτείνει το τμήμα των πολιτικῶς ενεργῶν πολιτῶν «ὅπως μετάσχωσι πλείους τῆς πολιτείας»⁹⁹, προσθέτοντας εκατό μέλη στη βουλή των τετρακοσίων (βουλή των πεντακοσίων πλέον), διευρύνοντας κατά αυτόν τον τρόπο τις αρμοδιότητες της και συρρικνώνοντας τις αντίστοιχες εξουσίες των Εννέα αρχόντων. Η εκλογή των Εννέα δεν θα πραγματοποιεῖτο πια μόνο από την εύπορη τάξη των πεντακοσιομέδιμνων, αλλά και από την υποδεέστερη των ιππέων. Μετέπειτα θα μετάσχουν και οι ζευγίτες που αποτελούσαν την τρίτη τάξη. Έτσι έγινε δημοκρατικότερος ο τρόπος με τον οποίο εκλέγονταν οι Εννέα άρχοντες, από τους οποίους προέρχονταν οι Αρεοπαγίτες.¹⁰⁰

Ο Άρειος Πάγος διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην αναχαίτιση των βαρβαρικών επιδρομῶν κατά την διάρκεια των Περσικῶν πολέμων, ὁπότε «μετὰ δὲ τὰ Μηδικὰ πάλιν ἴσχυσεν ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλή καὶ διώκει τὴν πόλιν...»¹⁰¹.

Καθοριστικῆς σημασίας για τον Άρειο Πάγο ήταν το έτος 462 π.Χ. κατά το οποίο ο Εφιάλης με τη σύμπραξη του νεαρού τότε Περικλή, εισήγαγε δημοκρατικῆς μεταρρυθμίσεις. Ο Εφιάλης « πρῶτον μὲν ἀνεῖλεν πολλοὺς τῶν Ἀρεοπαγιτῶν», εγείροντας δίκες εναντίον τους «περὶ τῶν διωκημένων». Ο Άρειος Πάγος απογυμνώθηκε από όλες τις πολιτικῆς του εξουσίες. Παρέμειναν στη δικαιοδοτικῆ του αρμοδιότητα μόνον τα ποινικά αδικήματα των ανθρωποκτονιών και οι προσβολές κατά της θρησκείας: «...ἅπαντα περιεῖλε τὰ ἐπίθετα (επιπρόσθετες δικαιοδοσίες-εξουσίες) δι' ὧν ἦν ἡ τῆς πολιτείας φυλακή...»¹⁰².

Κατά τη διάρκεια του έτους 404 π.Χ. οι Τριάκοντα Τύρρανοι, όντας επικεντρωμένοι στην εκτόνωση των πολιτικῶν τους παθῶν, κατόρθωσαν στη μικρή περίοδο που διήρκεσε η εξουσία

⁹⁶ Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία IX 3-4.

⁹⁷ Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XIV 3.

⁹⁸ Πλουτάρχου Σόλων 31, Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XVI 8, Αριστοτέλους Πολιτικά 1315b 22.

⁹⁹ Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XXI 2.

¹⁰⁰ Κανίνιας Σ., ό.π., σ.531-532.

¹⁰¹ Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XXIII 1 και XXV 1, Αριστοτέλους Πολιτικά 1304a 20.

¹⁰² Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XXV 2. Επίσης βλ. Sommerstein Αl., ό.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.38-41. Επίσης βλ. Κανίνιας Σ., ό.π., σ.533.

τους, να αφαιρέσουν τη ζωή περίπου χιλίων πεντακοσίων Αθηναίων. Η εξουσία των Τριάκοντα όχι μόνο δεν ενδυνάμωσε τον Άρειο Πάγο, αλλά αντιθέτως με τις ατασθαλίες τους «...καὶ τὸ κῆρος ὃ ἦν ἐν τοῖς δικασταῖς κατέλυσαν»¹⁰³.

Η αποκατάσταση της Δημοκρατίας επήλθε το 403 π.Χ. μετά την εκδίωξη των Τριάκοντα από την εξουσία. Τότε προβλήθηκε εντονότερα η αναγκαιότητα μιας πιο ουσιαστικής και βαθύτερης νομοθετικής αναθεώρησης, όσον αφορά τη λειτουργία του πολιτεύματος. Εκείνη τη χρονική στιγμή έγινε αποδεκτό από τους πολίτες της Αθήνας το «Ψήφισμα» ενός δημοκράτη πολιτικού, του Τεισαμενού, που προσδιόριζε τους «νομοθέτας» και την αναθεωρητική διαδικασία, η οποία έλαβε χώρα επί άρχοντος Ευκλείδου και λειτούργησε ευεργετικά για το πολίτευμα της Αθήνας. Το εν λόγω «Ψήφισμα» επανατοποθετούσε τον Άρειο Πάγο στον ρόλο που του είχε αποδοθεί από τον Σόλωνα, ως επισκόπου πάντων και φύλακος των νόμων: «Ἐδοξε τῷ δήμῳ, ... πολιτεύεσθαι Ἀθηναίους κατὰ τὰ πάτρια... Ἐπειδὴν δὲ τεθῶσιν οἱ νόμοι, ἐπιμελείσθω ἡ βουλή ἢ ἔξ Ἀρείου πάγου τῶν νόμων, ὅπως ἂν αἱ ἀρχαὶ τοῖς κειμένοις νόμοις χρῶνται...»¹⁰⁴.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, από τη μυθική εποχή του Θησέα (έως και την δική του), είχαν λάβει χώρα διαδοχικά ένδεκα πολιτειακές μεταβολές στην αθηναϊκή πολιτεία και κάποιες από αυτές τις συσχετίζει (ο Αριστοτέλης) με το εύρος των εκάστοτε εξουσιών του Αρείου Πάγου.¹⁰⁵ Η δικαστική δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου ως προς την εκδίκαση ανθρωποκτονιών, διατηρούνταν σχεδόν αμετάβλητη σε όλες τις περιόδους που συντελούνταν οι μεταβολές αυτές, ανεξάρτητα από τους περιορισμούς ή τις διευρύνσεις που επιδέχονταν οι αρμοδιότητες του, ως πολιτικού σώματος. Όπως επισημαίνει ο Δημοσθένης: «τοῦτο μόνον τὸ δικαστήριον οὐχὶ τύρραννος, οὐκ ὀλιγαρχία, οὐ δημοκρατία τὰς φονικὰς δίκας ἀφελέσθαι τετόλμηκεν»¹⁰⁶.

Το δικαστήριο του Αρείου Πάγου από τα μυθικά έτη έως και τα νεότερα αποτέλεσε το ισχυρότερο εγγύριο ασφάλειας δικαίου για τους Αθηναίους πολίτες. Μάλιστα ουδέποτε στερήθηκε τη δικαιοδοσία του για τα εγκλήματα αίματος, από κάποιο τυραννικό, ολιγαρχικό ή δημοκρατικό πολίτευμα. Ουδέποτε υπήρξε μομφή εναντίον του για έκδοση εσφαλμένης απόφασης, είτε εκ μέρους κάποιου κατηγορού, είτε εκ μέρους κάποιου κατηγορουμένου.¹⁰⁷

¹⁰³ Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XXXV 8-9. Πρβλ. Smith G., *The Jurisdiction of the Areopagus, Classical Philology*, τόμος 22^{ος}, University of Chicago Press, τ.χ. Ιανουαρίου 1927, σ.75. Σύμφωνα με την άποψη της Gertrude Smith όπως διατυπώνεται στο εν λόγω άρθρο, οι Τριάκοντα Τύρρανοι ενίσχυσαν τη δύναμη και τις εξουσίες του Αρείου Πάγου, κατά το χρονικό διάστημα της ηγεμονίας τους στην Αρχαία Αθήνα (γύρω στο 404 π.Χ.). Αυτή η διατύπωση βρίσκει έρεισμα στο ότι το αντιδημοκρατικό καθεστώς το οποίο οι Τριάκοντα ήθελαν να επιβάλλουν στην πόλη, αποσκοπούσε στην ανατροπή της διαδικασίας εκδημοκρατισμού της αθηναϊκής πολιτείας, που είχε επιδιώξει ο Εφιάλτης μέσω των μεταρρυθμίσεων και στη συνέχεια την ισχυροποίησε ο διάδοχος του, Περικλής.

¹⁰⁴ Ανδοκίδου Περί Μυστηρίων 83-88. Επίσης Κανίνιας Σ., ό.π., σ.533.

¹⁰⁵ Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία XLI.

¹⁰⁶ Δημοσθένους Κατά Αριστοκράτους 66.

¹⁰⁷ Μαραβέλιας Χ.Ε., Φόνος, Τα αττικά φονικά δικαστήρια και ιδίως το εν Φρεαττοί του Πειραιώς Δικαστήριο, Επιστημονικές Μονογραφίες «Πειραιϊκής Νομολογίας», αρ.1, Εκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Πειραιώς, Πειραιάς, 1998, σ.37-38. Επίσης βλ. Σ. Αδάμ – Μαγνήσαλη, Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} π.Χ.

Μέσα στον κυκεώνα των τότε θεσμικών και πολιτειακών μεταβολών και συγκεκριμένα, τέσσερα χρόνια ύστερα από τη μειωτική για τον Άρειο Πάγο μεταρρύθμιση του Εφιάλτη, παρουσιάζονται στη θεατρική σκηνή οι «Ευμενίδες» (το τρίτο έργο της τριλογίας «Ορέστεια») του Αισχύλου. Ήταν ένα γεγονός ιδιαίτερης πνευματικής σημασίας και καθρέφτιζε την υπόσταση του Αρείου Πάγου ως φονικού δικαστηρίου. Εμφανίζεται η θεά Αθηνά (από τον Αισχύλο), να εγκαθιδρύει τον Άρειο Πάγο ως αιώνιο δικαστήριο για την εκδίκηση υποθέσεων «αἵματος χυτοῦ»¹⁰⁸ και του προσδίδει τους χαρακτηρισμούς «ἔρυσμα» (στήριγμα) χώρας, «πόλεως σωτήριοι» και «ἐγγρηγορὸς φρούρημα γῆς». Η θεά τονίζει την αναγκαιότητα της ύπαρξης του «φόβου» που το δικαστήριο αυτό εμπνέει στους πολίτες, με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας και ταυτόχρονα υποδεικνύει ότι τα όρια της δικαιοσύνης δεν είναι ανυπέβλητα χωρίς την ύπαρξη του «φόβου»: «μήτ' ἄναρχον μήτε δεσποτούμενον»¹⁰⁹.

Έτσι μέσω δύο αρνήσεων αναδεικνύεται το κλασικό ιδανικό του μέτρου, που αποτελεί εχέγγυο για την ορθή πολιτειακή οργάνωση και την απονομή δικαιοσύνης. Η συνηγορία του ποιητή υπέρ του κύρους του Αρείου Πάγου, ως ποινικού δικαστηρίου, αποκτά μεγαλύτερη ισχύ αν αναλογιστεί κανείς ότι στην αθηναϊκή πολιτεία, οι τραγικοί ποιητές επιτελούσαν πολιτικώς παιδαγωγική αποστολή.¹¹⁰

Η δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου, ως ποινικού δικαστηρίου, στην εκδίκηση εγκλημάτων εκούσιας ανθρωποκτονίας, τεκμηριώνεται και από «νόμον» που διατυπώνεται σε λόγο του Δημοσθένους: «Δικάζειν δὲ τὴν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ φόνου καὶ τραύματος ἐκ προνοίας καὶ πυρκαϊᾶς καὶ φαρμάκων, ἐάν τις ἀποκτείνει δούς»¹¹¹. Επίσης ο Αριστοτέλης παραθέτει τα εξής: «εἰσὶ δὲ φόνου δίκαι καὶ τραύματος, ἂν μὲν ἐκ προνοίας ἀποκτείνει ἢ τρώσῃ, ἐν Ἀρείῳ πάγῳ, καὶ φαρμάκων, ἐὰν ἀποκτείνει δούς, καὶ πυρκαϊᾶς· ταῦτα γὰρ ἢ βουλή μόνον δικάζει»¹¹².

Από τα άνωθεν προκύπτει, ότι τα εγκλήματα στα οποία αποδίδονται οι χαρακτηρισμοί «τραύμα ἐκ προνοίας» και «πυρκαϊᾶς» δεν αναφέρονται σε θάνατο (ανθρώπου) και ως εκ τούτου δημιουργείται εύλογα η απορία: κατά πόσον τα δύο αυτά εγκλήματα υπάγονταν στην ποινική δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου, ανεξάρτητα από το αν το αποτέλεσμα που επέφεραν ήταν ο θάνατος. Κατά την ορθότερη άποψη, μάλλον υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου. Εξάλλου κατά τη μακρόχρονη πορεία του, ο Άρειος Πάγος δεν εκδίκασε μόνον εγκλήματα φόνου.

αι.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σ.80-81, Παπαμιχαλόπουλος Κ.Ν., Ο Άρειος Πάγος εν ταις αρχαίαις Αθήναις, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Παρνασσού», 1881, σ.4επ., Φ. Δεκάζου – Στεφανοπούλου, Περιθωριακοί και Παραβάτες, Ο κόσμος των παρεκκλίσεων στην κωμωδία του Αριστοφάνη, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σ.154-155 και MacDowell D.M., Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, ‘‘The law in classical Athens’’, μτφ. Μαθιουδάκης Γ., Εκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2009, σ.43. Επίσης βλ., Κανίνιας Σ., ό.π., σ.533-534.

¹⁰⁸ Αισχ. Ευμ. στ.682.

¹⁰⁹ Αισχύλου, Ευμενίδες, στ.696επ.

¹¹⁰ Κανίνιας Σ., ό.π., σ.534.

¹¹¹ Δημοσθένους Κατά Αριστοκράτους 22.

¹¹² Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία L VII 3.

Όπως φαίνεται και στα ανωτέρω χωρία, δίνεται έμφαση στην πρόθεση του δράστη «*εκ προνοίας*» ως συστατικό στοιχείο των εγκλημάτων του φόνου και του τραύματος. Ως εκ τούτου συνάγεται, ότι και τα εγκλήματα της «*πυρκαϊάς*» και της «*φαρμακείας*» θα έπρεπε να έχουν τελεστεί εκ προθέσεως, προκειμένου να υπαχθούν στη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου. Ο Αριστοτέλης στα «*Μεγάλα Ηθικά*» επικαλείται απόφαση του Αρείου Πάγου προς ενίσχυση θεωρητικής τοποθέτησεως του ως προς την έννοια της προθέσεως-δόλου. Επρόκειτο για υπόθεση ανθρωποκτονίας από χορήγηση δηλητηριώδους φίλτρου. Η απόφαση για την κατηγορούμενη ήταν αθωωτική καθώς κρίθηκε από το δικαστήριο ότι εκείνη ήθελε να προκαλέσει έρωτα και όχι τον θάνατο: «*οὐ μετὰ διανοίας τοῦ ἀπολέσθαι αὐτὸν ἐδίδου. ἐνταῦθα ἄρα τὸ ἐκούσιον πίπτει εἰς τὸ μετὰ διανοίας*». ¹¹³

Οι φονικοί νόμοι ήταν χαραγμένοι σε μια λίθινη στήλη, που βρισκόταν στημένη προ της βασιλείου Στοάς. Οι νόμοι αυτοί αναφέρεται, ότι δεν επιδέχονταν τροποποιήσεις ή μεταρρυθμίσεις: «*τοὺς αὐτοὺς ἀεὶ περὶ τῶν αὐτῶν, ὅπερ μέγιστόν ἐστι σημεῖον νόμων καλῶς κειμένων...οὓς οὐδεὶς πώποτε ἐτόλμησε κινῆσαι*»¹¹⁴.

Η ποινική δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου, ενίοτε επεκτεινόταν και σε υποθέσεις διάπραξης σοβαρῶν εγκλημάτων εναντίον της αθηναϊκής πολιτείας. Ο Άρειος Πάγος σε κρίσιμες περιστάσεις με πρωτοβουλία του δήμου, δηλαδή του συνόλου των πολιτῶν της Αθήνας, αναλάμβανε τη φρούρηση της πολιτείας και του πολιτεύματος, ὅπως αναφέρει ο Δείναρχος: «*τὴν πολιτείαν καὶ δημοκρατίαν πολλάκις ἐγκεχείρικεν*»¹¹⁵. Συνακόλουθα, ετίθετο σε εφαρμογή η σχετική ποινική δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου και ὅπως αναφέρει ο Αριστοτέλης: η βουλή του Αρείου Πάγου «*...καὶ τοὺς ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου συνισταμένους ἔκρινεν, Σόλωνος θέντος νόμον εἰσαγγελίας περὶ αὐτῶν*»¹¹⁶.

Επίσης στον Άρειο Πάγο συντελούνταν η εκδίκηση παραβάσεων σχετικῶν με την θρησκεία, καθώς η θρησκεία συνιστούσε κυρίαρχο θεσμό της πολιτείας. Οι κατηγορίες για τις παραβάσεις αυτές «*γραφαὶ ἀσεβείας*» (των οποίων το ακριβές περιεχόμενο παραμένει άγνωστο) υπάγονταν στην τακτική δικαιοδοσία του δικαστηρίου της Ηλιαίας, ὅπως προκύπτει και από την δίκη του Σωκράτη. Εντούτοις, υπάρχουν και περιπτώσεις που τέτοιου είδους παραβάσεις εκδικάστηκαν από τον Άρειο Πάγο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο λόγος του Λυσία «*Περὶ τοῦ σηκοῦ*» ο οποίος είχε γραφεί για κατηγορούμενο που επρόκειτο να απολογηθεῖ ενώπιον του Αρείου Πάγου και ο οποίος κατηγορεῖτο για καταστροφή του κοίλου κορμού (σηκός) παλαιάς ελαίας, που ήταν αφιερωμένη στη θεά Αθηνά και ευρίσκετο στο κτήμα του. Επιπλέον οι Αρεοπαγίτες με τη

¹¹³ Αριστοτέλης *Μεγάλα Ηθικά Α' 16.2*. Επίσης βλ. Κανίνιας Σ., *ό.π.*, σ.534-535.

¹¹⁴ Αντιφώντος *Περὶ του Ηρώδου φόνου 14-15*. Επίσης βλ. Κανίνιας Σ., *ό.π.*, σ.535

¹¹⁵ Δεινάρχου *Κατὰ Δημοσθένους 9*.

¹¹⁶ Αριστοτέλους *Αθηναίων Πολιτεία VIII 4, 5*

σύμπραξη ειδικών επιθεωρητών «ἐπιγνώμονας» είχαν την επιμέλεια των ιερών δένδρων και των δημοσίων κτημάτων προς τη Μεγαρίδα «ιερά ὄργαζ». ¹¹⁷ Ὅπως μας πληροφορεῖ ο Αριστοτέλης: «...εἴ τις ἐξορύξειεν ἑλαίαν μορίαν ἢ κατάξειεν, ἔκρινεν ἢ ἐξ Ἄρειου πάγου βουλή, καὶ εἴ του καταγνοίη, θανάτῳ τοῦτον ἐζημίουν» ¹¹⁸.

Ο λόγος του Δημοσθένους που αφορά τον ἄρχοντα βασιλέα Θεαγένη «κατά Νεαίρας», αποτελεί μια επιπλέον ἔνδειξη, ὅτι ἡ δικαιοδοσία του Ἀρείου Πάγου ἐπεκτεινόταν και σε παραβάσεις που σχετίζονταν με τὴ θρησκεία. Ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, ο δεύτερος των Ἐννέα ἀρχόντων, με τὴν προσωνυμία «βασιλεύς» ἦταν επιφορτισμένος ἐκτός των ἄλλων και με τὴν τέλεση των δημοσίων θρησκευτικῶν καθηκόντων. Ἐνα τμήμα αὐτῶν των θρησκευτικῶν καθηκόντων ἀσκούσε ἡ σύζυγος του, ἡ ὁποία ἐπιβάλλετο να εἶναι γνήσια Ἀθηναία πολίτης και να διακρίνεται ὡς ἀμέμπτου διαγωγῆς. Ἡ σύζυγος του Θεαγένη δεν πληρούσε αὐτά τα κριτήρια και κατά συνέπεια ἐκεῖνος κατηγορήθηκε διότι: «...τοιαύτην ἔλαβεν γυναῖκα καὶ ταύτην εἶασε ποιῆσαι τὰ ἱερά τὰ ἄρρητα ὑπὲρ τῆς πόλεως». Ο Θεαγένης ἰσχυρίσθηκε, ὅτι τελοῦσε σε πλάνη σε σχέση με τὸ πρόσωπο τῆς συζύγου του και δεσμευόμενος ὡς προς τὴν ἀποπομπή τῆς, ζήτησε ἀπὸ τους Ἀρεοπαγίτες να μὴν τον τιμωρήσουν «ὡς πονηρὸν ὄντα καὶ εἰς τοὺς θεοὺς ἡσεβηκότα». Οἱ Ἀρεοπαγίτες ἀποφάσισαν να ἀναστεῖλουν τὴν ἐκδίκαση τῆς υποθέσεως του «ἐπέσχον» και ὅταν ἐκεῖνος προέβη σε ἀποπομπή τῆς συζύγου του, ἐν τέλει τον ἀθώωσαν δυσανασχετώντας: «Καὶ οὕτως ἐπαύσαντο οἱ Ἀρεοπαγῖται κρίνοντες τὸν Θεογένην καὶ ὀργιζόμενοι αὐτῷ, καὶ συγγνώμην εἶχον ἐξαπατηθέντι» ¹¹⁹.

Ἄλλη μια περίπτωση κατά τὴν ὁποία ὁ Ἄρειος Πάγος ἀσκήσε ποινικὴ δικαιοδοσία ἦταν ὅταν ἀπεφάνθη και καταδίκασε τους λιποτάκτες τῆς μάχης τῆς Χαιρώνειας. Ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τον Λυκούργου: «...Ἡ μὲν γὰρ ἐν Ἄρειῳ πάγῳ βουλή (καὶ μηδεὶς μοι θορυβήσῃ· ταύτην γὰρ ὑπολαμβάνω μεγίστην τότε γενέσθαι τῇ πόλει σωτηρίαν) τοὺς φυγόντας τὴν πατρίδα καὶ ἐγκαταλιπόντας τότε τοῖς πολεμίοις λαβοῦσα ἀπέκτεινε» ¹²⁰.

Ἐχει υποστηριχθεῖ ὅτι, σε περιπτώσεις που τα ἄλλα δικαστήρια ἀδρανούσαν, συνήθως λόγω ἐλλείψεως σχετικῆς καταγγελίας, τότε ὁ Ἄρειος Πάγος προέβαινε αὐτεπαγγέλτως σὴν ἐκδίκαση των ἀκατάγγελτων ἐγκλημάτων, παρόλο που ἀνήκαν σὴν δικαιοδοσία ἄλλων δικαστηρίων και ἐιδικότερα τῆς Ἡλιαίας. Ὅμως ἡ θεώρηση αὐτὴ περὶ δικαστικῆς πολυδυναμίας του Ἀρείου Πάγου κρίνεται ὡς ἀμφίβολης βασιμότητας. Δεν εἶναι δυνατόν να βασιστεῖ καμία συγκεκριμένη

¹¹⁷ Ἡ ὑπόθεση τῆς κοπῆς των ἱερῶν ἐλαιοδένδρων ἡ ὁποία εἰσήχθησε ἐνώπιον του δικαστηρίου του Ἀρείου Πάγου, λαμβάνει ἰδιαίτερη σημασία ἀπὸ ἀποψη θρησκευτικῆς ἐνδιάφεροντος. Ἐπίσης βλ., Smith G., ὁ.π., *The Jurisdiction of the Areopagus*, *Classical Philology*, 1927, σ.6: Ὁ Ἄρειος Πάγος ὡς ἀριστοκρατικὸ σῶμα ἀσκούσε ἐποπτεία ἐπὶ των καλλιεργημένων ἐκτάσεων γῆς που εἶχαν ἀφιερωθεῖ σὴν θεᾷ Διμήτρα και βρισκόνταν στα σύνορα Ἀττικῆς και Μεγαρίδας.

¹¹⁸ Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία LX 2. Ἐπίσης βλ. Κανίνιας Σ., ὁ.π., σ.535-536.

¹¹⁹ Δημοσθένους Κατὰ Νεαίρας 80-84.

¹²⁰ Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους 52. Ἐπίσης βλ. Κανίνιας Σ., ὁ.π., σ.536.

επιχειρηματολογία, ούτε στην αόριστη διατύπωση του Ανδριοτίωνα και του Φιλόχορου: «'Εδίκασον οὖν Ἀρεοπαγῖται περὶ πάντων σχεδὸν τῶν σφαλμάτων καὶ παρανομιῶν...»¹²¹, ούτε στην αόριστη, επίσης, διατύπωση του Ηρακλείδου: «καὶ ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή πολλὰ ἐδύνατο».¹²²

Αξίζει να αναφερθεί, ότι το μεγάλο ηθικό κύρος που κατείχε ο Ἀρειος Πάγος, του έδινε τη δυνατότητα να ασκεί έλεγχο και στην προσωπική ζωή των πολιτών. Ο έλεγχος αυτός, ακόμη κι αν δεν είχε ποινικό χαρακτήρα, εκδηλωνόταν ως έντονη δημόσια αποδοκιμασία του ατόμου που ελεγχόταν. Απώτερη ηθική και κοινωνική σκοπιμότητα ήταν η επίτευξη και εμπέδωση της «εὐκοσμίας» στα πλαίσια της αθηναϊκής πολιτείας. Πρόκειται για έναν όρο, μια έννοια που μεταχειρίζεται ο Ισοκράτης για να τονίσει με ιδιαίτερα εμφαντικό τρόπο, το σπουδαίο ηθικοκοινωνικό έργο που είχε αναλάβει ο Ἀρειος Πάγος: «Οὕτω γὰρ ημῶν οἱ πρόγονοι σφόδρα περὶ τὴν σωφροσύνην ἐσπούδαζον, ὥστε τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλήν ἐπιμελεῖσθαι τῆς εὐκοσμίας»¹²³. Ο Αριστοτέλης κάνει χρήση των όρων: «ακουσμοῦντας» και «αμαρτάνοντας» προκειμένου να δείξει, ότι εκείνα τα άτομα τα οποία δρούσαν αντικοινωνικά και προκλητικά, πρακτικά εκδήλωναν άρνηση προς την «εὐκοσμίαν». Η εξ Αρείου Πάγου βουλή εξαπέλυε την ποινική της δικαιοδοσία, κατά αυτών των ατόμων και στην προ του Δράκοντος εποχή: «...κολάζουσα καὶ ζημιούσα πάντας τοὺς ἀκοσμοῦντας κυρίως»¹²⁴ όπως και επι Σόλωνος: «...τοὺς ἀμαρτάνοντας ἠῦθυνεν κυρία οὔσα καὶ ζημιούσιν καὶ κολάζειν»¹²⁵. Η ευκοσμία είχε ανυψωθεί σε περίοπτη θέση στην αθηναϊκή πολιτεία και η προάσπιση της ήταν κινητήρια δύναμη και δικαιολογητικός λόγος για τις ενέργειες των Αρεοπαγιτών, οι οποίοι επενέβαιναν και ήλεγχαν τα παραπτώματα στα οποία υπέπιπταν οι πολίτες της Αθήνας.¹²⁶

Αξιοσημείωτοι είναι και κάποιοι από τους δικονομικούς κανόνες, οι οποίοι εφαρμόζονταν απο τον Ἀρειο Πάγο κατά την εκδίκαση των υποθέσεων φόνου. Ειδικότερα, η δίωξη ασκούσαν μετά από προηγούμενη καταγγελία των συγγενικών προσώπων του θύματος: «...κελεύει γὰρ ὁ νόμος (...) τοὺς προσήκοντας ἐπεξιέναι μέχρι ἀνεψιαδῶν»¹²⁷.

Ο «διώκων» πολίτης, εκείνος δηλαδή που έκανε την καταγγελία «γραφή» (απευθυνόμενη προς τον άρχοντα βασιλέα), υποχρεούνταν να βεβαιώσει ενόρκως, ότι εκείνος κατά του οποίου στρεφόταν η καταγγελία, δηλαδή ο «φεύγων», είχε διαπράξει το έγκλημα. Έπειτα, έργο του

¹²¹ *Die Fragmente der Griechischen Historiker (Felix Jacoby), Ανδροτίων 324 F 3 και Φιλόχορος 328 F 20a.*

¹²² Ηρακλείδου *Περί Πολιτειῶν, Αριστοτέλης Έργα, Αθηναίων Πολιτεία, Επιτομή του Ηρακλείδη, τόμ. εικοστός πρώτος, μτφ. Μπάλλα Χ., Εταιρεία Μελέτης των Επιστημῶν του Ανθρώπου, Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2015, Παράρτημα, 371.7. Επίσης βλ. Κανίνιας Σ., ό.π., σ.536-537.*

¹²³ *Ισοκράτους Αρεοπαγιτικός 37.*

¹²⁴ *Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία III 6.*

¹²⁵ *Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία VIII 4 -5.*

¹²⁶ *Κανίνιας Σ., ό.π., σ.537.*

¹²⁷ *Δημοσθένους Κατ' Εύεργου και Μνησιβούλου ψευδομαρτυριῶν 72.*

άρχοντας βασιλέως ήταν να διατάξει την έναρξη τρίμηνης ανακριτικής διαδικασίας και ο καταγγελλόμενος/ κατηγορούμενος θεωρούμενος ως ακάθαρτος, έπρεπε να τεθεί σε κατάσταση απαγορεύσεως, «εἴργοντο δὲ ἱερῶν καὶ ἀγορᾶς οἱ ἐν κατηγορίᾳ φόνου ἄχρι κρίσεως· καὶ τοῦτο προαγόρευσις ἐκαλεῖτο.»¹²⁸ Μετά το πέρας της ανάκρισης, ο άρχοντας βασιλέας προσδιόριζε την εκδίκηση της υποθέσεως.

Η διεξαγωγή των φονικών δικών γινόταν «εν υπαίθρῳ» και αυτό αντικατόπτριζε την αντίληψη, ότι δεν ήταν πρόπον «οι δικασταί» να είναι «όμωρόφιοι» με τους ακάθαρτους κατηγορουμένους.¹²⁹ Οι διάδικοι λάμβαναν συγκεκριμένες θέσεις, στους αποκαλούμενους «άργους λίθους». Η θέση του κατηγορούμενου βρισκόταν στον λίθο της «'Αναιδεΐας» (της μη αιδέσεως, της ανεπιεικειάς) και του κατηγορουμένου στον λίθο της «'Υβρεως» (δηλαδή του εγκλήματος).¹³⁰

Στο πλαίσιο των καθηκόντων του άρχοντας βασιλέως ήταν και η τέλεση θυσίας προς τους θεούς, λίγο πριν την έναρξη της εκδίκησης, η οποία (εκδίκηση) ξεκινούσε με τις ένορκες καταθέσεις κατηγορούμενου και κατηγορούμενου: «ὁ μὲν γὰρ διώκων ὡς ἔκτεινε διόμνυται, ὁ δὲ φεύγων ὡς οὐκ ἔκτεινεν»¹³¹. Ακολουθούσαν οι ένορκες καταθέσεις των μαρτύρων. Στον κατηγορούμενο αναγνωριζόταν το δικαίωμα να λάβει τον λόγο έως δύο φορές. Σε περίπτωση που αντιλαμβανόταν κατά την εξέλιξη της δίκης, ότι η θέση του ήταν βεβαρημένη και ότι απειλούνταν με καταδίκη, διατηρούσε το δικαίωμα να εγκαταλείψει το δικαστήριο και να θέσει ο ίδιος τον εαυτό του σε οικειοθελή έξορία «φεύγειν αειφυγίαν». Με την αποχώρηση του ο κατηγορούμενος λάμβανε τον χαρακτηρισμό: «ὁ ἐξ Ἄρειου Πάγου φεύγων» και από την στιγμή εκείνη, του αφαιρούνταν κάθε πολιτικό και θρησκευτικό δικαίωμα: «τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἐν ταύτῃ πάντων καὶ ὁσίων καὶ

¹²⁸ Πολυδεύκους *Όνομαστικόν* VIII 66.

¹²⁹ Αντιφώντος *Περί του Ηρώδου φόνου* II .

¹³⁰ Στον *Άρειο Πάγο* ο κατηγορούμενος στεκόταν πάνω σε ένα πέτρινο βάθρο, τον «λίθον άναιδεΐας», ενώ ο κατηγορούμενος πάνω στον «λίθον ύβρεως». Καθένας από αυτούς είχε τη δυνατότητα να εκφωνήσει δύο λόγους. Μετά την εκφώνηση του πρώτου λόγου ο κατηγορούμενος που κινδύνευε να του επιβληθεί η ποινή του θανάτου είχε το δικαίωμα να ζητήσει την έξορία του, αποποιούμενος συγχρόνως το σύνολο της περιουσίας του. Σε ενδεχόμενο ισοψηφίας, η Αθηνά ψήφισε υπέρ του κατηγορουμένου «ψήφος Αθηνάς» εις ανάμνηση της ψήφου της υπέρ του Ορέστη. Καθώς λοιπόν δίσταντο οι γνώμες, ένας θεός παραχωρούσε την αιδώ (η Αιδώς μάλλον ήταν τροφός της Αθηνάς). Για την ετυμολογική ερμηνεία των λέξεων «αΐδεσις» και «ποινή», βλ. Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκια, τόμ. Β, Χ. Δέδες, Α. Καρράς, Α. Μαργαρίτης, Χ. Μπάκας Κ. Σταμάτης, Ε. Συμεωνίδου – Καστανίδου, Σ. Αλεξιάδης, Σ. Αναγνωστάκης, Ν. Κουράκης, Μ. Μπακατσούλας, Γ. Πανούσης, Ν. Παρασκευόπουλος, Κ.Δ. Σπινέλλη, Σ. Τρωϊάνος, Τ. Φιλιππίδης, Ν.Σ. Φωτάκης και J. Daskalopoulos, *Τομέας Ποινικών Επιστημών Νομικού Τμήματος Πανεπιστημίου Αθηνών*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1986, σ.188επ. Γενικά για τα λαϊκά δικαστήρια της Αττικής βλ. Schuller W., *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, από την κρητομυκηναϊκή εποχή ως το τέλος των κλασικών χρόνων*, "Griechische Geschichte", μτφ. Α. Καμάρα – Χ. Κοκκινιά, Β' Έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2001, σ.130-131. Επίσης, βλ. Αρβανιτάκης Α., *Αΐδεσις και λίθος αναιδεΐας*, *Επιστημονική Επετηρίδα*, Αρμενόπουλος – Έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, σ.17-21, Νικόπουλος Β, Πανούσης Γ., Παπασιώπη – Πασιά Ζ., Παπαδόπουλος Φ., Βαρελάς Δ., Παραπαγγίδου Χ., Αρχιμανδρίτου Μ., Κυμιώνη Γ., Καραγκουνίδης Α., Τσούκα Χ., Δεσποτίδου Α., Henckel W., Gaul H.F., τόμος 13, Θεσ/κη, 1992, σ.20. Σχετικά με τη λειτουργία της Ηλιαίας, βλ. Καλτσώνης Δ., *Το δικαστήριο από την πρωτόγονη κοινωνία στην αταξική*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σ. 64 και Anderson P., *Από την αρχαιότητα στο Φεουδαρχισμό*, "Passages from antiquity to Feudalism", μτφ. Ε. Οικονόμου – Αστερίου, Εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1981, σ.45-46. Βλ. και Αδάμ- Μαγνήσαλη Σ., *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2004, σ.30.

¹³¹ *Λυσίου Κατά Θεομνήστου* Α' 11.

ίερῶν»¹³² και γινόταν δήμευση των περιουσιακῶν του στοιχείων: «καὶ τὰς οὐσίας τῶν ἐξ Ἄρειου πάγου φευγόντων καὶ τῶν ἄλλων ἐναντίον τῆς βουλῆς πωλοῦσιν, κατακυροῦσι δ' οἱ ἄρχοντες»¹³³. Το δικονομικό αυτό δικαίωμα αποχώρησης του κατηγορουμένου ήταν απαραβίαστο και αναφαίρετο δικαίωμα του: «...οὐθ' ὁ διώκων οὐθ' οἱ δικάζοντες οὐτ' ἄλλος ἀνθρώπων οὐδεὶς κύριος κωλῦσαι»¹³⁴ εκτός της περιπτώσεως: «εἴ τις γονέας εἶη ἀπεκτονῶς»¹³⁵.

Ο «ὑστερος λόγος» ἢ απολογία του κατηγορουμένου εκφωνεῖτο εἴτε ἀπὸ τον ἴδιο τον κατηγορούμενο εἴτε ἀπὸ τον «ρήτορα» συνήγορο του (αφότου εἶχε εκφωνηθεῖ και ἀπὸ τον κατήγορο ο δικός του λόγος) και κατὰ αὐτὸν τον τρόπο διεκπεραιωνόταν το στάδιο της απολογίας. Οι λόγοι που εκφωνοῦνταν στον Ἄρειο Πάγο ἔπρεπε να χαρακτηρίζονται ἀπὸ λιτότητα, ορθολογισμό και η διάρκεια τους να εἶναι ἐντὸς εκείνης που προέβλεπε η Κλεψύδρα.¹³⁶ Προκαλοῦσαν ἀποδοκιμασία τα εκτενῆ προοίμια, οι εἰσαγωγές και οι ἀποστροφές που στόχευαν στη δημιουργία οίκτου, γιατί «προοιμιάζεσθαι δὲ οὐκ ἐξῆν, οὐδ' οἰκτίζεσθαι»¹³⁷. Η οὐσία της κάθε ποινικῆς ὑπόθεσης ἔπρεπε να παραμένει και να προβάλλεται ἐνώπιον των Ἀρεοπαγιτῶν με τρόπο

¹³² Δημοσθένους Κατὰ Ἀριστοκράτους 40.

¹³³ Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία XL VII2, 3

¹³⁴ Δημοσθένους Κατὰ Ἀριστοκράτους 69.

¹³⁵ Πολυδεύκους Ονομαστικόν, VIII 117.

¹³⁶ «Ο 5^{ος} π.Χ. αἰώνας ἦταν η περίοδος ἀνάδειξης της ριζοσπαστικῆς δημοκρατίας στην Ἀθήνα. Μολονότι οι παλιές διαδικασίες συνεχίζονταν σε ὑποθέσεις ἀνθρωποκτονιῶν, οι περισσότερες ἀγωγές για ἐγκλήματα και αστικές ὑποθέσεις δικάζονταν τώρα σε δικαστήρια με πολὺ μεγάλα σώματα ἐνόρκων – με ελάχιστο ἀριθμὸ μελῶν τα 20 και μερικές φορές πολὺ περισσότερα - ἐπιλεγμένα με κλήρωση μεταξύ των ἀρρένων πολιτῶν. Οι κατήγοροι και κατηγορούμενοι συνηθίζονταν να εκθέτουν οι ἴδιοι τις θέσεις τους, ἐὰν ὁμως εἶχαν κάποιο φυσικό ἐλάττωμα ἢ δεν ἦταν πολίτες, μπορούσαν να ἀντιπροσωπευθοῦν ἀπὸ κάποιον ἄλλο, και οι γυναῖκες ἔπρεπε να ἀντιπροσωπεύονται στα δικαστήρια ἀπὸ κάποιον ἄρρενα συγγενή. Στην ἀρχαία Ἑλλάδα δεν ὑπῆρχαν επαγγελματίες δικηγόροι, οὔτε ὁμως και δημόσιοι κατήγοροι. Ἀκόμα και σε περιπτώσεις με δίκες ποινικού περιεχομένου η δίωξη ἔπρεπε να ἀρχίσει ἀπὸ κάποιον με προσωπικό ἐνδιαφέρον για την ὑπόθεση. Παρόλο που ὑπῆρχαν κλητήρες και συνοδοί, δεν ὑπῆρχε δικαστής για να ἐρμηνεύει το νόμο, να ἀπευθύνει συστάσεις προς τους ἐνόρκους και να καθορίζει τι ἦταν σχετικό και τι ἀσχετο με την ὑπόθεση. Οι ἐνόρκοι ἦταν δικαστές και ἐκρίναν τόσο το νόμο ὅσο και τα γεγονότα. Δεν ὑπῆρχε ἔφεση στην ἀπόφαση τους, παρόλο που μία ὑπόθεση μπορούσε να ξανανοῖξει, ἐὰν ὑπῆρχαν νέα στοιχεία. Οι καταθέσεις των μαρτύρων λαμβάνονταν γραπτὰ πριν ἀπὸ την ἐναρξῆ της δίκης και διαβάζονταν ἀπὸ τον κλητήρα. Οι ευκαιρίες για ἐξέταση κατ' ἀντιπαράσταση ἦταν λίγες, ἀν και οι ἀντίδικοι μπορούσαν να ἀπευθύνουν ἐρωτήσεις ο ἕνας στον ἄλλο. Οι δίκες ἔπρεπε να ολοκληρώνονται στη διάρκεια μιας ἡμέρας. Σε κάθε πλευρά δινόταν ἕνα μέγιστο χρονικό διάστημα, το οποίο μετροῦσαν με μία κλεψύδρα. Οι ἐνόρκοι ἀποφάσιζαν με μυστική ψηφοφορία: στο τέλος της δίκης κάθε ἐνόρκος ἐρίχνε σε μία ὑδρία ἕνα λευκό βότσαλο (για ἀθώωση) ἢ ἕνα μαῦρο (για ἐνοχή). Λόγω της ἀνάγκης να ἀπευθύνεται σε ἕνα μεγάλο ἀκροατήριο, ἀλλὰ και του περιορισμένου χρόνου που ἦταν διαθέσιμος σε κάθε πλευρά, η παρουσίαση της ὑπόθεσης γινόταν με ἐπίσημους λόγους ἀπὸ κάθε πλευρά. Αὐτοὶ οι λόγοι ἔπρεπε να εἶναι καλά οργανωμένοι προκειμένου να εἶναι ἀποτελεσματικοί, και οι ἐν γένει περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν την ικανότητα σχεδιασμοῦ και ἐκφοράς ἐνός καλοῦ λόγου ἀπὸ οποιονδήποτε ἐμπλεκόταν με το νόμο. Αὐτές εἶναι οι συνθήκες που οδήγησαν στη συγγραφή ἐγχειριδίων δικανικῆς ρητορικῆς, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ ἀντιδίκους στην προετοιμασία λόγων. Στα τέλη του πέμπτου αἰώνα, πάντως, παρουσιάστηκε μία ἐπιπλέον ἐπιλογή, κοινή και στον τέταρτο αἰώνα. Κάποιος που ἔπρεπε να μιλήσει στο δικαστήριο και δεν ἦταν σίγουρος για την ικανότητα του να το κάνει, μπορούσε να προσλάβει ἕνα λογογράφο για να του γράψει το λόγο, τον οποίο στη συνέχεια ἀπομνημόνευε και εκφωνοῦσε ὅσο καλύτερα μπορούσε. Ἐχει διασωθεῖ ἕνας ἀριθμὸς παρόμοιων λόγων, ἐργῶν του Ἀντιφώντα, του Λυσία, του Ἰσαίου, του Ἰσοκράτη, του Δημοσθένη, του Ὑπερείδη και ἄλλων. Ο ἰκανὸς λογογράφος προσπαθοῦσε να παρουσιάσει το χαρακτήρα του πελάτη κατὰ τον καλύτερο δυνατό τρόπο, καθώς και να παραθέσει τα διαθέσιμα ἐπιχειρήματα για να ὑποστηρίξει την ὑπόθεση». Kennedy G., Ἱστορία της κλασικῆς ρητορικῆς, ἀρχαίας ἐλληνικῆς και ρωμαϊκῆς, "A New History of Classical Rhetoric", μτφ. Νικολοῦδης Ν., Ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα, 2000, σ. 28-29.

¹³⁷ Πολυδεύκους Ονομαστικόν, VIII 117.

ακέραιο: «ὡς γυμνὰ τὰ γεγενημένα οἱ Ἀρεοπαγῖται βλέπειν»¹³⁸. Συνεπώς, οι λόγοι έπρεπε να είναι αυστηρῶς οριοθετημένοι στην ουσία της εκδικαζόμενης υπόθεσης και να μην επεκτείνονται σε άλλα ζητήματα, κατ' εφαρμογή του κανόνα: «οὐ νόμιμόν ἐστίν ἔξω τοῦ πράγματος λέγειν»¹³⁹.

Όσον αφορά τα αποδεικτικά μέσα, η εκτίμηση τους γινόταν ελεύθερα και δεν υπόκεινταν σε κανονισμούς δεσμευτικῶν νομικῶν ρυθμίσεων. Όπως φαίνεται έβρισκε εφαρμογή και τότε, η καλούμενη στις μέρες μας «αρχή της ηθικής αποδείξεως». Κατά τις αναφορές του Αισχίνη, μεγάλος αριθμός κατηγορουμένων «εἶ πάνυ εἰπόντας καί μάρτυρας πορισαμένους» καταδικάζονταν, ενώ κάποιοι άλλοι «πάνυ κακῶς διαλεχθέντας καί πρᾶγμα ἀμάρτυρον ἔχοντας» αθωώνονταν. Επομένως, σύμφωνα με τον Αθηναίο ρήτορα Αισχίνη, οι Αρεοπαγίτες κατέληγαν στις αποφάσεις τους, κινούμενοι βάσει των προσωπικῶν τους κρίσεων και εμπειριῶν : «ἐξ ὧν αὐτοὶ συνίσασσι καὶ ἐξητάκασσι» χωρίς να δεσμεύονται «ἐκ τοῦ λόγου μόνον οὐδ' ἐκ τῶν μαρτυριῶν».¹⁴⁰

Οι Αρεοπαγίτες έριχναν τις ψήφους τους στις «κάλπεις» και κατά αυτόν τον τρόπο περατώνονταν η διαδικασία. Οι ψήφοι διακρίνονταν σε αθωωτικές και καταδικαστικές. Οι πρώτες ήταν με συμπαγή άξονα «πλήρεις», ενώ οι δεύτερες με διάτρητο «τετρυπημένοι» και η έκδοση των αποφάσεων γινόταν κατά πλειοψηφία.¹⁴¹

Αμφιλεγόμενο παραμένει το ζήτημα των επιβαλλόμενων εξ Αρείου Πάγου ποινικῶν κυρώσεων (ποινῶν) κατά τη μακρόχρονη πορεία του, ως ποινικού δικαστηρίου. Κατά τη βασιμότερη εκδοχή στα βαρύτερα εγκλήματα επιβαλλόταν κανονικά, η θανατική ποινή και σε εξαιρετικές περιπτώσεις η ποινή της εξορίας «φυγής». Τα εγκλήματα ήσσονος βαρύτητας καθώς και οι διαφόρου τύπου παραβάσεις, επέσυραν τις ποινές της «ατιμίας» και τις χρηματικές ποινές των «προστίμων» και «επιβολῶν». Με τη διατύπωση: «ὄ,τι χρῆ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι»¹⁴² διαφοροποιούνταν οι κύριες ποινές «παθεῖν» από τις χρηματικές ζημίες «ἀποτεῖσαι». Αμφισβητεῖται αν η φυλάκιση αποτελούσε είδος ποινής. Κατά κύριο λόγο λειτουργούσε ως προσωρινό μέτρο φυλάξεως του υπόδικου ή καταδίκου.

Στα καθήκοντα των Ένδεκα, οι οποίοι ονομάζονταν «ἐπιμεληταὶ τῶν κακούργων»¹⁴³ εντασσόταν η εκτέλεση της ποινής του θανάτου. Σε μικρό χρονικό διάστημα αφότου επιβαλλόταν η ποινή διενεργεῖτο η εκτέλεση της. Θα έπρεπε πριν το στάδιο της εκτελέσεως, να λάβει χώρα διαγραφή του ονόματος του καταδίκου από τους καταλόγους του Δήμου, ώστε να επέλθει κάθαρση της πολιτείας. Η εκτέλεση της θανατικής ποινής θα μπορούσε σε εξαιρετικές

¹³⁸ Λουκιανού *Ανάχαρσις* 19.

¹³⁹ Λυσίου *Προς Σίμωνα* 46 και *Αριστοτέλους Ρητορική Ι 1* (1354 α, 1355 α)

¹⁴⁰ Αισχίνου *Κατά Τιμάρχου* 92.

¹⁴¹ *Κανίνιας Σ. ό.π., σ.538-540.*

¹⁴² *Δημοσθένης Κατά Μειδίου, 25 και Ξενοφώντας Οικονομικός, 11.25*

¹⁴³ *Αντιφώντος Περί του Ηρώδου Φόνου, 17.*

περιπτώσεις να αναβληθεί, όπως σε εκείνην της κατά σύμπτωση διεξαγωγής δημόσιας εορτής: «νόμος ἐστὶν αὐτοῖς ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ καθαρεύειν τὴν πόλιν καὶ δημοσίᾳ μηδένα ἀποκτινύναι»¹⁴⁴. Ένας ακόμη λόγος αναβολής ήταν η τυχόν εγκυμοσύνη της γυναίκας που είχε υποβληθεί σε καταδίκη. Έτσι, όπως αναφέρεται σε ανάλογη περίπτωση φαρμακίδος: «Ἡ ἐξ Ἄρειου πάγου βουλή ἐπεὶ τινα φαρμακίδα συνέλαβον καὶ ἔμελλον θανατώσειν, οὐ πρότερον αὐτὴν ἀπέκτειναν πρὶν ἢ ἀπεκώσεν»¹⁴⁵.

Εξίσου αμφιλεγόμενο ζήτημα αποτελεί και το μέσον με το οποίο εκτελείτο η θανατική ποινή. Το ευρέως διαδεδομένης φήμης δηλητήριο «κώνειον» χρησιμοποιεῖτο αρκετά συχνά. Πιθανολογείται όμως, ότι οι δράστες των κοινών εγκλημάτων εκτελούνταν δια λιθοβολισμού ή αποτυμπανισμού (με προσήλωση του καταδίκου σε ξύλο, όπου ο δήμιος τον χτυπούσε με ρόπαλο, έως ότου επέλθει ο θάνατος του). Η κατακρήμνιση του νεκρού σώματος του καταδίκου σε όρυγμα ή σε βάραθρο, κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε εκτέλεση της «αταφίας» η οποία ήταν μορφή πρόσθετης ή παρεπόμενης ποινής για τις περιπτώσεις των αυξημένης βαρύτητας εγκλημάτων (της ιεροσυλίας και της προδοσίας). Ως ιδιαίτερη ένδειξη βαρβαρότητας σημειώνεται και το γεγονός ότι κατά την εκτέλεση της «αταφίας» δικαιούτο να παρευρίσκεται και ο «διώκων» αντίδικος του καταδίκου. Ο Αισχίνης αποδοκιμάζει αυτήν την κατάχρηση δικαιώματος αναφέροντας: «Οὐ γὰρ ὁ θάνατος δεινόν, ἀλλ' ἡ περὶ τὴν τελευτὴν ὕβρις φοβερά. Πῶς δὲ οὐκ οἰκτρὸν βλέπειν ἐχθροῦ πρόσωπον ἐπεγγελῶντος καὶ τοῖς ὡσὶ τῶν ὄνειδῶν ἀκοῦσαι;»¹⁴⁶.

Όταν η απόφαση ήταν αθωωτική για τον κατηγορούμενο, τότε εκείνος έπρεπε να προσφέρει θυσία ως ένδειξη ευγνωμοσύνης στον βωμό των Ερινύων ή Ευμενίδων ή Αρών. Η θυσία αυτή επέφερε τον καθαρό του κατηγορουμένου, ο οποίος πλέον απαλλασσόταν από τις συνέπειες της «προαγόρευσεως» που του είχε επιβληθεί από τον άρχοντα βασιλέα κατά την άσκηση της δίωξης του.¹⁴⁷

Ο Άρειος πάγος ως ποινικό δικαστήριο έχαιρε μεγάλης εκτίμησης και σεβασμού από το σύνολο των Αθηναίων πολιτών. Ο ρήτορας Δημοσθένης διακήρυττε: «τὸ ἐν Ἄρειῳ πάγῳ δικαστήριον, ὑπὲρ οὗ τοσαῦτ' ἔστιν εἰπεῖν καλὰ παραδεδομένα καὶ μυθώδη καὶ ὧν αὐτοὶ μάρτυρες ἔσμεν, ὅσα περὶ οὐδενὸς ἄλλου δικαστηρίου» και κατά την παροιμιώδη ρήση του ίδιου: «οὐδεὶς πώποτ' οὔτε φεύγων ἀλοὺς οὔτε διώκων ἠττηθεὶς ἐξήλεγεζεν ὡς ἀδίκως ἐδικάσθη τὰ κριθέντα»¹⁴⁸. Επίσης, αναφερόμενος στη σκοπιμότητα των νόμων να προλαμβάνουν την τέλεση των φονικών εγκλημάτων, διετίνετο ότι: «...ἐξάαιρετος ἡ βουλή φύλαξ ἡ ἐν Ἄρειῳ πάγῳ τέτακται»¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Πλάτωνος Φαίδων 58b.

¹⁴⁵ Αιλιανού Ποικίλη Ιστορία Ε' 18.

¹⁴⁶ Αισχίνου Περί Παραπρεσβείας 181-182.

¹⁴⁷ Κανίνιας Σ., ό.π., σ.540-541.

¹⁴⁸ Δημοσθένους Κατά Αριστοκράτους 65-66.

¹⁴⁹ Δημοσθένους Προς Λεπτίνην 157.

Αξιομνημόνευτη και η μαρτυρία του Λυκούργου: «*κάλλιστον ἔχοντες τῶν Ἑλλήνων παράδειγμα τὸ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ συνέδριον, ὃ τοσοῦτον διαφέρει τῶν ἄλλων δικαστηρίων...*»¹⁵⁰, ὅπως ἐπίσης και ἐκείνη του Αισχίνου, που τον ονομάζει «*τῷ ἀκριβεστάτῳ συνεδρίῳ τῶν ἐν τῇ πόλει*»¹⁵¹. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι και η μαρτυρία του Περικλέους, ο οποίος με τον δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης που ασκούσε, ἐπληξε τις ἐξουσίες του αριστοκρατικού Αρείου Πάγου. Παρόλα αυτά, ο Ξενοφών αναφέρει ὅτι ο Περικλῆς ἀποδεχόταν τη γνώμη του Σωκράτη, ο οποίος πρέσβευε ὅτι με ἐξαίρεση τους Αρεοπαγίτες δεν υπάρχουν ἄλλοι «*κάλλιον ἢ νομιμώτερον ἢ σεμνότερον ἢ δικαιότερον τάς τε δίκας δικάζοντας καὶ τᾶλλα πάντα πράττοντας*»¹⁵².

Πολύ μεταγενέστερα κατά την διάρκεια του 2^{ου} μ.Χ. αἰώνα, ἐκφράστηκε ἀπὸ τον ρήτορα Αριστείδη τον Αἴλιο μια ἀξιόλογη ἐγκωμιαστική κρίση για τον Ἀρειο Πάγο: «*οὐ γὰρ ἔστιν ὑπὲρ τὸν Ἀρειον πάγον οὐδὲν εὐρεῖν, εἴ τις ὑπερβολὴν ζητοίη. ἀλλ' ὥσπερ τὰ ... ἀνιέναι δοκεῖ τὴν τοῦ δικαίου γνῶσιν ἐναργῆ καὶ τῆς παρὰ τοῖς θεοῖς ὡς δυνατὸν ἐγγυτάτῳ*»¹⁵³.

Ἐνας ἀπὸ τους κύριους λόγους ἐπικράτησης του Αρείου Πάγου ὡς ποινικού δικαστηρίου, ἀποτελέσσε το γεγονός ὅτι ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἀνθρώπους, κατά τον χαρακτηρισμό του Σωκράτη «*δεδοκιμασμένους*». Ο Ἰσοκράτης διαπίστωσε ὅτι με την πάροδο του χρόνου και την ἐπίδραση της παράδοσης εἶχε συσταθεῖ ἓνα μὀρφωμα ἀρετῆς, στο ὁποῖο ὅταν ἐνσωματωνόταν κάθε νέος Αρεοπαγίτης, ἀπεκδυόταν των ἀνθρωπίνων ἐλαττωμάτων του: «*ἐπειδὴν εἰς Ἀρειον πάγον ἀναβῶσιν, ὀκνοῦντας τῇ φύσει χρῆσθαι καὶ μᾶλλον τοῖς ἐκεῖ νομίμοις ἢ ταῖς αὐτῶν κακίαις ἐμμένοντας. Τοσοῦτον φόβον ἐκεῖνοι τοῖς πονηροῖς ἐνειργάσαντο καὶ τοιοῦτον μνημεῖον ἐν τῷ τόπῳ τῆς αὐτῶν ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης ἐγκατέλιπον*»¹⁵⁴.

Ο Ἀρειος Πάγος ἀποτελοῦσε για τους Αθηναῖους πολίτες τον φυσικό θεματοφύλακα της ἱερῆς θρησκευτικῆς τους παράδοσης. Αὐτή η ἀντίληψη ἐνισχυόταν και ἀπὸ την πεποίθηση της θεϊκῆς ἰδρύσεως του ἀπὸ την κόρη του Διός. Θεωρούσαν ὅτι ἐκεῖ φυλάσσονταν ἀπόκρυφα ἐγγράφα με τα μυστικά, που θα ἐσωζαν την πόλη σε δύσκολες ὥρες: «*φυλάττει τὰς ἀπορρήτους θήκας, ἐν αἷς τὰ τῆς πόλεως σωτήρια κεῖται*»¹⁵⁵. Συνάγουμε για τις ἀπόρρητες αὐτές διαθήκες ὅτι μᾶλλον ἐπρόκειτο για ἠθικές ἐντολές που ἀφορούσαν την πολιτική ἀρετή και τη δικαιοσύνη και ἀφήνονταν μέσω της προφορικῆς μετάδοσης ὡς παρακαταθήκη ἀπὸ τους ἀρχαιότερους Αρεοπαγίτες στους μεταγενέστερους.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους 12.

¹⁵¹ Αισχίνου Κατὰ Τιμάρχου 92.

¹⁵² Ξενοφόντος Απομνημονεύματα III V 20.

¹⁵³ Αριστείδου Παναθηναϊκός 107-108.

¹⁵⁴ Ἰσοκράτους Αρεοπαγιτικός 38. Ἐπίσης βλ. Κανίνιας Σ., ὁ.π., σ.543.

¹⁵⁵ Δεινάρχου Κατὰ Δημοσθένους 9.

¹⁵⁶ Κανίνιας Σ., ὁ.π., Ο ἀρχαῖος Ἀρειος Πάγος ὡς Ποινικό Δικαστήριο, περιοδικό Ποινικά Χρονικά, 1995, σ.544.

iii. Ο Ρόλος του Αρείου Πάγου στην Ορέστεια

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου στον βαθμό που αντανakλά την επενέργεια των μεταρρυθμίσεων του Εφιάλτη, σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής στην ιστορική πορεία του Αρείου Πάγου.¹⁵⁷ Η «Ορέστεια» διδάχθηκε το 458 π.Χ. δηλαδή τέσσερα χρόνια μετά την πολυσυζητημένη αναμόρφωση του Αρείου Πάγου από τον Εφιάλτη. Ο Άρειος Πάγος λαμβάνει συμβολική αξία μέσα από ένα έργο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. «Οι Ευμενίδες διαβάζονταν και ακόμα διαβάζονται ως ένα σχόλιο για την αποδυνάμωση του Αρείου Πάγου από τον Εφιάλτη και πιθανώς και από τον Περικλή περί το 462 π.Χ.»¹⁵⁸

¹⁵⁷ Wallace R.W., *The Areopagos Council, to 307 B.C.*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1989, σ.87-93.

¹⁵⁸ Αδιαμφισβήτητα πάντως, ο Αισχύλος υπερβαίνει κάποιες στιγμές το ηρωικό πλαίσιο και ασκεί κριτική στην επικαιρότητα, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τις «Ευμενίδες». *The Cambridge Companion to ancient Greek Law*, Allen D., Cantarella E., Cohen D., Cohen E., Davies J., Gagarin M., Lanni A., Maffi A., Modrzejewski J.M., Ober J., Parker R., Patterson C., Rubinstein L., Ruprecht H.A., Thomas R., Thur G., Todd S., Wallace R., Yunis H., Cambridge University Press, 2005, σ.375. Επίσης βλ. Herington J., *Αισχύλος*, μτφ. Γιούνη Μ., Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 1988, σ.53, Bury J.B. & Meiggs R., *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, "A. History of Greece", τόμ. Β, Εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1981, σ.33, Romilly de J., *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, "Problèmes de la démocratie grecque", μτφ. Ν. Αγκαβανάκης, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α' Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988, σ.126 επ. και 201 επ. Επίσης βλ. Μ. Δραγώνα – Μονάχου, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα Δικαιώματα, η φιλοσοφική προϊστορία, η πρωτοιστορία και η ιστορία της έννοιας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η σύγχρονη προβληματική*, τόμ. Α, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986, σ.18επ., Mossé C., *Η αρχαϊκή Ελλάδα, από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο*, "La Grèce archaïque d' Homère à Eschyle", μτφ. Πασχάλης Σ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1987, σ.222-223, Thomson G., *Αισχύλος και Αθήναι, Μελέτη γύρω από τις κοινωνικές πηγές του δράματος*, "Aeschylus and Athens: a study in the social origins of drama", μτφ. Βιστάκης Γ. – Αποστολόπουλος Φ., Εκδ. Ορίζοντες, Αθήνα, 1954, σ.326, Forrest W.G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας, ο χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής, 800-400 π.Χ.*, "The emergence of Greek Democracy, The character of Greek politics, 800-400 B.C.", μτφ. Παναγόπουλος Α. – Κόντη Ε., Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994, σ.285, Andrewes A., *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, "Greek society", μτφ. Παναγόπουλος Α., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1987, σ.327, Gere K., *Ο τάφος του Αγαμέμνονα, οι Μυκήνες και η αναζήτηση του ήρωα*, "The tomb of Agamemnon", μτφ. Τριανταφυλλοπούλου Κ., Σειρά: Θεωρητικές Επιστήμες, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2007, σ.48. Επίσης βλ. Murray G., *Αισχύλος: ο δημιουργός της τραγωδίας*, μτφ. Βασίλειος Γ., Μανδηλαράς, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993, σ.71-72, και Μαρκαντωνάτος Γ., *Εισαγωγή στην αττική τραγωδία, μία προσέγγιση*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1991, σ.129. Κατά το 463-458 π.Χ., η αντιπαράθεση ως προς το status αυτού του δικαστηρίου αποτέλεσε το επίμαχο σημείο, σφοδρής αντιπαλότητας στην Αθήνα, η οποία εν τέλει τερματίστηκε με τη νίκη της δημοκρατίας υπό την αρχηγεία του Περικλή. Μέχρι την εποχή της σύγκρουσης, το δικαστήριο, πλην των διαφόρων νομικών ζητημάτων, επιφορτιζόταν και με την άσκηση εξουσιών που αφορούσαν τη γενικότερη διακυβέρνηση της πολιτείας. Λόγω έλλειψης αντιπροσωπευτικότητας του θεσμού αυτού, οι δημοκρατικών φρονημάτων Αθηναίοι πολίτες επιδίωξαν να αφαιρέσουν από τον Άρειο Πάγο όλες τις εξουσίες, εκτός από τη δικαιοδοσία του σε υποθέσεις φόνων, όπως επίσης και κάποιες τελετουργικές αρμοδιότητες που δεν είχαν ιδιαίτερη πολιτική χροιά. Συνεπώς, στις «Ευμενίδες» η σκηνή της δίκης διαδραματίζεται στο σημείο διχασμού των Αθηναίων πολιτών, στον Άρειο Πάγο. Ιδιαίτερο χειρισμό φαίνεται να έχρηζε η στάση που θα κρατούσε ο Αισχύλος, διότι όπως και αν τοποθετείτο μέσω του έργου του, θα ερχόταν αντιμέτωπος με μέρος των θεατών εντός του θεάτρου του Διονύσου. Ο Αισχύλος στον βαθμό που είναι σε θέση να διατυπώνει κρίσεις για σύγχρονα γεγονότα της εποχής του, μάλλον αποδέχεται τη μεταρρύθμιση του Αρείου Πάγου, παρα τους ισχυρισμούς από πολλούς ότι οι «Ευμενίδες» συνιστούν ένδειξη δυσαρέσκειας για τη συντελεσθείσα μεταρρύθμιση. Ο τραγικός ποιητής πιστεύει ότι ο Άρειος Πάγος εγκαθιδρύθηκε ως φονικό δικαστήριο και όχι ως συμβούλιο. Άρα με αυτήν τη μορφή πρέπει να διατηρηθεί. Ο Κορδάτος διατείνεται ότι ο Αισχύλος ταλαντευόταν μεταξύ ολιγαρχικής και δημοκρατικής παράταξης. Συνεπώς ενέπνεε αντιπάθεια και στις δύο μεριές. Επιπλέον οι κοντινές επαφές του με τους ολιγαρχικούς της Σικελίας επιβεβαίωναν την απομάκρυνσή του από το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας. Κατά αυτήν την άποψη το τρίτο και τελευταίο ταξίδι του στη Σικελία οφείλεται στην απογοήτευσή του, καθώς οι διδαχές του για τον Άρειο Πάγο μέσω της «Ορέστειας» δεν έλαβαν τη δέουσα ανταπόκριση. Υποστηρίχθηκε και η άποψη ότι η Αθηνά θεμελίωσε το δικαστήριο ειδικά για το έγκλημα της ανθρωποκτονίας και του έδωσε την ονομασία Άρειος Πάγος. Όμως η δίκη εκτυλίσσεται κατά τη διαδικασία που ακολουθούσαν τα δικαστήρια στα οποία ο Περικλής και ο Εφιάλτης είχαν απονεμίσει αρκετές από τις δικαιοδοσίες

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή ετυμολογική ερμηνεία του Αρείου Πάγου, που βρίσκει έρεισμα για την ονομασία του στη δίκη του Άρη, η Αθηνά στις Ευμενίδες εγκαθιδρύει για πρώτη φορά το δικαστήριο του Αρείου Πάγου, προκειμένου να κριθεί η υπόθεση του Ορέστη.¹⁵⁹

Σύμφωνα με την αισχύλεια παραλλαγή δίδεται μια νέα ερμηνεία για την προέλευση της ονομασίας του «Αρείου Πάγου». Όταν οι Αμαζόνες εισέβαλλαν στην Αττική, σκοπεύοντας να πάρουν εκδίκηση από τον Θησέα, εγκαταστάθηκαν σ' εκείνον τον λόφο για να τελέσουν θυσία προς τιμήν του Άρη «δίνοντας έτσι όνομα στον βράχο και στον λόφο του Άρη».¹⁶⁰ Η μυθολογική καινοτομία του Αισχύλου πιθανόν να αντικατοπτρίζει και μια αναζωπύρωση ενδιαφέροντος προς τον μύθο της εισβολής των Αμαζόνων στην Αττική. Επίσης κατά τις Περσικές εισβολές, ο Άρειος Πάγος είχε χρησιμοποιηθεί από τους Πέρσες ως βάση για να επιτεθούν στην Ακρόπολη.¹⁶¹

Το γεγονός ότι ο τραγικός ποιητής παρακάμπτει την παραδοσιακή ιστορία θεμελίωσης του Αρείου Πάγου καθώς και τις πρώιμες δίκες που τελέστηκαν εκεί (του Κέφαλου και Δαίδαλου) θα μπορούσε να αποδοθεί, είτε στο ότι (ο δραματουργός) πιθανόν προσπάθησε να αποφύγει να αναφερθεί σε ιστορίες περί διενέξεων των θεών, είτε ότι ήταν δύσπιστος ως προς αυτές.¹⁶² Όμως η εκδοχή αυτή προσκρούει στις διαμάχες που συντελούνται μεταξύ Ερινύων, Αθηνάς και Απόλλωνα στο τρίτο μέρος της τριλογίας και εν τέλει δεν επεξηγεί ουσιαστικά τον λόγο που ο ποιητής παρέκάμψε τις ιστορίες του Κέφαλου και Δαίδαλου και κατ' επέκταση παραβλέπει τον σκοπό του δράματος. Κατά μία πιθανή εξήγηση, αν οι προγενέστερες αυτές δίκες είχαν αναγνωριστεί, η αντικατάσταση της εκδικητικής δικαιοσύνης από τη δικαστηριακή διαδικασία θα είχε ήδη συντελεστεί· αποδυναμώνοντας έτσι την επιχειρηματολογία του ποιητή στο εγχείρημα του, να αποτυπώσει τη μετατροπή μιας ατέρμονης οικογενειακής βεντέτας σε δικαστηριακή διαδικασία.¹⁶³

του Αρείου Πάγου. Ίσως το γεγονός αυτό να δημιουργεί μια σύγχυση και ως προς την αντιμετώπιση του ποιητή πάνω στο ζήτημα αυτό.

¹⁵⁹ *Αισχ. Ευμ.* στ. 482-488, 68-684, 704-706.

¹⁶⁰ Σύμφωνα με την ελληνική μυθική παράδοση οι Αμαζόνες ήταν κόρες του θεού Άρη, βλ. *Ισοκράτης, Παναηγυρικός*, 68. Ο Άρης ήταν ένας από βασικούς θεούς τους, *Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά*, Β' στ. 385επ.

¹⁶¹ Βλ. *Boardman J., "Herakles, Theseus and Amazons", in D. Kurtz and B. Sparkes (eds), The Eye of Greece: Studies in the Art of Athens, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, 1-28.*

¹⁶² Βλ. *Blass F., Die Eumeniden des Aischylos, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1907, 1.*

¹⁶³ *Wallace R.W., ό.π., The Areopagos Council to 307 B.C., The Johns Hopkins University Press, 1989, σ.87-88.*

Η δεύτερη καινοτομία¹⁶⁴ του Αισχύλου συνίσταται στο ανθρώπινο δικαστήριο. Όπως προκύπτει από τον μύθο του Άρη αλλά και από άλλες αναφορές στο πρόσωπο του Ορέστη,¹⁶⁵ οι θεοί επιτελούσαν τον ρόλο των κριτών. Η εκδίκηση από ανθρώπινους δικαστές απαιτείτο, υπό την αισχύλεια προοπτική της εγκαθίδρυσης της δικαστηριακής διαδικασίας στην κοινωνία των ανθρώπων. Στις Ευμενίδες, η καινοτομία αυτή αποδίδεται μέσω της καθιερωμένης στην ελληνική αρχαιότητα εννοιολογικής διάκρισης ανάμεσα στην «κάθαρση» (τελετουργικό εξαγνισμού), το οποίο ήταν μέλημα των θεών και στον «ίλασμό» (εξιλέωση), που ήταν καθήκον των Ερινύων και των συγγενών των νεκρών.¹⁶⁶

Ο Ορέστης εξαγνίστηκε στους Δελφούς¹⁶⁷ αλλά για το έγκλημα του δεν είχε ακόμη εξιλεωθεί,¹⁶⁸ ούτε οι Ερινύες της μητέρας του είχαν ικανοποιηθεί.¹⁶⁹ Ο Ορέστης διατείνεται ότι είναι απαλλαγμένος από το μίasma της μητροκτονίας. Όμως, ούτε οι διαβεβαιώσεις ούτε η ικεσία

¹⁶⁴ Ολόκληρη η σουρεαλιστική διάθεση του Αισχύλου αποδίδεται στη συγκεκριμένη σκηνή, καθώς βλέπουμε ένα σύνολο θνητών (ενόρκων) να συνεδριάζει για να κρίνει πάνω σε μία υπόθεση, η οποία έχει διασπάσει τις δυνάμεις του Ουρανού και της Γης, με τις κόρες της Νύκτας και ανιψιές της Μοίρας στη θέση των κατηγορών και τον γιο του Δία στον ρόλο της υπεράσπισης. Επίσης βλ. Herington J., *Αισχύλος, "Aeschylus"*, μτφ. Γιούνη Μ., Πανεπιστήμιο Yale, Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 1988, σ.54. Επίσης βλ. Easterling P.E., *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, "The Cambridge Companion to Greek Tragedy"*, μτφ. Ρόζη Α. - Βαλάκας Κ., Σειρά: Συμβολές στις επιστήμες του ανθρώπου/ Φιλολογία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2007, σ.21.: Η σκηνική απεικόνιση του ορκωτού δικαστηρίου και η αναπαράσταση της δικαστηριακής διαδικασίας ήταν μια δραματική αλλαγή, θεατρική έκπληξη, μια τολμηρή, ευφάνταστη και πρωτότυπη επινοήση του Αισχύλου.

¹⁶⁵ Επιπλέον βλ., για τον Ορέστη, Δημοσθένης, *Κατ' Αριστοκράτους*, 23.66.

¹⁶⁶ Βλ. Taplin O.P., *The Stagecraft of Aeschylus*, Oxford, 1997, 381-384. Επιπλέον βλ. Parker R., *Miasma, Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Clarendon Press, 1983, 386-388. Επίσης βλ. Mueller K. O., *Aeschylus Eumeniden, Dissertations on the Eumenides of Aeschylus*, Cambridge, 1835, 126-151, Βλ. Wallace R.W., *ό.π.*, 1989, 88.

¹⁶⁷ «Ο Ορέστης καθαίρεται στους Δελφούς με τη θυσία ενός χοίρου (...) Η θυσία θεωρείται από τους Αθηναίους ως η κατάλληλη πράξη για τον σκοπό της κάθαρσης του δολοφόνου από το μίasma». MacDowell D.M., *Athenian homicide law in the age of the orators*, Manchester University Press, 1963, 125. Επίσης βλ. Sommerstein Al., *ό.π.*, *Αισχύλου Ευμενίδες*, 2013, σ. 128, 129, 183, 184, 194, 195, 204. Ο Ορέστης φεύγοντας από τους Δελφούς ήταν ακόμη προστρόπιος «ικέτης ἐπιζητῶν ἐξαγνισμόν», στ.234 *Αισχ. Ευμ.*· όμως φθανόντας στην Αθήνα στον βωμό της Παλλάδος διατείνεται ότι έχει αποκαθαρθεί από τη μίανση «οὐδ' ἀφοίβαντον χέρα». Οι στίχοι 238-239 «σε άλλα οικήματα και διαδρομές θνητών» και 280 «βρίζει γὰρ αἷμα καὶ μαραινεται χερός, /μητροκτόνον μίasma δ' ἐκπλυτον πέλει», περιγράφουν μια προοδευτική διαδικασία, όπου η μίανση του Ορέστη «ἐφθάρει, ἀπετρίβει» λόγω των μακρών περιπλανήσεων. Οι επαφές του με άλλους ανθρώπους, χωρίς οι τελευταίοι να υποστούν κάτι κακό ως αποτέλεσμα της μετ' αυτού συναναστροφής τους, μαρτυρούν ότι ο Ορέστης δεν είναι πια μολυσμένος και ότι δεν θα μάνει τον ναό της Αθηνάς. Όμως στους στίχους 282-283 και 448-452 αποτυπώνεται ένα επίσημο τελετουργικό εξαγνισμού. Κατά τους στίχους 282-283 αυτό επετελέσθη άπαξ στους Δελφούς, ενώ κατά τους 451-452 σε διαφορετικούς τόπους. Μάλλον κατά μια εξήγηση (βλ. Taplin O.P., *ό.π.*, 383), ο Αισχύλος «θέλει την ικεσία στους Δελφούς, αλλά επίσης θέλει την σωτήρια δοκιμασία των περιπλανήσεων του Ορέστη» και γι' αυτό προκαλεί τη σύγχυση ότι είναι και τα δύο απαραίτητα για να επέλθει ο εξαγνισμός του (Ορέστη). Η θέση βέβαια του Ορέστη, ότι το μίasma του είναι τώρα πια πεπαλαιωμένο και μαραμένο δηλαδή ότι έχει ήδη απομακρυνθεί (στ. 237, 280επ., 445-452 *Ευμ.*), βρίσκεται σε οξεία αντίθεση με τη μέχρι τότε πανίσχυρη αντίληψη ότι τίποτα δεν μπορεί να εξαφανίσει τον σπίλο του χυμένου αίματος στ.41-43: «αἵματι σάζοντα χείρας». Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι οι Ερινύες εξακολουθούν να εντοπίζουν τα ίχνη του Ορέστη από τον σταλαγμό του αίματος «αἷμα καὶ σταλαγμόν», στ.247-253. Οι Ερινύες δεν αποδέχονται τον ισχυρισμό του, ότι έχει απαλλαχθεί από το μίasma και ότι πλέον είναι εξαγνισμένος. Για εκείνες είναι ένας μολυσμένος φονιάς που πασχίζει να συγκαλύψει την μιαιρότητα του: «χείρας φονιάς ἐπικρύπτει», στ.317 *Ευμ.*

¹⁶⁸ Πρβ. Dyer R.R., *The Evidence for Apolline Purification Rituals at Delphi ad Athens*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 89, 1969, 38-56.

¹⁶⁹ *Αισχ. Ευμ.* στ.40επ. και 140επ. και 235-243.

στον βωμό της Παλλάδος δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την αθώωση του.¹⁷⁰ Κατά το αρχαϊκό δίκαιο ο θάνατος του δολοφόνου επέφερε την εξιλέωση,¹⁷¹ αυτή είναι η επιθυμία των Ερινύων: «ὕπὸ δὲ γὰν φυγῶν οὐποτ' ἐλευθεροῦται, / ποτιτρόπαιος, ὦν δ' ἕτερον ἐν κάραι / μιάστορ' εἶσιν οὐ πάσεται.»¹⁷²

Ο Ορέστης προκειμένου να απαλλαγεί από την απειλή, φθάνει στην Αθήνα για να δικαστεί και ζητά από τη θεά να τον κρίνει.¹⁷³ Η Αθηνά αποφαινεται ότι πρόκειται για μια υπόθεση πολύ βαριά για ανθρώπου κρίση, για την οποία ούτε η ίδια είχε τη δικαιοδοσία να εκφέρει γνώμη.¹⁷⁴

Ο Ορέστης βάσει του ότι έχει ήδη εξαγνιστεί στους Δελφούς, θα έπρεπε να θεωρείται «άμεμπτος». Εδώ η θεά ουσιαστικά διακρίνει την «εξιλέωση» από τον τελετουργικό «εξαγνισμό», υποδηλώνοντας ότι μόνον ο τελευταίος θα έπρεπε να έχει νόημα και σημασία για τους θεούς. Εντούτοις για να μην κινδυνεύσει η πόλη της Αθήνας, οι Ερινύες θα πρέπει να κατευναστούν. Η Αθηνά συγκαλεί ενόρκους¹⁷⁵ από τους καλύτερους των πολιτών, οι οποίοι δεσμεύονται με όρκο να απονεύμουν δικαιοσύνη. Η θεά μέσω της πειθούς κατορθώνει να αποδεχθούν οι Ερινύες την ετυμηγορία, εισάγοντας κατά αυτόν τον τρόπο τη δίκη με ενόρκους σε θέματα βεντέτας ως ένα μέσο εξιλέωσης του δράστη.

Ένα ζήτημα που έχει αποτελέσει επί μακρόν θέμα διαμάχης αφορά, το αν ο δραματουργός σκιαγραφεί τον Άρειο Πάγο (από τον χρόνο της ίδρυσης του) παρά μόνον ως φονικό δικαστήριο ή άλλως ως ένα σώμα με ευρύτερες δικαιοδοσίες. Αυτό το ζήτημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το πολιτικό περιεχόμενο της «Ορέστειας» και τις πεποιθήσεις του τραγικού ποιητή. Η διαπίστωση ότι μέσω του έργου αποδίδονται στον Άρειο Πάγο οι δικαιοδοσίες εκείνες που ουσιαστικά του είχαν απομείνει μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, ίσως και να μπορούσε να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι ο ποιητής συντάσσεται με τις μεταρρυθμίσεις αυτές. Προκειμένου όμως να

¹⁷⁰ Λιαπής Β., *Οι Ευμενίδες και η αθηναϊκή πόλις, Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια -Ευμενίδες, Εθνικού Θεάτρου, 2019, σ.10.*

¹⁷¹ Κατσαντώνης Αλ., *Ποινικό Δίκαιο, τόμος Β, Φ. Τσιρώνης(τυπογρ.), Αθήνα, 1978, σ.212. Στα αρχαϊκά χρόνια η τιμωρία του δράστη στην Ελλάδα ήταν καθαρά ζήτημα αντεκδικήσεως. Μετά τον 8^ο αι. π.Χ. ξεκίνησε να παγιώνεται η θεώρηση ότι η κοινότητα πρέπει να καθορίζει την αντεκδίκηση. Η ομηρική εποχή συνιστά το μεταβατικό πέρασμα από την αέναη ανταπόδοση στην ποινή. Στην αρχαϊκή εποχή της Αθήνας επετεύχθη το πέρασμα από την αντεκδίκηση στη λελογισμένη ποινή.*

¹⁷² *Αισχ. Ευμ. στ.175-177, μτφ. Κ.Χ. Μύρης.*

¹⁷³ *Αισχ. Ευμ. στ.468-469.*

¹⁷⁴ Ο Wolf ισχυρίζεται ότι «η άρνηση της Αθηνάς να δικάσει, οφείλεται όχι μόνο στο ότι αυτή δεν εδικαιούτο ή εκαλείτο να επιλύσει αυτή την έριδα, αλλά και στο ότι οι αποφάσεις, οι οποίες επιδικάζουν την «αληθή δίκη», προέρχονται από μία ανώτερη δύναμη/ισχύ. Η ανώτερη αυτή δύναμη η οποία αποφαινεται εδώ, είναι το πεπρωμένο του ίδιου του όντος, το οποίο (πεπρωμένο) ευρίσκεται υπεράνω όλων των θεών και των ανθρώπων». Κατά τον Wolf ο Άρειος Πάγος εφαρμόζει μόνο τον «αττικό νόμο», ο οποίος του παραχωρήθηκε από την ίδια την προστάτιδα θεά της Αθήνας. Γι' αυτό άλλωστε ο Αισχύλος τοποθετεί ένα δικαστήριο ανθρώπων, τον Άρειο Πάγο των Αθηνών, να βγάλει ετυμηγορία επί ενός θέματος για το οποίο δεν ήταν εφικτό να διατυπώσει κρίση η ίδια η Αθηνά. Wolf E., *Das Problem der Naturrechtslehre, Versuch einer Orientierung, Band 2, Verlag C.F. Müller, Karlsruhe 1964, σ.414 επ.*

¹⁷⁵ Βλ. Thomson G., *ό.π., σ.326. Η Αθηνά πιθανότατα όρισε ή δεκαοκτώ ή είκοσι δικαστές για τη εκδίκαση του φόνου του Ορέστη. Επίσης η θεά ακολουθούνταν από Αθηναίους, οι οποίοι είχαν το ζήλο να γίνουν μάρτυρες στην πρώτη νομική δίκη που έλαβε χώρα στην ιστορία της ανθρωπότητας.*

καταλήξει κανείς σε ένα ακριβές συμπέρασμα, θα πρέπει πρωτίτερα να προσδιοριστούν οι αρμοδιότητες που απέδωσε ο Αισχύλος στο αρχετυπικό αυτό δικαστήριο.¹⁷⁶

Ο μύθος του Άρη καθιερώνει το δικαστήριο του Αρείου Πάγου, ως δικαστήριο ανθρωποκτονιών. Η Αθηνά στις «Ευμενίδες» δηλώνει στους Αθηναίους πολίτες ότι: «*Από τώρα και για πάντα μες στη χώρα του Αιγέα / ιδρύεται των δικαστών τούτο το Βουλευτήριο*»¹⁷⁷ και ότι «*καθισμένοι πάνω σ' αυτόν ο Σεβασμός κι ο συγγενής του / Φόβος, θα συγκρατούνε τους πολίτες / από την αδικία μέρα και νύχτα, / φτάνει να μην τους παραλλάζουν οι ίδιοι / με νέους νόμους*».¹⁷⁸ Επιπλέον τους συμβουλεύει: «*να μην ανέχονται την αναρχία και το δεσποτισμό / και το δέος πέρα για πέρα να μην διώζουν απ' την πόλη. / Ποιος είναι δίκαιος άνθρωπος και δεν φοβάται τίποτα;*¹⁷⁹ / *Τιμώντας το θεσμό με σεβασμό και φόβο, / θα' χεις της σωτηρίας φρούριο στη χώρα και στην πόλη, / τέτοιο που δεν απόκτησε κανείς λαός. Αδέκαστο στήνω το Βουλευτήριο τούτο, / αγέλαστο και σεβαστό, φρουρό που ξαγρυπνά / στις κοιμισμένης πόλης το προσκέφαλο.*»¹⁸⁰.

Ο τελευταίος στίχος έχει προκαλέσει πληθώρα συζητήσεων και αντικρουόμενων απόψεων. Σύμφωνα με τον Dodds, οι λειτουργικές αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου θα έπρεπε να εκλαμβάνονται ως ευρύτερες σε σχέση με εκείνες ενός φονικού δικαστηρίου, που επικεντρώνεται περισσότερο στην ασφάλεια του ατόμου ως μέλος μίας κοινωνίας και σπανιότερα στην ασφάλεια της κοινωνίας ως σύνολο.

Εν αντιθέσει, ο K.J. Dover, θεωρεί ότι η θεά Αθηνά δεν απονέμει στον Άρειο Πάγο κάποια περαιτέρω αρμοδιότητα, πέραν της εκδίκασης ανθρωποκτονιών. Υπό αυτήν την εκδοχή «μια αρχή η οποία περιορίζει και τιμωρεί την ανθρωποκτονία είναι ένα πρώτο βήμα μετάβασης από τη συνύπαρξη των θηρίων στη συμβίωση σε μια οργανωμένη κοινωνία και από τη διατήρηση αυτής της αρχής εξαρτάται τελικά η συνέχιση της ύπαρξης της κοινότητας».¹⁸¹ Προς υποστήριξη του Dover, ενάντια στον Dodds, ο Poddlecki παρατηρεί ότι «η δυσκολία εντοπίζεται στην προσπάθεια να αποκαλυφθούν οι περαιτέρω, συγκεκριμένες, ειδικότερες εξουσίες, δικαιοδοσίες που μπορεί να υποδηλώνουν τα λόγια της Αθηνάς».

Ίσως ο λόγος της να είναι απλώς «τιμητικός, προσφέροντας στον Άρειο Πάγο απεριόριστες εξουσίες ως ενσωμάτωση του “δεινόν”¹⁸² στην πολιτεία». Αν και ο Poddlecki απορρίπτει την εν

¹⁷⁶ Wallace R.W., ό.π., σ.89.

¹⁷⁷ Αισχ. Ευμ. στ.683-684, μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

¹⁷⁸ Αισχ. Ευμ. στ.690-694, μτφ. Ρούσσος Ρ., Σειρά: Οι Έλληνες, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992, σ.84-85

¹⁷⁹ Η θέση αυτή κατά τον Σχινά εκλαμβάνεται ως μια «διαφορετική διατύπωση της αρχής της γενικής προλήψεως ως αιτιολογίας της ποινής κατά τους Σοφιστές και τη σύγχρονη ποινική επιστήμη» Βλ. Σχινάς Γ., Ιστορία της Φιλοσοφίας του Δικαίου, τόμος Α, Πρωσοκρατικοί φιλόσοφοι και ποιηταί από του Ομήρου μέχρι του Ευρυπίδου, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2005, σ.444-445 και Δεληκωστόπουλος Σ., ό.π., σ.216.

¹⁸⁰ Αισχ. Ευμ. στ.690-706, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

¹⁸¹ Dover K.J., “The Political Aspect of Aeschylus’ “Eumenides”, JHS 77, 1957, 230-237. Επίσης βλ. Macleod C.W., “Politics and the Oresteia”, JHS 102, 1982, Vo. 102, σ.124-144. Επίσης βλ. Wallace R.W., ό.π., 90

¹⁸² Αισχ. Ευμ. στ.698.

λόγω θέση¹⁸³, για χάρη της θεώρησης του Dodds, θα πρέπει να εκλαμβάνεται, αν μη τι άλλο ως λογική. Εάν δεν λάβουμε υπόψιν μας τους χαρακτηρισμούς: «ἔρυσμα χώρας» και «πόλεως σωτήριον»,¹⁸⁴ λόγω αοριστίας όπως και για τον ίδιο λόγο τις αναφορές της Αθηνάς: «βουλευτήριον»¹⁸⁵ ή «αἰεὶ δικαστῶν βουλευτήριον»¹⁸⁶, απομένει μόνο η φράση «εὐδόντων ὕπερ ἐρηγορὸς φρούρημα γῆς»¹⁸⁷ για να αποτελέσει έρεισμα προς οποιοδήποτε ισχυρισμό περί εκτεταμένης αρμοδιότητας του Αρείου Πάγου και ειδικότερα η λέξη «φρούρημα» που φαίνεται να παραπέμπει σε περαιτέρω δικαιοδοσίες. Πάντως ο χαρακτηρισμός «ἀγρυπνος παρατηρητής, φύλακας της γης, πάνω από αυτούς που κοιμούνται»¹⁸⁸ ταιριάζει απόλυτα σ' ένα σώμα που προστατεύει τους πολίτες από τους φόνους και εν προκειμένω είναι γεγονός, ότι σκοπός της εγκαθίδρυσης του Αρείου Πάγου στις «Ευμενίδες» είναι η εκδίκαση μιας ανθρωποκτονίας. Πάντως ο R.W. Wallace εναντιώνεται στην πεποίθηση που έχει προβάλλει ο Dodds, ότι το «φρούρημα γῆς» μπορεί να εκληφθεί ως ειδική αναφορά προς τη «συνταγματική» αρμοδιότητα «τὸ νομοφυλακεῖν»¹⁸⁹ δηλαδή το καθήκον προστασίας των νόμων από επιζήμιες αλλαγές, που είχε ανατεθεί αποκλειστικά στη Βουλή του Αρείου Πάγου (στον ιστορικό Άρειο Πάγο) έως το 462/1 π.Χ.¹⁹⁰ Ο Wallace υποστηρίζει, ότι εάν ο Αισχύλος ήθελε να κάνει ένα πολιτικό σχόλιο, να διατυπώσει δηλαδή ένα συγκεκριμένο πολιτικό επιχείρημα, θα το είχε καταστήσει σαφές. Ένας τόσο ασαφής, ακαθόριστος και αβέβαιος υπαινιγμός εκ μέρους του ποιητή θα ήταν άσκοπος.¹⁹¹

Πάντως η επιχειρηματολογία που τίθεται προς υποστήριξη της απόψεως περί συντηρητικών φρονημάτων του δραματουργού, επικεντρώνεται αφενός στον εορτασμό του θεσμού του Αρείου Πάγου στις «Ευμενίδες» και αφετέρου στη φράση «φρούρημα γῆς», η οποία ενδεχομένως προσδίδει ευρύτερες αρμοδιότητες στον Άρειο Πάγο πέραν της εκδίκασης ανθρωποκτονιών. Τα επιχειρήματα αυτά, το μόνο βέβαιο είναι ότι εμφανίζουν ανάλογες αδυναμίες με εκείνα που υποστηρίζουν την αντίθετη άποψη.¹⁹²

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη στην τριλογία ότι ο Αισχύλος επιθυμούσε να επαναφέρει μια διένεξη (τετραετούς διάρκειας), αναφορικά με τις αρμοδιότητες και τις δικαιοδοσίες του εν λόγω θεσμού. Ο Άρειος Πάγος εκδίκαζε ανέκαθεν υποθέσεις ανθρωποκτονίας και η φράση «φρούρημα

¹⁸³ Podlecki A.J., *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1966, 95.

¹⁸⁴ *Αισχ. Ευμ.* στ. 701.

¹⁸⁵ *Αισχ. Ευμ.* στ. 703.

¹⁸⁶ *Αισχ. Ευμ.* στ. 684

¹⁸⁷ *Αισχ. Ευμ.* στ. 706.

¹⁸⁸ *Αισχ. Ευμ.* στ. 705-706.

¹⁸⁹ *Αριστοτέλης Αθηναίων Πολιτεία VIII 5 α και Πλούταρχος Σόλων 19.1-4*

¹⁹⁰ Sommerstein Al., *ό.π.*, *Αισχύλου Ευμενίδες*, 2013, σ. 37-38, 318-319. Επίσης βλ. *Δημοσθένους Κατά Τιμοκράτους* 24.139-143 και *Θουκυδίδου* 3.73.3

¹⁹¹ Wallace R.W., *ό.π.*, 1989, 90-91.

¹⁹² *Βλ. Wilamowitz - Moellendorff, Ulrich von, Aristoteles und Athen ii, Berlin: Weidmann, 1893, 341.*

γῆς» είναι αρκετά ευρεία και ασαφής, για να φέρει οποιοδήποτε συγκεκριμένο, ειδικό, «συνταγματικό» επιχείρημα.¹⁹³

Ο Αριστοτέλης στην «Αθηναϊκή Πολιτεία» αποκαλεί τον Άρειο Πάγο «φύλαξ τῶν νόμων» και «ἐπίσκοπο της πολιτείας».¹⁹⁴ Αντίστοιχα ο Πλούταρχος αναφέρεται στον Άρειο Πάγο χαρακτηρίζοντας τον ως «ἐπίσκοπον πάντων καὶ φύλακα τῶν νόμων»¹⁹⁵. Κατ' αναλογία και ο χαρακτηρισμός του Αρείου Πάγου από τον Αισχύλο ως «ἐγγρηγορὸς φρούρημα γῆς» εκλαμβάνεται ως αναφορά στις ίδιες δικαιοδοσίες.¹⁹⁶

Στην έκταση που η εν λόγω αναφορά, στις προ του 462 π.Χ. εξουσίες του Αρείου Πάγου, είναι ιστορικά αξιόπιστη και ως έναν βαθμό έτσι φαίνεται να είναι· δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ο Αισχύλος μέσω του ιδρυτικού λόγου της Αθηνάς στις «Ευμενίδες» να παραπέμπει σε αυτές τις υψηλές «συνταγματικές» εξουσίες. Παρόλα αυτά δεν είναι βέβαιο ότι συμβαίνει κάτι τέτοιο, καθώς οι αναφορές που γίνονται στο κείμενο είναι πολύ γενικές και ο Αισχύλος κάνει μια πολύ σύντομη μνεία για το κομβικό αυτό σημείο, ώστε να μπορέσει να αποσαφηνιστεί και να εκτιμηθεί η πολιτική του τοποθέτηση. Μία ενδεχόμενη πολιτική χροιά στην περιγραφή του Αισχύλου πιθανόν να έχει ερμηνευθεί εσφαλμένα.¹⁹⁷

Δύο κυρίως επιχειρήματα συνηγορούν στο ότι ο Αισχύλος ήταν θετικά διακείμενος προς τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη. Κατά το πρώτο επιχείρημα ο Άρειος Πάγος ιδρύεται ως δικαστήριο ανθρωποκτονιών δηλαδή αποκλειστικά γι' αυτήν την λειτουργία, η οποία του απέμεινε ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη.¹⁹⁸ Το επιχείρημα βέβαια αυτό παραβλέπει ότι και ο πρότερος μύθος του Άρη έδειχνε πως πολύ πριν τον Εφιάλτη, αυτή η λειτουργική αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου ήταν μια κοινή αντίληψη. Ο Αισχύλος αποτυπώνοντας την καθιέρωση του Αρείου Πάγου ως φονικού δικαστηρίου (δικαστήριο εκδίκησης ανθρωποκτονιών), απλώς ακολουθεί την αθηναϊκή παράδοση. Όμως η διαπίστωση αυτή χρησιμεύει στο να αποδυναμωθεί, εάν όχι στο να εξαλειφθεί εντελώς η επιχειρηματολογία που θέλει τις «Ευμενίδες» να αντιπροσωπεύουν την προοδευτική άποψη της εποχής· όπως επίσης περιορίζει και την βαρύτητα των στίχων 705-706 των «Ευμενίδων» από τη σκοπιά της πολιτικής ερμηνείας. Εάν η φράση «φρούρημα γῆς» προσδίδει στον Άρειο Πάγο ευρύτερες δικαιοδοσίες και ισχύ, αυτό ίσως ενθαρρύνει μια πιο συντηρητική ανάγνωση του έργου· εάν πάλι όχι, η περιγραφή του πρότυπου αυτού δικαστηρίου, ως φονικού δικαστηρίου, δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί ένδειξη δημοκρατικής προκατάληψης.

¹⁹³ Wallace R.W., *ό.π.*, 1989, 92.

¹⁹⁴ Αριστοτέλους *Αθηναϊκή Πολιτεία*, 4.4 και 8.4.

¹⁹⁵ Πλούταρχου *Σόλων*, 19.2 : «Τὴν ἄνω δὲ βουλὴν κατέστησεν ἐπιτηρητὴν τῶν πάντων καὶ φύλακα τῶν νόμων».

¹⁹⁶ Dodds E.R., «*Morals and Politics in the Oresteia*», *The Ancient Concept of Progress and Other Essays*, Oxford University Press, 1985, 49-50.

¹⁹⁷ Wallace R.W., *ό.π.*, 91

¹⁹⁸ Podlecki A.J., *ό.π.*, Aeschylus, 1996, 85-94. Επίσης βλ. Macleod C.M., *ό.π.*, 144.

Το δεύτερο επιχείρημα με το οποίο υποστηρίζεται η προοδευτική στάση του Αισχύλου το 458 π.Χ., βρίσκεται έρεισμα στις δηλώσεις του Αργείου Ορέστη, ότι ο ίδιος και οι απόγονοι του θα είναι πάντα σε όλους τους αιώνες σύμμαχοι της Αθήνας.¹⁹⁹ Το 462-461 π.Χ. υποκινήθηκε από τους προοδευτικούς η αθηναϊκή συμμαχία με το Άργος, τον παραδοσιακό αντίπαλο της Σπάρτης.²⁰⁰ Είναι πιθανόν ο Αισχύλος, τουλάχιστον όπως προκύπτει από τη δημόσια στάση του, να υποστήριζε τη συμμαχία Αθήνας- Άργους, όπως άλλωστε και το μεγαλύτερο μέρος του κοινού του. Ο Αργεῖος Ορέστης απευθύνει έκκληση στην Αθηνά, ζητώντας τη συνδρομή της: «*Και τώρα με στομα πάναγνο της χώρας / τη βασίλισσα την Αθηνά προστάτη μου επικαλούμαι*»²⁰¹. Ο Απόλλωνας δηλώνει στην Αθηνά ότι εκείνος έστειλε τον Αργεῖο Ορέστη στην πόλη της Αθήνας: «*Εγώ, Αθηνά, όπως καλά γνωρίζω το κάθε τι, / θα μεγαλώσω το λαό σου και την πόλη σου / αυτόν εδώ τον έστειλα ικέτη στο ναό σου / και στο αιώνα των αιώνων θα σου μείνει πιστός / και θα τον έχεις σύμμαχο, θεά, κι αυτόν και τη γενιά του. / Και θα στηρίζουν όλα τούτα μες στο χρόνο την πίστη που θα ομολογούν οι απόγονοί τους*».²⁰² Εν τέλει ο Ορέστης αποχωρεί δίνοντας αιώνιο όρκο,²⁰³ ότι κανένας Αργεῖος δεν θα επιτεθεί ποτέ στην πόλη της Αθήνας.²⁰⁴

Παρατηρούμε ότι ο Αισχύλος εμφανίζει τον Ορέστη ως Αργεῖο και όχι ως Μυκηναίο ή Σπαρτιάτη, όπως τον εμφάνιζαν παλαιότεροι μύθοι ή θρύλοι. Κατά τον Podlecki²⁰⁵ αυτές οι αναφορές ήταν μια έντονη, καθοριστική εναντίωση στην άποψη ότι ο τραγικός ποιητής ήταν επιφυλακτικός ως προς τις μεταρρυθμίσεις του 462-461 π.Χ..

Είναι ορθό να θεωρούμε ότι η εξωτερική πολιτική μπορεί να διαχωριστεί από την εσωτερική. Όμως η ροή των γεγονότων της περιόδου εκείνης στην αθηναϊκή πολιτεία δείχνει το αντίθετο. Ειδικότερα, ο κύριος αντίπαλος της πρότασης του Κίμωνος για ενίσχυση της Σπάρτης, ο Εφιάλτης, διετέλεσε τις μεταρρυθμίσεις το πιθανότερο κατά την απουσία του πρώτου στην Ιθώμη. Ύστερα ακολούθησε η ατιμωτική επιστροφή του Κίμωνος,²⁰⁶ εν συνεχεία η άμεση απόρριψη της προοπτικής για συμμαχία με τη Σπάρτη και εν τέλει η σύναψη συνθήκης συμμαχίας της Αθήνας με το Άργος.²⁰⁷

Όμως ακόμη κι αν ισχύει ότι ο Κίμωνας και ο Εφιάλτης είχαν αντικρουόμενες απόψεις σε ζητήματα που αφορούσαν τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική πολιτική της Αθήνας, αυτό

¹⁹⁹ Wallace R.W., *ό.π.*, 91-92.

²⁰⁰ Βλ. De Ste. Croix, G.E.M. (Geoffrey Ernest Maurice), *Τα αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου, The Origins of the Peloponnesian War*, μτφ. Αστερίου Ε., London: Duckworth, 1972, σ.183-184.

²⁰¹ *Αισχ. Ευμ. στ. 287-289*, μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁰² *Αισχ. Ευμ. στ. 667-673*, μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁰³ *Αισχ. Ευμ. στ. 762-774*: «*Τώρα γυρίζω στο σπίτι μου κι ορκίζομαι / στη χώρα σου και στο λαό σου / πως στο μέλλον κι ως το πλήρωμα του χρόνου / κανένας ποτέ κυβερνήτης της γης μου / με θρίαμβο πολέμου δε θα σιμώσει εδώ*».

²⁰⁴ Wallace R.W., *ό.π.*, 91-92.

²⁰⁵ Podlecki A.J., *ό.π.*, Aeschylus, 1996, 94.

²⁰⁶ Θουκυδίδης I. 102 1-3.

²⁰⁷ Botsford and Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997*, σ.187επ. και σ.212. Επίσης βλ. Sommerstein A.L., *ό.π.*, *Αισχύλου Ευμενίδες*, 2013, σ.56επ.

δεν συνεπάγεται ότι άλλοι πολιτικοί της εποχής εκείνης (πόσο μάλλον ο Αισχύλος ο οποίος δεν ήταν άλλωστε πολιτικός) δεν διαφωνούσαν και με τις δυο πολιτικές πεποιθήσεις ή ότι υπήρχαν δυο ευδιάκριτες πολιτικές γραμμές, τις οποίες τηρούσαν απαρέγκλιτα όλοι οι Αθηναίοι πολίτες.

Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο Αισχύλος πιθανόν να επιθυμούσε να εναντιωθεί στις μεταρρυθμίσεις του Αρείου Πάγου, αλλά δεν το έπραξε για μην αναστατώσει το κοινό του, που κατά το μεγαλύτερο μέρος του τασσόταν υπέρ της συμμαχίας με το Άργος.

Σε κάθε περίπτωση τα έργα των τραγικών ποιητών δεν αντιπροσωπεύουν μια απολύτως ρεαλιστική εικόνα των πεποιθήσεων του δημιουργού τους.

Ο Αισχύλος δια στόματος της Αθηνάς εμμένει στο ότι ο «λόγος θεμελίωσης»²⁰⁸ (με τον οποίο παρακινεί τους Αθηναίους να απέχουν από την τυραννία και την αναρχία αλλά και να διατηρήσουν το «δεινόν» στην πόλη), έχει εκτόπισμα στο απώτερο μέλλον: «Αυτή την ανοιχτή παραίνεση χαρίζω στους πολίτες για το μέλλον».²⁰⁹

Είναι κοινώς αποδεκτό²¹⁰ ότι οι γενικότερες αναφορές της Αθηνάς στο μέλλον της Αθήνας, είναι αναφορές του Αισχύλου για την εποχή του.²¹¹ Οι περισσότεροι αναλυτές συγκλίνουν στο ότι, η πρόθεση του Αισχύλου ήταν καταστήσει εμφανή την αέναη, σταθερή αξία του θεσμού του Αρείου Πάγου και ό,τι αυτός συμβόλιζε και αντιπροσώπευε, ενόψει των εκάστοτε συνθηκών και συγκρούσεων που διαδραματιζόνταν επ' αυτού. Ο Άρειος Πάγος αντιπροσώπευε εκείνο που αποκάλεσε η Αθηνά ως «δεινόν» και «σέβας άστῶν» στις «Ευμενίδες».²¹²

Ο Αισχύλος κάνει χρήση μιας ιδιοφυούς αναστροφής. Οι Ερινύες των «Ευμενίδων» εκπροσωπούν το «παλαιό τάγμα» της εκδίκησης και της αιματηρής βεντέτας,²¹³ ενώ ο Άρειος Πάγος συμβολίζει το «νέο» την επικράτηση της «Πειθούς» και της δικαστηριακής διαδικασίας.²¹⁴ Αυτή η νέα καθεστηκία τάξη είναι αυτό ακριβώς που απειλείται μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη. Ο Κίμωνας είχε εξοστρακιστεί, ο Εφιάλτης είχε δολοφονηθεί και ο Θουκυδίδης²¹⁵ καταγράφει ότι πιθανόν το 457 ή 458 π.Χ. μια μερίδα Αθηναίων πολιτών επιχειρούσαν διαπραγματεύσεις με τη Σπάρτη, ώστε να καταλυθεί η δημοκρατία.²¹⁶

Στο τέλος της τριλογίας οι Ερινύες καθησυχάζονται από την Αθηνά «κάθε στιγμή βαραίνει / η παρουσία σας, / οι τιμημένες πανταχού», εύχονται «να μη σηκώσει φωνή / βροντερή μες στην πόλη / αχόρταγη Διχόνοια· / μηδέ το αίμα πολιτών η μαύρη γη να πει, / στάζοντας μέσα στη χώρα / το

²⁰⁸ Αισχ. Ευμ. στ.681-710.

²⁰⁹ Αισχ. Ευμ. στ.707-708.

²¹⁰ Wallace R.W., ό.π., σ.92-93.

²¹¹ Αισχ. Ευμ. στ.484επ., 683επ., 898. Επίσης βλ. Dover K.J., ό.π., 232επ. και Podlecki A.J., ό.π., 94. Βλ. επίσης Wallace R.W., ό.π., 93.

²¹² Αισχ. Ευμ. στ.690επ.

²¹³ Αισχ. Ευμ. στ. 149-150, 162-163, 172, 321-327, 731, 778-779, 848, 882-884.

²¹⁴ Αισχ. Ευμ. στ.885,970,829,724.

²¹⁵ Θουκυδίδου Ιστορία 1.107.4.

²¹⁶ Πλουτάρχου Κίμων, 17.4-6 και Πλουτάρχου Περικλής, 10.1-6. Επίσης Βλ. Wallace R.W., ό.π., 1989, 92.

*χρέος της οργής και τ' αντίδωρο του φόνου να ζητάει*²¹⁷ και προτρέπουν τους πολίτες να απορρίπτουν τόσο την αναρχία όσο και την τυραννία και να επιλέγουν το μέτρο «*ξύμμετρον δ' ἔπος λέγω*».²¹⁸

Ο Αισχύλος τοποθετεί στο έργο του τον Άρειο Πάγο, ως σύμβολο της νομικής διαδικασίας, της «Πειθούς». Αυτός θα αποτελέσει το «*φρούρημα γῆς*» που θα διαφυλάξει την ασφάλεια, θα προστατεύσει του Αθηναίους πολίτες από τις αντιφωνίες, την αιματηρή βεντέτα αλλά και τη «στάσιν» που αιωρούνταν ως απειλή μετά τη δολοφονία του Εφιάλτη.²¹⁹

²¹⁷ *Αισχ. Ευμ. στ. 965-967, 976-983.*

²¹⁸ *Αισχ. Ευμ. στ. 531. Επίσης βλ. στ. 696-697, 526-528.*

²¹⁹ *Wallace R.W., The Areopagos Council to 307 B.C., The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1989, 87-93.*

Β. Δικαιϊκή Απεικόνιση στην Αισχύλεια Τριλογία

i. Βασικά Σημεία της Πλοκής της Υπόθεσης στην Ορέστεια

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου αποτελεί τη μοναδική σωζόμενη τριλογία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Τη συνόδευε το σατυρικό δράμα «Πρωτεύς», το οποίο πραγματευόταν την παραμονή του Μενελάου σε ένα μικρό νησί κοντά στις ακτές της Αιγύπτου, όπου κατέληξε λόγω εκτροπής της πορείας του, επιστρέφοντας από τη δεκάχρονη πολιορκία του Ιλίου. Μόνο έξι μικρά αποσπάσματα του «Πρωτέα» έχουν σωθεί, από τα οποία τα τέσσερα είναι μονολεκτικά.²²⁰ Η διδασκαλία της «Ορέστειας» έλαβε χώρα για πρώτη φορά στα εν Άστει Διονύσια²²¹ του 458 π.Χ., δύο χρόνια πριν από τον θάνατο του τραγικού ποιητή και απέσπασε το πρώτο βραβείο.

Η τραγωδία «Αγαμέμνων» αποτελεί το πρώτο μέρος της τριλογίας και πραγματεύεται τη δολοφονία του βασιλιά Αγαμέμνονα από τη σύζυγο του Κλυταιμνήστρα, μετά τη νικηφόρο επάνοδο του από την άλωση της Τροίας.²²² Το δεύτερο μέρος της τριλογίας έχει τον τίτλο «Χοηφόροι»²²³. Εδώ ο Ορέστης, γιος του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας, όντας εξόριστος επιστρέφει προκειμένου να πάρει εκδίκηση, για τη δολοφονία του πατέρα του. Ο Ορέστης φονεύει τη μητέρα του και με αυτήν του την πράξη, θέτει εαυτόν στο στόχαστρο της θεϊκής τιμωρίας.²²⁴ Στο τρίτο μέρος της τριλογίας, στην τραγωδία «Ευμενίδες»²²⁵, ο μητροκτόνος Ορέστης

²²⁰ Κατσούρης Α.Γ., *Ομηρικά Σχήματα Κωμωδίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1988, σ.124. Για περαιτέρω βλ. Κορδάτος Γ., *Η Αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία – Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του Αρχαίου Ελληνικού Θεάτρου*, Εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1974, σ.212. Επιπλέον βλ. Maffre J.-J., *Η ζωή στη Κλασική Ελλάδα*, “La vie dans la Grèce classique”, μτφ. Τσελέντη Ευ., Εκδ. Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988, σ.110, Herington J., *Αισχύλος*, “Aeschylus”, Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 1998, σ.163.

²²¹ Επιπλέον βλ. Harrison J.E., *Αρχαίες ελληνικές γιορτές*, “Prolegomena to the study of Greek religion”, Εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1996, σ.34 επ. Επίσης βλ. Gould J.-Pickard A., *Οι δραματικές εορτές της Αθήνας*, “The dramatic festivals of Athens”, μτφ. Υψηλάντη Μ., Τσολακόπουλος Η., Ευσταθίου Αθ., Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 2011, σ.57επ.

²²² Βλ. Μιρώ Αι., *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου*, “La vie quotidienne au temps d’ Homère”, μτφ. Παναγιώτου Κ., Εκδ. Ωκεανός, Αθήνα, 1971, σ.192-198.

²²³ «Η ονομασία της οφείλεται στο Χορό, ο οποίος αποτελείται από γυναίκες που προσφέρουν νεκρικές σπονδές «χοές» στον τάφο του Αγαμέμνονα. Οι χοές ήταν σπονδές από υγρό μείγμα, αποτελούμενο από μέλι, κρασί και νερό, εκχύνονταν στον τάφο του νεκρού ως προσφορά κι απόδοση τιμής.» Βλ. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», *Αισχύλος – Χοηφόροι*, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992, σ.121. Επιπλέον σταθερό στοιχείου πένθους αποτελεί η κοπή των μαλλιών. Μάλιστα ο Ευριπίδης αναγράφει στους Θεσσαλούς και το κούρεμα των αλόγων στο πένθος. Βλ. Λεκατσάς Π., *Η ψυχή, η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σ.203.

²²⁴ Juliá V.E., Cohan W.O., Castello L.A., Conde O., Pinkler L., Palant J., *La tragedia griega- τώ πάθει μάθος*, Editorial plus ultra, Buenos Aires, 1993, σ.55-71.

²²⁵ «Οι Ερινύες ήταν θεές του Άδη, εκδικήτριες αυτών που παρέβαιναν τους ηθικούς νόμους. Παίρνοντας αποκρουστικές μορφές, κατεδίωκαν τα θύματα τους στη γη αδιάκοπα απαιτώντας απόδοση δικαιοσύνης. Μία βαθύτερη ερμηνεία της παρουσίας των Ερινύων σε οποιοδήποτε είχε διαπράξει έγκλημα είναι ίσως το ότι τα εκδικητικά αυτά πνεύματα ήταν προσωποποίηση των τύψεων κάθε βεβαρημένης συνείδησης», Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «οι Έλληνες», ό.π., *Αισχύλος-Χοηφόροι*, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992, σ.122. Επιπλέον βλ. Μανωλεδάκης Μ., *Δίκη Πολύποιος*, Η απονομή δικαιοσύνης στην αρχαία ελληνική μυθολογία και τέχνη, Εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσ/κη 2005, σ.43-46. Για περαιτέρω βλ. Σχινάς Γ., *Ιστορία της Φιλοσοφίας του Δικαίου*, τόμος Α, Πρωσοκρατικοί φιλόσοφοι και ποιητάι από του Ομήρου μέχρι του Ευρυπίδου, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2005, σ.422. Επιπλέον, οι Ερινύες (Αληκτώ, Τεισιφώνη και Μέγαιρα), λειτουργούσαν ως ηθικός καταπέλτης για τον κάθε κάθε δράστη εγκληματικής πράξης.

καταδιώκεται από τις Ερινύες, χθόνιες θεότητες της τιμωρίας και της εκδίκησης. Η θεά Αθηνά, προστάτιδα της Αθήνας, συγκαλεί και προεδρεύει μιας δίκης, η οποία (δίκη) έχει δύναμη και διαύγεια συμβόλου.²²⁶ Η δικαστηριακή διαδικασία περατώνεται με την απαλλαγή του Ορέστη από την αποδιδόμενη κατηγορία και τη μετατροπή των Ερινύων σε Ευμενίδες, θεότητες ευεργετικές.

Η αισχύλεια τριλογία πραγματεύεται το νόημα της «Δίκης» σε τρία επίπεδα: του σωστού - λάθους, της ποινής²²⁷ και της δικαστηριακής διαδικασίας²²⁸. Εμφανίζει μία διπλή γενεαλογία, καθώς το ένα έγκλημα γεννάται από το άλλο, όπως ο ένας άνθρωπος γεννά τον άλλον.²²⁹

Η τραγωδία «Αγαμέμνων» (τραγωδία του φόνου) εμφανίζεται να είναι η μοναδική από τα αισχύλεια έργα, η οποία παραδέχεται μια εμβριθέστερη αντίληψη περί της ενοχής.²³⁰ Η δεύτερη τραγωδία πραγματεύεται την έννοια της τιμωρίας και της εκδίκησης και η τρίτη την ουσία της ψυχικής συντριβής και της μετάνοιας. Φαίνεται ότι οι θεοί ενεργούν εντός του οίκου των Ατρείδων, τελευταίοι απόγονοι του οποίου είναι ο Αγαμέμνωνας και ο Ορέστης και επιχειρούν μανιωδώς τον ολικό αφανισμό της αρρενογονικής γραμμής τους.²³¹ Η ως άνω εξόντωση θα απέβαινε άκαρπη, αν οι ίδιοι οι άνθρωποι δεν έσφαλαν, διαπράττοντας αλληλουχίες φόνων. Η μοίρα είναι ανελέητη μέχρι τη στιγμή που ο Ορέστης απαλλάσσεται της αποδιδόμενης κατηγορίας, ενώπιον του νεοσύστατου φονικού δικαστηρίου. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόσταγμα της τριλογίας, το γεγονός ότι η θεϊκή δικαιοσύνη όσο αδιάλλακτη, ανελαστική και άκαμπτη κι αν φαίνεται, ενίοτε επιτρέπει στον άνθρωπο να πράξει με ελεύθερη βούληση, προκειμένου να λυτρωθεί· υπό την προϋπόθεση βέβαια να τεθεί υπό την καθοδήγηση θετικώς

Είναι γνωστές στη ρωμαϊκή παράδοση ως «*furiae*» και στην ελληνική δημοτική ποίηση με το όνομα «φούριες». Μπαρτζελιώτης Α., Μυριυει J., Αδαμόπουλος Α., Καλαιτζής Ν., Αναγνωστόπουλος Γ., Σίνου Χ., Μαρκαντωνάτος Γ., Μπακονικόλα Χ., Tucker Α., Ε. Μπακονικόλα - Γιαμά, Θ. Αναστασοπούλου - Καπογιάννη, Κατσιμιστής Μ., Σειρά: Φιλοσοφικός Λόγος, Πολιτική και Τέχνη, Εκδ. Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1998, σ.99-100. Πάντως οι Ερινύες δεν συνιστούσαν απλώς φρουρούς και θεματοφύλακες του νόμου, όπως παρουσιάζονταν από τους ποιητές, αλλά χθόνιες θεότητες που κατοικούσαν στα βάθη της γης. Τιμωρούσαν το άτομο που φόνευσε αυτό το πρόσωπο (όμαιμο συγγενή του) για το οποίο θα είχε το χρέος να αξιώσει εκδίκηση σε ενδεχόμενη δολοφονία του. Ο Αισχύλος τις παρουσιάζει να ρουφούν το αίμα του θηράματος τους (Αισχ. Ευμ., στ.264επ.) και παρόμοιες περιπτώσεις εντοπίζουμε στη λαϊκή μυθολογία των Σλάβων. Rohde Ε., Ψυχή, Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες, Α', Εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1998, σ.177, 359.

²²⁶ Διαμαντόπουλος Α., Σκέψεις πάνω στην Αρχαία Τραγωδία, Θεατρικά τχ. 72, μηνιαία θεατρική έκδοση, ειδικό αφιέρωμα στη θεατρική δραστηριότητα του 1972, σ.14 Επίσης βλ. Aristodemou Μ., *Law and literature, Journeys from her to eternity*, Oxford University Press, 2007, σ.29-80.

²²⁷ Μπακατσούλας Μ.Ν., Η συνδιαλλαγή (αιδεσις) και η αποτίμησης (ποινή) εις το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον, Ανάπτυχο από τον τιμητικό τόμο «Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκου», τόμος δεύτερος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σ. 187-208.

²²⁸ Sommerstein ΑΙ., *Aeschylean Tragedy, "Le rane"*, Collana di Studi e Testi, Studi – 15, Levante Editory-Bari, 1996, σ.273.

²²⁹ Brunel Ρ., Ο Μύθος της Ηλέκτρας, "Le mythe d' Electre", μτφ. Μιτσοτάκη Κλ., Κύκλος Ηλέκτρα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 1991-1992, σ.137.

²³⁰ Rosenmeyer T.G., *The Art of Aeschylus*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles-London, 1982, σ.284.

²³¹ Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, μτφ. Παρασυριόπουλος Α Εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2008, σ.73.

διακείμενων θεών, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Απόλλωνας και η Αθηνά.²³² Αποτελεί κατά τον Μπονάρ μια πρώτη απόπειρα συμβιβασμού της μοίρας και της θείας δικαιοσύνης.²³³

Στην «Ορέστεια» διακρίνονται οι εξής βασικές θεματικές: η διαμάχη ανάμεσα στο μητριαρχικό και πατριαρχικό καθεστώς, ο προβληματισμός για το κατά πόσον θα πρέπει να παρατείνεται η βεντέτα, αν ο εγγύτερος συγγενής του θανόντος έχει το δικαίωμα αλλά και το καθήκον να απαιτήσει εκδίκηση, όπως επίσης και η ανεύρεση των ατόμων που θα επιφορτιστούν με το έργο της απονομής δικαιοσύνης.²³⁴

Ο Γερμανός εθνολόγος J. Bachofen στο «Das Mutterrecht» (1861) υποστήριξε, κατά τον Engels, ότι ο Αισχύλος αποτύπωσε μια δραματική εικόνα της σύγκρουσης ανάμεσα στο μητρικό δίκαιο που κατέρρευε και στο πατρικό που τότε μόλις ανέτειλε και εν τέλει υπερίσχυσε. Κατά τον Engels, ο Bachofen αποδέχεται την ύπαρξη των Ερινύων, του Απόλλωνα και της Αθηνάς, όπως και ο Αισχύλος στην εποχή του. Θεωρεί ο Bachofen, ότι οι θεότητες αυτές επέφεραν την ανατροπή του μητρικού δικαίου από το πατρικό. Σύμφωνα με μια τέτοια θεώρηση, όπου η θρησκεία θεωρείται ως κινητήρια δύναμη του κόσμου, δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει από τον απόλυτο μυστικισμό.²³⁵ Οι Ερινύες αποτελούν θεματοφύλακες του πανάρχαιου μητρικού δικαίου, ωστόσο ο Απόλλων και η Αθηνά λειτουργούν ως υπερασπιστές του πατρικού (δικαίου). Οι Ερινύες, ως τιμωροί της ύβρεως και φορείς δικαιοσύνης, έχουν επωμιστεί την τιμωρία αυτών που τελούν εγκλήματα κατά όμαιμών τους και κατατρέχουν αδυσώπητα τον μητροκτόνο Ορέστη. Η Κλυταιμνήστρα δεν βρισκόταν σε εξ αίματος συγγένεια με τον Αγαμέμνονα, εν αντιθέσει με τον Ορέστη ο οποίος διέπραξε μητροκτονία. Η δολοφονία της μητέρας κατά το μητρικό δίκαιο ήταν ιδιαζόντως ειδεχθές έγκλημα και το πλέον αξιόμιμτο.²³⁶

Η έννοια της «Δίκης» παρουσιάστηκε στην αρχή με τη μορφή δύο θεϊκών προσωποποιήσεων: της «Θέμιδος» και της «Δίκης», τις οποίες φαίνεται να μη διακρίνουν πάντα οι άνθρωποι αλλά ούτε καν οι Θεοί· με αποτέλεσμα να μην αποδίδουν την ανάλογη σημασία στην αληθινή

²³² Νταμπακάκης Χ., *Δίκαιο και Τραγωδία, Συγκριτική Θεώρηση των περί Δικαίου Αντιλήψεων των Τριών Αρχαίων Τραγικών και οι Σύγχρονες Προεκτάσεις της*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2012, σ.55-56.

²³³ Bonnard A., *Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός, τόμ. 1, Από την Ιλιάδα στον Παρθενώνα*, μτφ. Δ. Θοιβιδόπουλος-Ε. Γαρίδη, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σ.208επ., Conacher D.J., *Aeschylus' Oresteia: A literary commentary*, University of Toronto Press, Toronto, 1987, σ.10επ. Επιπλέον βλ. Ostwald M., 'Nomos and the beginnings of the Athenian Democracy', Oxford at the Clarendon Press, Oxford, 1969, σ.23επ. Επιπλέον βλ. Ν. Καλλέργης - Σταθάκης, *Δοκίμιον της Ιστορίας Αρχαίου Ελληνικού Δικαίου, τόμος Α – τχ. Α*, Αθήνα, 1969, σ.47 επ. Επίσης βλ. Βλάχος Γ., *Δίκαιο και Πολιτική στην Αρχαία Ελλάδα και το σύγχρονο κόσμο*, Μελέτες II, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 1989, σ.172

²³⁴ Φωτιάδης Δ., *Ζωή και Τέχνη, Από τον Πρωτόγονο Κόσμο ως τη Δημοκρατία της Αθήνας*, Εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1978, σ.499.

²³⁵ Engels F. *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1891, 2013, σ.12-13. Επιπλέον βλ. Κορδάτος Γ., ό.π., σ.213.

²³⁶ Νταμπακάκης Χ., ό.π., σ.56.

«Δίκη».²³⁷ Η «Θέμις», θυγατέρα του Ουρανού και της Γαίας και μία εκ των συζύγων του Δία, συμβολίζει την πιο αρχέγονη μορφή έννομης τάξης, καθώς δίνει υπόσταση στους νόμους της φύσης αλλά και στις αρχές συνύπαρξης μεταξύ των δύο φύλλων και εν γένει στους κανόνες συμβίωσης των θεών και των ανθρώπων.²³⁸

Ο όρος «Δίκη» έχει ένα ευρύτατο νοηματικό πεδίο στην «Ορέστεια». Εκτείνεται από τις άυλες και αόριστες περί «δικαίου» και «δικαιοσύνης» έννοιες, έως εκείνες της «ανταπόδοσης» και της «τιμωρίας» και τις ακόμη πιο εξειδικευμένες της «νομικής υπόθεσης» και του «δικαστηρίου». Ταυτόσημος όρος με τη «Δίκη» είναι και αυτός της «κοινωνικής ευταξίας», που πρεσβεύει την εύρυθμη οργάνωση της κοινωνίας στην ολότητα της και υποδεικνύει την ενδεδειγμένη στάση των πολιτών και τη λειτουργία των θεσμών.²³⁹

Η «Δίκη» στην «Ορέστεια» δίνει πνοή στον δραματουργικό πυρήνα της τριλογίας, δηλαδή στην εκδίκηση. Η αφηγηματική πλοκή έχει ως αφετηρία τη λήψη εκδίκησης και προοδευτικά κινείται προς τη σκηνή του δικαστηρίου, με υπόβαθρο πάντα τη «Δίκη»: αποσαφηνίζοντας τον σκοπό του τραγικού ποιητή να καταδείξει την πορεία από τη «Δίκη» ως ανταπόδοση, στη «Δίκη» ως νόμιμη δικαιοσύνη. Σηματοδοτεί τη μετάβαση από τον αιματοβαμμένο φαύλο κύκλο της εκδίκησης, στον εύτακτο κόσμο της πόλης και των θεσμών της.²⁴⁰ Στον «Αγαμέμνονα» κυριαρχεί ο νόμος της «Δίκης» ως «ανταπόδοση» παρά σαν «δικαιοσύνη»: θα πρέπει οπωσδήποτε για τα εν αδίκω πεπραγμένα, να λάβει χώρα εκδίκηση, πληρώνει «όποιος σκοτώνει».²⁴¹

Η τραγωδία «Αγαμέμνων» διαδραματίζεται στον εμβληματικότερο χώρο του μύθου, στο ανάκτορο των Ατρείδων. Ξεκινάει με την κραυγή ενός φύλακα που ανεβασμένος στη σκεπή του ανακτόρου αντικρύζει το φως της φρυκτωρίας, να μεταφέρει την είδηση για την άλωση της Τροίας. Η Κλυταιμνήστρα, προκειμένου να πληροφορηθεί άμεσα την άλωση της Τροίας και κατά συνέπεια την επιστροφή του συζύγου της, ώστε να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιο της, συνέλαβε την ιδέα να εγκαταστήσει από την Τροία ως τις Μυκήνες, μια ολόκληρη αλυσίδα φωτεινών σημάτων, τα οποία περνούσαν από τα νησιά του Αιγαίου και τις ακτές της Ελλάδας. Με το εύρημα αυτό, την περίφημη φρυκτωρία, κατόρθωσε να πληροφορηθεί εν μία νυκτί την είδηση της

²³⁷ Wolf E., *ό.π.*, 1964, σ.38. Για τους όρους «Θέμις», «Δίκη» και «Θεμιστές», βλ. Βλάχος Γ., *Δίκαιο και πολιτική στην αρχαία Ελλάδα και το σύγχρονο κόσμο, Μελέτες II*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα., Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σ.167-196. Επίσης βλ. Ν. Σταθάκης-Καλλέργης, *ό.π.*, σ.51επ., Μανωλεδάκης Μ., *ό.π.*, σ.24-35.

²³⁸ «Η Γαία ήταν μητέρα θεών και ανθρώπων, ήταν θεά στην οποία απέδιδαν μαντικές ιδιότητες γιατί από αυτήν προέρχονταν οι ατμοί, με τους οποίους οι μάντιες χρησιμοδοτούσαν. Λατρευόταν στη Δωδώνη, στους Δελφούς, στην Ολυμπία, στην Αθήνα κι αλλού. (...) Η Θέμις, κόρη του Ουρανού και της Γης, είναι η προσωποποίηση της δικαιοσύνης. Αναγγέλλει τους χρησμούς του Δία στους ανθρώπους και κατείχε, πριν από τον Απόλλωνα, το μαντείο των Δελφών.» Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «οι Έλληνες», Αισχύλος-Ευμενίδες, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992, σ.117. Επίσης, στο μαντείο των Δελφών οι αρχαίοι Έλληνες τοποθετούσαν το κέντρο του κόσμου, γι' αυτό και ονομαζόταν «Ομφαλός» της γης. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «οι Έλληνες», Αισχύλος-Ευμενίδες, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992, σ.117,118. Επίσης βλ. Νταμπακάκης Χ., *ό.π.*, σ.57.

²³⁹ Goldhill S., *ό.π.*, Αισχύλου Ορέστεια, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2008, σ.74 επ.

²⁴⁰ Goldhill S., *ό.π.*, σ.76επ.

²⁴¹ Kitto H.D.F., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, "Greek Tragedy"*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1985, σ.102.

κυρίευσης του Ιλίου.²⁴² Στη συνέχεια ένας αγγελιαφόρος ενημερώνει για την επικείμενη άφιξη του βασιλιά του Άργους, Αγαμέμνονα.²⁴³ Ο Αγαμέμνων εισέρχεται πολίπορθος, κατακτητής και τροπαιούχος στο ανάκτορο, πατώντας σε πολύτιμα πορφυρά υφάσματα. Ακολουθεί η περιώνυμη «σκηνή του τάπητα», όπου ο Αισχύλος σε μια σκηνή ευφυώς δομημένη, μεταχειριζόμενος διαφορούμενους λεκτικούς και συμβολικούς συνειρμούς, δημιουργεί στον θεατή την ερεβώδη ατμόσφαιρα της αιμάτινης αλληλουχίας και της ύβρεως, που πηγάζει από αυτό το αρχαϊκό οικοδόμημα. Ο πατέρας του Αγαμέμνονα, ο Ατρέας, φόνευσε τα παιδιά του αδελφού του, Θυέστη και του τα προσέφερε σε δείπνο (Θυέστεια Δείπνα): από αυτήν τη σφαγή ξέφυγε μόνον ο Αίγισθος. Ο Αγαμέμνων με τη σειρά του θυσίασε την κόρη του Ιφιγένεια στην Αυλίδα προκειμένου να ξεκινήσει η τρωική εκστρατεία.²⁴⁴

Στη σκηνή υποδοχής στο παλάτι, η Κλυταιμνήστρα μετέρχεται δόλια μέσα και τεχνάσματα, ώστε να παραπλανήσει τον σύζυγο της ως προς τα αληθινά της σχέδια. Συμπράττει με τον εραστή της Αίγισθο και φονεύει τον Αγαμέμνονα, κινούμενη κατά τα λεγόμενα της από εκδικητικά κίνητρα για τη θυσία της κόρης της στην Αυλίδα. Θύμα της εκδίκης της είναι και η Τρωαδίτισσα Κασσάνδρα (κόρη του Πριάμου) στην οποία ο Απόλλωνας δώρισε την προφητική επίπνοια αλλά της αφαίρεσε τη δύναμη της πειθούς. Εμφανίζεται ως μια θεόληπτη παρουσία, διαθέτει υπερούσια δύναμη και επικοινωνία με το θείο, σε συνδυασμό με τη θηλυκή της θνητότητα. Μεταβαίνει από τη νηφαλιότητα στην προφητεία, από ένα είδος παραζάλης και προφητικής μανίας στην καθημερινότητα και αντίστροφα.²⁴⁵ Ως εκ τούτου της έχει αποδοθεί ο χαρακτηρισμός «μαινόμενη μάντις»²⁴⁶. Έχει μεταφερθεί ως λάφυρο πολέμου από τον Αγαμέμνονα και προφητεύει τους φόνους που θα ακολουθήσουν. Οι χρησμοί της Κασσάνδρας

²⁴² *Αισχ. Αγ. στ. 8επ. Επίσης βλ. Bonnard A., ό.π., Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός, τόμ. 1. Από την Ιλιάδα στον Παρθενώνα, μτφ. Δ. Θοιβιδόπουλος- Ε. Γαρίδη, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σ.208επ. Conacher D.J., Aeschylus' Oresteia: A literary commentary University of Toronto Press, Toronto 1987, σ.211. Φрукτωρία ετυμολογικά είναι η φροντίδα των φρυγάνων. Μία φωτιά αναμμένη από φρύγανα στις μεγάλες κορυφές της ελληνικής επικράτειας. Εντύπωση προκαλούν οι γεωγραφικές γνώσεις του Αισχύλου. Γνωρίζει ποιες κορυφές της Ελλάδος, έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους. Επίσης βλ., ό.π., Γεωργουσόπουλος Κ., Αρχαίων Δράμα-Αισχύλου «Αγαμέμνων», 2016. Επιπλέον βλ. Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.4. Επίσης βλ. Βολωνάκης Ι.Κ., Της Αρχαίας Ελλάδος οι μεγάλοι Ηγέται, Πολιτικοί – Στρατηγοί του Πολέμου και της Πολιτικής, Εκδ. Γεωργιάδη, Αθήνα, 1997, σ.32: Οι φрукτωρίες αποτέλεσαν τους πρώτους σταθμούς «οπτικών τηλεγράφων». Διαμέσου των βουνοκορφών που βρίσκονταν σε οπτική επαφή μεταξύ τους, μεταφέρονταν με φωτεινά σήματα οι συμφωνημένες πληροφορίες.*

²⁴³ *Εδώ εντοπίζεται μία ιστορική ανακρίβεια της «Ορέστειας». Ο Αισχύλος εμφανίζει τον Αγαμέμνονα ως βασιλιά του Άργους, ενώ στην πραγματικότητα είναι βασιλιάς των Μυκηνών. Ο Δρομάζος αναφέρει πως «πρόκειται για μία πολιτική φιλοφρόνηση προς τον πιστό δημοκρατικό σύμμαχο της Αθήνας, το Άργος και το λαό του, τον οποίο παρουσιάζει ο ποιητής βαθύτατα δημοκρατικό και αντιτυρρανικό.» Δρομάζος Στ., Αρχαίο Δράμα, Αναλύσεις, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1984, σ.40.*

²⁴⁴ *Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.5.*

²⁴⁵ *Γεωργουσόπουλος Κ., ό.π., Νταμπακάκης Χ., ό.π., σ.59-60.*

²⁴⁶ *Γουδής Δ.Ν., Το Μαντείο των Δελφών, Σειρά: Τα Μυστήρια των Ελλήνων, Εκδ. Δημιουργία – Απ. Α. Χαρίσης, Αθήνα, 1977, σ.20.*

δίνουν μια εικόνα για το νομοτελειακό υπόβαθρο της τραγωδίας και λειτουργούν καταλυτικά στη διεκπεραίωση της πλοκής της.²⁴⁷

Ο παραληρηματικός και ελλειπτικός λόγος της Κασσάνδρας όχι μόνο περιγράφει εκ των προτέρων τον θάνατο που περιμένει την ίδια και τον Αγαμέμνονα, αλλά ανακαλώντας τα εγκλήματα που έβαψαν με αίμα τον οίκο των Ατρείδων, φωτίζει το ερεβώδες και ζοφερό παρελθόν από το οποίο έλκει την καταγωγή του ο Αγαμέμνων και καθίσταται κατανοητός ο λόγος για τον οποίο οι θεοί αφήνουν να πραγματοποιηθεί η εκδίκηση της Κλυταιμνήστρας.²⁴⁸ Τα παραληρηματικά οράματα της Κασσάνδρας ενώνουν τα «Θυέστεια δείπνα» με τη δολοφονία της Κλυταιμνήστρας και δείχνουν ότι το παρελθόν δεν είναι νεκρό, αλλά άμεσα συνδεδεμένο με το παρόν και καθορίζει τις εξελίξεις. Στον κόσμο της «Ορέστειας», όπου ο ανταποδοτικός νόμος υπέχει βαρύνουσα θέση, το μέλλον συχνά συνιστά αντανάκλαση του παρελθόντος.²⁴⁹ «Τα Θυέστεια δείπνα, η θυσία της Ιφιγένειας, η αιχμαλωσία της Κασσάνδρας, η ανελέητη κατασκαφή της Τροίας και η βεβήλωση των ναών της, ο θάνατος απειράριθμων Ελλήνων, τα βήματα πάνω στο πορφυρό χαλί, συνθέτουν το υπερβατικό και ηθικό πλέγμα που εγκλωβίζει τον Αγαμέμνονα στο μηδέν. Σε τελευταία ανάλυση, το δίκτυο που χρησιμοποιεί η Κλυταιμνήστρα για να τον στείλει στον Άδη φαντάζει απλώς σαν η καταλληλότερη εικαστική και συμβολική σύνοψη όλων των μορφών ύβρης του οίκου των Ατρείδων, για τις οποίες ο Αγαμέμνων χρειάζεται να τιμωρηθεί - παραδίδοντας τη σκυτάλη της “αμαρτίας” στην Τυνδαρίδα²⁵⁰ -, η οποία δεν είναι περισσότερο ένοχη από εκείνον, και μάλιστα με εκείνον τον αμφίσημο τρόπο που χαρακτηρίζει την αξιολογία των τραγικών προσώπων».²⁵¹

Παρακολουθώντας την πορεία της ύβρεως του Αργείου βασιλιά, εντοπίζουμε καταρχήν τη θεμελιώδη και πρωταρχική του ύβριν, που αποτελεί η θυσία της κόρης του, Ιφιγένειας, στην Αυλίδα, για να ξεκινήσει ο απόπλους της τρωικής εκστρατείας «*την αλύγιστην οργή δυσοίωνης θυσίας*»²⁵² και ύστερα ακολουθεί η συντριβή της Τροίας «*για χάρη μιας γυναίκας την πόλη ξεθεμέλιωσε / το αργεϊτικό θεριό*»²⁵³. Όμως το δίκτυο²⁵⁴ δουλείας, που έριξε στους πύργους της

²⁴⁷ Βλ. Parke H.W., *Ελληνικά Μαντεία, “Greek Oracles”,* μτφ. Βοσκός Αν., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1979, σ.38. Επίσης βλ. Στέφος Α.Α., *Ο Μύθος της Κασσάνδρας στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία,* Εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1994, σ.44. Επίσης βλ. Θεατρογραφίες, *Επιθεώρηση του κέντρου σημειολογίας του Θεάτρου,* αρ. τχ. 8, Άνοιξη 2002, σ.48επ.

²⁴⁸ Aélion R., *Euripide, héritier d'Eschyle, Les Belles Lettres, II, Paris 1983,* σ.65. Επίσης βλ. Νταμπακάκης Χ. σ.64.

²⁴⁹ Said S., M. Trédé, *Boulluec Al. De, Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας,* Εκδ. Παπαζήση, 2001, σ.178. Επιπλέον βλ. Dodds E.R., *Οι Έλληνες και το παράλογο, “The Greek and the irrational”,* μτφ. Γιατρομανωλάκης Γ. Ινστιτούτο του βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996, σ.47.

²⁵⁰ «*Η Κλυταιμνήστρα ήταν ετεροθαλής αδελφή της Ελένης. Πατέρας της πρώτης ήταν ο Τυνδάρεως, ενώ της δεύτερης ο Δίας*». Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «*Οι Έλληνες*», Αισχύλος – Αγαμέμνων, Εκδ. Κάκτος, σ.174.

²⁵¹ Μπακονικόλα Χ., *Στιγμές της Ελληνικής Τραγωδίας, τόμος Β, Ινστιτούτο του Βιβλίου -Α. Καρδαμίτσα, 2004,* σ.121.

²⁵² *Αισχ.Αγ.στ.70, μτφ. Κ.Χ. Μύρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2002.*

²⁵³ *Αισχ. Αγ. στ. 823-824, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.*

²⁵⁴ Στον «*Αγαμέμνονα*» εμφανίζεται μια εμμονή ως προς το εργαλείο (το μέσο), με το οποίο ο άνθρωπος εγκλωβίζει και καθυποτάσσει τα ζωντανά όντα. Η εμμονή αυτή εκδηλώνεται με τη μεταχείριση της σχετικής ορολογίας που παραπέμπει στην ιδέα της άγρας: στ.1126 «*ἐν πέπλοισιν μελαγκέροι λαβοῦσα μηχανήματι τύπτει*», στ.1149 «*ἐμοὶ δὲ*

Τροιάς²⁵⁵, μετατρέπεται τελικά σε δίχτυ που εγκλωβίζει τον ίδιο²⁵⁶. «Μ' ένα δίχτυ πυκνό, σαν των ψαριών, τον τυλίγω. / Φόρεμα πλουμιστό θανάτου».²⁵⁷ Δόλωμα είναι τα χαλιά από πολύτιμες πορφύρες, με τα οποία η Κλυταιμνήστρα τον υποδέχεται ως θριαμβευτή.²⁵⁸

Η περίτεχνη αυτή παγίδα είναι δημιούργημα της ευφυΐας της Αργείας βασίλισσας, η οποία βασίζεται στην παρουσία και στην ισχύ των θεών και αποβλέπει να τους καταστήσει συνεργούς στα σχέδια της. Όμως διαψεύδεται. Το τέχνασμα της συνιστά για τους θεούς, μία ύστατη ευκαιρία απαλλαγής του Αγαμέμνονα από το βάρος των άδικων πράξεων του, μια δυνατότητα έμπρακτης μετάνοιας με σκοπό τη λύτρωση και την εξιλέωση των αμαρτημάτων του. Οι θεοί, μέσω της σκηνής του κόκκινου τάπητα, δίνουν μία τελευταία δυνατότητα στον Αγαμέμνονα, να επανακτήσει την ελευθερία του, αποδεχόμενος την απολυτότητα της εξουσίας τους.²⁵⁹

Όταν το άρμα του βασιλιά φθάνει στο παλάτι, η βασίλισσα δίνει εντολή στις δούλες να στρώσουν πορφυρά χαλιά, ώστε να μην πατήσει το πόδι του καταγής. Τέτοιου είδους τιμές προορίζονται μόνο για τους θεούς. Παρόλο που στην αρχή εναντιώνεται «θεούς τοι τοῖσδε τιμαλφεῖν χρεών»,²⁶⁰ στη συνέχεια ενδίδει και βαδίζει πάνω στον πορφυρό τάπητα «πορφύρας πατῶν»²⁶¹, παραδιδόμενος άνευ όρων σ' ένα παίγνιο της μοίρας, που έχει στηθεί εν αγνοία του. Την ίδια στιγμή όμως, δεν σφάλει μόνο ο Αγαμέμνων αλλά και η Κλυταιμνήστρα.²⁶²

Ο Αισχύλος εδώ, αποπειράται, να επαναπροσδιορίσει το αρχέτυπο της γυναίκας- συζύγου-θύτη²⁶³, η οποία μετά τη δολοφονία του συζύγου της, προβαίνει σε μασχαλισμό (δηλαδή σε

μίμνει σχισμὸς ἀμφήκει δορί», στ.1374-1376 «πῶς γάρ τις ἐχθροῖς ἐχθρὰ πορσύνων, φίλοις/ δοκοῦσιν εἶναι, πημονῆς, ἀρκύστατ' ἄν/ φάρξειεν ὕψος κρεῖσσον ἐκπηδήματος;», στ.1382-1383 «ἄπειρον ἀμφίβληστρον, ὡσπερ ἰχθύων./περιστιγίζω, πλοῦτον εἴματος κακόν», στ.1492 «κεῖσαι δ' ἄραχνης ἐν υφάσματι τῶιδ'», στ.1518-1520 «κοίταν τάνδ' ἀνελεύθερον, / δολίῳ μάρωι δαμεις / ἐκ χερὸς ἀμφιτόμωι βελέμνωι», στ.1580 «ιδὼν υφαντοῖς ἐν πέπλοις Ερινύων τὸν ἄνδρα τόνδε κείμενον φίλως ἐμοί», στ.1604 «τοῦδε τοῦ φόνου ραφεύς», στ.1609 «πᾶσαν ξυνάμας μηχανὴν δυσβουλίας», στ.1611 «ιδόντα τοῦτον τῆς Δίκης ἐν ἐρκεσιν». Στις πράξεις της Κλυταιμνήστρας συρρέουν οι ὅλες οι μορφές πλεκτοῦ δεσμοῦ. Τα κνηγητικά δίκτυα διασταυρώνονται με τα αλιευτικά και με τα νήματα της ὕφανσης. Γνωρίζει τις τεχνικές στησίματος μιας ἐνέδρας ἀλλὰ και πῶς να υφάνει με δόλο τα πέπλα που εἶναι ἱκανὰ να τυλίξουν το θήραμα της, στ. 1116 «ἀλλ' ἄρκυς ἡ ζύνεννος, ἡ ζυναιτία». Βλ. Vernant J.P. – Naquet – Vidal P., Μῦθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα, “Mythe et tragédie en Grèce ancienne”, μτφ. Γεωργιούδη Στ., Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1974, σ.150επ. Επίσης βλ. Κ, Περιοδικό Κριτικής Λογοτεχνίας και Τεχνών, Τετραμηνιαίο περιοδικό, αφιέρωμα: Τ. Μαλάνος, τχ.5, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Ιούλιος 2004, σ.101. Επίσης βλ. Vernant J.P. – Detienne M., Μῆτις, ἡ πολύτροπη νόηση στην αρχαία Ελλάδα, “Les ruses de l'intelligence. La mêtis grecque”, μτφ. Παπαδοπούλου Ιω., Σειρά: Σύγχρονη αρχαιολογική Βιβλιοθήκη Εκδ. Δαίδαλος- Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1993, σ.339-340.

²⁵⁵ Αισχ.Αγ.στ.824, ὁ.π., μτφ. Κ. Χ. Μύρης.

²⁵⁶ Μερκενίδου Ε., Το Απολλώνιο της πλάνης και του ονείρου, Αισθητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, University Studio Press, Θεσ/κη, 2005, σ.111.

²⁵⁷ Αισχ. Αγ. στ. 1382-1382, ὁ.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁵⁸ Gernet L., Ανθρωπολογία της αρχαίας Ελλάδας «Anthropologie de la Grèce antique», μτφ. Μεθενίτη Α. - Στεφανής Α., Σειρά: Ανθρωπολογία της αρχαίας Ελλάδας, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2000, σ.143.

²⁵⁹ Bonnard A., ὁ.π., σ.215επ.

²⁶⁰ Αισχ. Αγ. στ.922.

²⁶¹ Αισχ. Αγ. στ.957.

²⁶² Bonnard A., ὁ.π., σ.216 επ., ὁ.π. Νταμπακάκης Χ., σ.66.

²⁶³ Πρεβεδουράκη Κ., Το αρχέτυπο της γυναίκας- συζύγου: θύμα και θύτης; Πρακτικά ΙΑ' Συμποσίου θεατρολογίας και σημειολογίας του θεάτρου «Αρχέτυπα και Μυθολογία στο Θέατρο και τον Κινηματογράφο», 29-30/04/2004,

διαμελισμό του πτώματος, στην κυριολεξία αποκόλληση των χεριών από τις μασχάλες), προσδοκώντας να ελέγξει το φάντασμα του. Εικάζει ότι το χέρι της είναι πλέον όργανο των θεών. Όμως τελεί σε πλάνη. Ίσως οι θεοί αποφάσισαν να τη χρησιμοποιήσουν ως φορέα τιμωρίας για τις ύβρεις του Αγαμέμνονα, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν καθίσταται και η ίδια εγκληματίας. Ο μασχαλισμός δεν φαίνεται να λειτούργησε σωστά, καθώς το φάντασμα του συζύγου της, ακολούθως εμφανιζόταν στους επιόλους της. Συνεπώς, παρόλο που οι αρχαίοι Έλληνες εκλάμβαναν το σώμα και την ψυχή ως ξεχωριστές οντότητες, θεωρούσαν ωστόσο ότι αυτά τα δύο ήταν τόσο στενά συνδεδεμένα ώστε τραυματίζοντας το ένα, πληγώνεται και το άλλο.²⁶⁴

Οι δύο δράστες του διπλού φονικού, λειτουργούν αλληλοσυμπληρώνοντας ο ένας τον άλλον. Ο Αίγισθος ενεργεί ως «ραφεύς» δηλαδή μεθοδεύει το έγκλημα και η Κλυταιμνήστρα ως «τέκτων», το εκτελεί. Η τακτική της επιπόησης ενός σχεδίου και εν συνεχεία της εφαρμογής του είναι ευρύτερα διαδεδομένη στα αισχύλεια έργα.²⁶⁵ Στο σημείο αυτό ενισχύεται και η θέση του τραγικού ποιητή, πως η Αργεία βασίλισσα είναι ανδρόβουλη «*ἀνδρόβουλον κέαρ*»²⁶⁶. Ενώ το αναμενόμενο θα ήταν ο Αίγισθος να προβεί στη δολοφονία του Αγαμέμνονα, τελικά η Κλυταιμνήστρα επωμίζεται αυτό το χρέος. Η ατομία του Αίγισθου, η οποία άλλωστε τονίζεται και από τον Χορό²⁶⁷, δίνει έμφαση στην τραχύτητα της Αργείας βασίλισσας.²⁶⁸

Η «Ορέστεια» και εν γένει τα έργα των τραγικών ποιητών αποτελούν έμμεσες δικαιοκίες πηγές.²⁶⁹ Ο «Αγαμέμνων» του Αισχύλου αποτελεί την πρώτη βαθμίδα ανθρώπινης γνώσης περί δικαίου. Ο κάθε άνθρωπος φρονεί ότι υπάρχει εντός του πλαισίου του δικαίου και γνωρίζει τι προσδοκά από εκείνον η «Δίκη». Κανένα αδίκημα δεν μένει δίχως τιμωρία, τουναντίον λαμβάνει ανάλογη τιμωρία στο εγγύτερο ή απώτερο μέλλον. Όλα αυτά συμβάλλουν στην υλοποίηση ενός δικαίου.²⁷⁰ Η έλλειψη σεβασμού προς τη δικαιοσύνη, με σκοπό την ευημερία, είναι ιδιαίτερος

Θεατρογραφίες, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου, τχ. 13, Απρίλιος 2005, Εκδ. Προπομπός, Αθήνα, σ.150-153.

²⁶⁴ Johnston S.I., *Η μαγεία και οι νεκροί στην κλασική Ελλάδα, Αρχαιολογία και τέχνες*, τχ.70, Μάρτιος, 1999, σ.18.

²⁶⁵ Μουδατσάκις Γ.Ε., *Η Θεατρική Σύνταξη, Αρχές οικονομίας της δράσης στην τραγωδία, Το παράδειγμα του «Αγαμέμνονα»*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993, σ.96.

²⁶⁶ *Αισχ. Αγ. στ.11.* «Το επίθετο ανδρόβουλος, μπορεί να αποδοθεί με δύο τρόπους: «κάποιος που πράττει και βούλεται όπως ένας άνδρας» και «επιβουλή εναντίον ενός άνδρα». Η διπλή έννοια διαθέτει βαρύνουσα σημασία: από τη στιγμή που μια γυναίκα πράττει και βούλεται όπως ένας άνδρας -άρα αποσκοπεί στο κράτος- είναι αναπόφευκτο ότι θα ενεργήσει και εναντίον ενός άνδρα- ενάντια στην καθεστηκυία πατριαρχική τάξη.» Goldhill S., *ό.π.*, *Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ.65επ.

²⁶⁷ *Αισχ. Αγ. στ.1633-1635.* Ο Χορός στον «Αγαμέμνονα» απαρτίζεται από γέροντες Αργείους, οι οποίοι εκπροσωπούν την άρχουσα τάξη και ερμηνεύουν τον φόνο του ηγέτη τους, ως προοίμιο τυραννίδας, *Αγ. στ.1354-1355*: «φοιμιάζονται γάρ ως τυραννίδος σημεία πράσσοντες πόλει.» Η δολοφονία του νόμιμου ηγέτη ισοδυναμεί με ανατροπή του καθεστώτος, δηλαδή τυραννία. Επίσης βλ. Διαμαντόπουλος Αλ., *Προμηθέας Δεσμώτης και Ανόμενος του Αισχύλου, Σειρά Μελετών: Θέατρο και Πολιτική*, Αθήνα 1973, σσ.141-143.

²⁶⁸ Νταμπακάκης Χ., *ό.π.*, σ.69.

²⁶⁹ Νάκος Γ.Π., *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου, Συμβολή στην Ιστορία του Αρχαίου Ελληνικού Δικαίου, Μορφές Αρχαίων Ελληνικών Νομοθεσιών*, τχ. Α', University Studio Press, Θεσ/κη, 1986, σ.62.

²⁷⁰ Wolf E., 1964, *ό.π.*, σ.380-382.

κατακριτέα πράξη και αυτός που τη διαπράττει βρίσκεται εκτεθειμένος στη θεϊκή τιμωρία.²⁷¹ Απεναντίας με σωφροσύνη και ορθή τήρηση του μέτρου ο άνθρωπος κατοχυρώνει τη συμμαχία του δικαίου.²⁷² Η υπέρβαση του μέτρου, ορμώμενη από πλεονεξία και απληστία, αποτελεί άδικη πράξη η οποία επισύρει συνέπειες. Εκτεθειμένος λόγω της αδικίας αυτής είναι όχι μόνο εκείνος που τελεί την άδικη πράξη, αλλά και ο πλούτος του καθώς περιήλθε στην κατοχή του με μη αποδεκτό τρόπο. Ο Αισχύλος έθεσε με αυτούς τους στίχους κατά τον Σχινά²⁷³, μια θεωρητική αιτιολογία της ακυρότητας της καταπλεονεκτικής δικαιοπραξίας (αρ.179 ΑΚ).

Οι Ερινύες, όπως υποστηρίζει ο Χορός,²⁷⁴ αφανίζουν με την πάροδο του χρόνου εκείνον ο οποίος ευτυχεί στηριζόμενος στην αδικία δηλαδή εκείνον που θρόνιασε την ευτυχία του στην αδικία «άνευ δίκας»²⁷⁵. Οι Ερινύες λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες των πανάρχαιων, βαθιά εδραιωμένων ηθικών θεσμών που απαρτίζουν μια κοινωνία. Υπηρετούσαν την εκδίκηση, η οποία καταλάμβανε εξέχουσα θέση στην άγραφη λίστα αυτών των θεσμών και το καθήκον τους δεν ήταν άλλο από τη συντήρηση και τη διαφύλαξη των πανάρχαιων ηθικών αρχών.²⁷⁶ Το «αφηγηματικό μοτίβο» της εκδίκησης²⁷⁷ επικρατεί στην τριλογία και ο λήπτης αυτού του καθήκοντος, τελώντας την εκδικητική πράξη καθίσταται την ίδια στιγμή, ένοχος με ό,τι έχει αυτό σαν επακόλουθο. Πρόκειται για έναν αέναο κύκλο αλυσιδωτών δράσεων και αντιδράσεων, έναν φαύλο κύκλο εγκλήματος – ανταπόδοσης, μέσω ενός νέου εγκλήματος κ.ο.κ..²⁷⁸ Η εκδίκηση βάσει των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών στην Αρχαία Ελλάδα ήταν μια βαθιά ριζωμένη ηθική επιταγή. Η σύνδεση της Νέμεσως και της αντιστροφής των ρόλων απαντά σ' ολόκληρη την τριλογία. Την έννοια της Νέμεσης αποτυπώνει ο Αριστοτέλης στο δεύτερο βιβλίο των «Ηθικών Νικομαχείων»²⁷⁹. Εν τέλη, ο Ορέστης ίσως να μην καταδικάζεται από τον Άρειο Πάγο εξαιτίας της αντίληψης που επικρατούσε στην αρχαιότητα, ότι η «Νέμεση» (και όχι η εκδίκηση), συνάδει με την ιερή αγανάκτηση. Η ιερή αγανάκτηση, που αισθάνεται για τον άδικο θάνατο του πατέρα του (ο οποίος φαίνεται να μην ήταν αποκλειστικά προϊόν αντεκδίκησης της Κλυταιμνήστρας για τη θυσία της κόρης της), αναγνωρίζεται ως ελαφρυντικό όσον αφορά την πράξη του, όπως και η

²⁷¹ Αισχ. Αγ. στ.364-480.

²⁷² Κρεββατάς Δ., *Οι τρεις μεγάλοι Τραγικοί, Ευριπίδης, Σοφοκλής, Αισχύλος, Σειρά: Το βιβλίο στην εκπαίδευσή, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σ.190.*

²⁷³ Σχινάς Γ., *ό.π.*, 2005, σ.422.

²⁷⁴ Αισχ. Αγ. στ. 441-448..

²⁷⁵ Αισχ. Αγ. στ.460-466.

²⁷⁶ Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, *ό.π.*, Αισχύλος- Χοηφόροι, σ.122, Επίσης βλ. Σχινάς Γ., *ό.π.*, σ.422επ. και Μανωλεδάκης Μ., *ό.π.*, σ.43-46.

²⁷⁷ Goldhill S., *ό.π.*, σ.65 επ.

²⁷⁸ Νταμπακάκης Χ., *ό.π.*, σ.63.

²⁷⁹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλία Α'-Ε'*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006, σ.285. Ειδικότερα η «νέμεση, η ιερή αγανάκτηση, είναι η μεσότητα μεταξύ φθόνου και επιχαιρεκακίας, και οι τρεις τους αναφέρονται στη χαρά και στη λύπη που αισθάνεται κανείς για όσα συμβαίνουν στους άλλους ανθρώπους: ο νεμεσιτικός λυπάται όταν βλέπει ανθρώπους που ευτυχούν όταν δεν το αξίζουν. Ο φθονερός, ξεπερνώντας τον νεμεσιτικό, λυπάται για κάθε επιτυχία του άλλου. Τέλος, ο επιχαιρεκακός, όχι μόνο δεν λυπάται για το κακό που συμβαίνει στον άλλο, αλλά επιπλέον χαίρεται κιόλας».

πίστη στις διαταγές, κελεύσματα του Απόλλωνα (υπερασπιστή του πατρικού δικαίου). Βέβαια έχει διατυπωθεί και η αντίθετη άποψη: η Αθηνά προεδρεύουσα του Αρείου Πάγου δεν απαλλάσσει τον Ορέστη λόγω ελαφρυντικών. Η θεά μη έχοντας γεννηθεί από μητέρα, θεωρεί ότι ο φόνος της μητέρας βαραίνει λιγότερο από τον φόνο του πατέρα.²⁸⁰

Στις «Χοηφόρους» (τη δεύτερη τραγωδία της τριλογίας), το ποτάμι αίματος εξακολουθεί να ρέει.²⁸¹ Καίριο στοιχείο του δράματος είναι η ρητή εντολή που δέχθηκε από τον Απόλλωνα, ο Ορέστης να φονεύσει τη μητέρα του. Άλλη τιμωρία για τη συζυγοκτόνο Κλυταιμνήστρα, πέραν αυτής που διέτασσε το «οικογενειακό» δίκαιο της εποχής δηλαδή τη δολοφονία της από τον γιο της, δεν υπήρχε.²⁸² Το έγκλημα αυτό, της μητροκτονίας, παρόλο που εντάσσεται σε μια αλληλουχία εγκλημάτων, εκδίκησης-αντεκδίκησης και διαπράττεται υπακούοντας σε θεϊκές εντολές, εντούτοις δεν παύει να αποτελεί κατάφωρη αδικία και προς τους θεούς αλλά και προς τους ανθρώπους. Η εγκληματική αυτή ενέργεια του Ορέστη, υποδεικνύεται από τους ίδιους τους θεούς προς απονομή δικαιοσύνης στα πλαίσια αυτού του άτυπου «οικογενειακού δικαίου» της εποχής, καθώς ο τελευταίος άρρεν απόγονος, που εν προκειμένω στην γενεά των Ατρείδων είναι ο Ορέστης, επωμίζεται με το βάρος της εκδίκησης για τη δολοφονία του πατέρα του. Ο Ορέστης, ως τιμωρός της ύβρεως, διαπράττει με τη σειρά του χάριν και πάλι της δικαιοσύνης, την υπέρτατη ύβριν και έτσι από θηρευτής θα μετατραπεί σε θύτης και θήραμα (αυτή τη φορά των Ερινύων). Η τραγική θέση του Ορέστη είναι μοιραία και άφευκτη, είναι αναγκασμένος να φονεύσει και θα τιμωρηθεί ακριβώς επειδή φόνευσε.²⁸³

Στις «Χοηφόρους» εκφράζεται η αδυναμία του τραγικού ήρωα, να αντισταθεί στη μοίρα του και να διακόψει την αλληλουχία των εγκλημάτων που περιπλέκονται σ' ένα φαύλο κύκλο, μέσα στις καταραμένες στέγες των Ατρείδων.²⁸⁴ Προβάλλεται εν γένει, το δικαίωμα για αξίωση εκδίκησης και η αντίστοιχη υποχρέωση τιμωρίας για κάθε έγκλημα.²⁸⁵ Ο Απόλλωνας, προστάτης των ανδρών συζύγων, καθιστά τον Ορέστη υπεύθυνο, για την επαναφορά της τάξης των πραγμάτων εντός του οίκου του²⁸⁶. με απειλές βλάβης να αιωρούνται, εφόσον δεν συμμορφωθεί με τον χρησμό: *«του Λοξία ο παντοδύναμος θεσμός πρόσταξε να περάσω τον κίνδυνο τούτο (...)* πως θα θερίσουν μπόρες τα ζεστά μου σπλάχνα, αν με τον ίδιο τρόπο τους φονιάδες του πατέρα μου

²⁸⁰ Φιλιππίδης Σ.Ν., «Αμφισημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ., Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ. Καμπίτση, Ηράκλειο, Εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ.417.

²⁸¹ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.5.

²⁸² Bonnard A., ό.π., σ.218.

²⁸³ Bonnard A., ό.π., σ.218, Goldhill S., ό.π., σ.73.

²⁸⁴ Bonnard A., ό.π., σ.220-221.

²⁸⁵ Romilly J. De, Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, Αθήνα, Εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σ.70.

²⁸⁶ Κωστής Κ., Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σ.22. Επιπλέον βλ. Bonnard A., ό.π., σ.218. Επίσης βλ. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», ό.π., Αισχύλος-Χοηφόροι, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992, σ.48-49.

με λύσσα δε σκοτώσω (...) προφήτεψε ο Λοξίας πως ακριβά θα το πληρώσω (...), πληθώρα Ερινύων ονομάτιζε αν έμενε ατιμώρητο το αίμα του πατέρα»²⁸⁷ «ο πυθικός μάντης Λοξίας που χρησιμοδότησε πως ότι πράζω, κρίμα δεν θα 'χω, κι αν δεν το πράζω - δεν ξεστομίζω την τιμωρία».²⁸⁸ Ο Απόλλωνας φαίνεται να λειτουργεί ως ηθικός αυτουργός της μητροκτονίας.²⁸⁹ Η «διαταγή» του Απόλλωνα, ο οποίος είτε ενεργώντας βάσει κάποιου θείου δικαίου, είτε θεωρώντας ο ίδιος τη διαταγή του ως κανόνα θείου δικαίου, νομιμοποιεί την άδικη πράξη του Ορέστη και θα μπορούσε να αποτελεί τον αρχαίο προάγγελο της θεμελιώδους αρχής του σύγχρονου ποινικού δικαίου «nullum crimen sine lege» (αρ.7 παρ.1, εδ.1 Σ)²⁹⁰. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ο Απόλλωνας δεν προβαίνει ο ίδιος στην τέλεση της τιμωρητικής πράξης, αλλά αποφασίζει να λειτουργήσει ως ηθικός αυτουργός του εγκλήματος.²⁹¹

Η «προσταγή» του θεού Απόλλωνα, περιορίζει την ελευθερία βούλησης του τραγικού ήρωα. Το βάρος της θεϊκής εντολής, η οποία πρέπει να τηρηθεί απαρέγκλιτα, κάμπτε τις όποιες αναστολές και ενδιασμούς του Ορέστη ως προς την τέλεση της μητροκτονίας. Ο Ορέστης έχει επίγνωση των δεινών που τον περιμένουν, υπακούοντας ή παρακούοντας τους θεούς.²⁹² Εν τέλει ακόμη και οι μητρικές κατάρες «Φυλάζου από της μάνας σου τις λυσσασμένες σκύλες»²⁹³, αποδυναμώνονται σε σχέση με την εντολή του Απόλλωνα. Η παράκληση του Ορέστη προς τον Ήλιο, να παραστεί ο τελευταίος ως μάρτυρας υπεράσπισης στη δίκη που θα ακολουθήσει, υποδεικνύοντας τα μιανρά έργα της μητέρας του, προοικονομεί τη δραματουργική εξέλιξη του έργου.²⁹⁴

Ο φόνος του Αίγισθου δεν βαραίνει τον Ορέστη, αφού ως μοιχός έπρεπε να τιμωρηθεί για την πράξη του: «Του Αίγισθου τον θάνατο δε λογαριάζω. / Ορίζει ο νόμος των μοιχών την τιμωρία».²⁹⁵ Ο Ορέστης, προς ενίσχυση των πράξεων του, επικαλείται τη συνδρομή του Απόλλωνα στη διαδικασία λήψης της απόφασης του, για εκδίκηση των πατρικών αιμάτων. Ο θεός αυτός ενστάλαξε τόλμη στην ψυχή του Ορέστη, ώστε να διεκπεραιώσει το έργο του: «Καυχιέμαι πως με πότισε τής τόλμης το βοτάνι / ο πυθικός ο μάντης Λοξίας».²⁹⁶

Ο τραγικός ποιητής δια στόματος του Χορού, υποστηρίζει ότι το μητροκτόνο χέρι του Ορέστη ήταν όργανο της θεάς Δίκης²⁹⁷, με το οποίο εκείνη επέφερε την τιμωρία του φονικού ζεύγους

²⁸⁷ Αισχ. Χοηφ. στ.270-285, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁸⁸ Αισχ. Χοηφ. στ.1030-1032, ό.π.,μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁸⁹ Σχινάς Γ., ό.π., σ.426.

²⁹⁰ Σχινάς Γ., ό.π., σ.427.

²⁹¹ Σχινάς Γ., ό.π., σ.426.

²⁹² Νταμπακάκης Χ., ό.π., σ.83.

²⁹³ Αισχ. Χοηφ. στ.924, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁹⁴ Σχινάς Γ., ό.π., σ.435επ.

²⁹⁵ Αισχ. Χοηφ. στ.989-990, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁹⁶ Αισχ. Χοηφ. στ.1029-1030, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης. Ο Απόλλων ονομαζόταν και «Λοξίας» λόγω των λοξών και δίσημων χρησμών του, Γουδής Δ.Ν., ό.π., Το μαντείο των Δελφών, 1977, σ.88-89.

²⁹⁷ Μανωλεδάκης Μ., ό.π., Δίκη Πολύποινος, Η απονομή δικαιοσύνης στην αρχαία ελληνική μυθολογία και τέχνη, 2005, σ.42.

(Κλυταιμνήστρας - Αίγισθου): «*Ἦρθεν ἡ Δίκη στου χρόνου το πλήρωμα· / στους Πριαμίδες έπεσε τιμωρία βαριά· / ήρθε και στο παλάτι του Αγαμέμνονος (...) ο εξόριστος με της Πυθίας τον χρησμό / περπάτησε το δρόμο του ως το τέρμα / κι ορμή θεού σοφά τον οδηγούσε*».²⁹⁸

Βέβαια το γεγονός ότι ο Ορέστης διέπραξε πρώτα τη δολοφονία του Αίγισθου και μετά εκείνην της μητέρας του, αν και είχε τη δυνατότητα να λειτουργήσει κατά αντίστροφο τρόπο, υποδηλώνει μια ψυχική διχαστασία, μια διλημματική αμφιβολία στον ψυχισμό του.²⁹⁹ Καταλυτικός είναι ο ρόλος του Πυλάδη, στον οποίο απευθύνεται ο Ορέστης αφότου έχει σκοτώσει τον Αίγισθο: «*Πυλάδη, τι δράσω; Να σεβαστώ τη μάνα μου;*»³⁰⁰. Ο Πυλάδης εκφέροντας μόνο τρεις αμείλικτους στίχους: «*Οι μαντείες τί θ' αξίζουν του Λοξία πια, / οι χρησμοί της Πειθώς, η πίστη στα δεσμά των όρκων; / Για χάρη των θεών τους πάντες κάνε εχθρούς σου*»,³⁰¹ καταφάσκει την ανάγκη να τηρηθούν οι βουλές του Λοξία και προδιαγράφει την πλοκή του δράματος: «*Μ' έχεις πείσει θαρρώ, σωστές οι συμβουλές σου*».³⁰² Στο σχέδιο του Ορέστη παρατηρείται μία αντιτιθέμενη τάση αναβολής. Οι δισταγμοί του τεκμαίρονται από την παρεμβολή χρονικά της δολοφονίας του Αίγισθου και την άσκοπη αναβλητικότητα κατά τις χούες. Η κατάσταση χαρακτηρίζεται από αστάθεια και αβεβαιότητα. Μέμφεται ο ίδιος τον εαυτό του για το ανόσιο έργο του, ευρισκόμενος σε μια κατάσταση συνειδησιακής κρίσης: «*Η νίκη φρίκη αζήλευτη μ' έχει φορτώσει*³⁰³(...) *Ο νους μου αχαλίνωτος σέρνεται νικημένος κι ο φόβος στην καρδιά μου*³⁰⁴(...) *Ξένος, περιπλανώμενος, χωρίς πατρίδα, ο νεκροζώντανος, έτσι θα μ' ονομάζουν πια*³⁰⁵». Στα χωρία αυτά καθίσταται εμφανές το μίσημα που προκαλεί το έγκλημα της μητροκτονίας, το οποίο μπορεί να οδηγήσει ως το ενδεχόμενο παραφροσύνης.³⁰⁶ Μόνον αυτός βλέπει τις Ερινύες να κατακλύζουν τον τόπο «*ὄμεις μὲν οὐχ ὄρατε τάσδ', ἐγὼ δ' ὄρω*».³⁰⁷

ii. Η Απεικόνιση του Δικαίου και η Εξέλιξή του στην Τριλογία

Στην «Ορέστεια» του Αισχύλου εντοπίζονται στοιχεία κοινωνικής εξέλιξης, άρα και αναζητήσεις περί δικαίου και ηθικής. Συχνά ένα έργο τέχνης αναπαριστά τη δικαιοκική εξέλιξη με πολύ μεγαλύτερη ευκρίνεια από ότι ένα αμιγώς ιστορικό ή νομικό εγχειρίδιο.³⁰⁸ Τραγωδία και

²⁹⁸ Αισχ. Χοηφ., στ.935-941, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

²⁹⁹ Ευστρατιάδης Αν., Ερμηνευτική και Θεατρολογική πρόσβαση στην Ορέστεια του Αισχύλου, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1989, σ.16.

³⁰⁰ Αισχ. Χοηφ. στ.899, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

³⁰¹ Αισχ. Χοηφ. στ.900-903, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

³⁰² Αισχ. Χοηφ., στ.904-905, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

³⁰³ Αισχ. Χοηφ. στ.1017, ό.π., μτφ. Κ. Χ. Μύρης.

³⁰⁴ Αισχ. Χοηφ. στ.1024-1026, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

³⁰⁵ Αισχ. Χοηφ. στ.1042-1043, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

³⁰⁶ Goldhill S., ό.π., σ.62, Νταμπακάκης Χ., ό.π., σ.80.

³⁰⁷ Αισχ. Χοηφ. στ.1061.

³⁰⁸ Μουσταίρα Ε., 2010, ό.π., σ.823.

δικανικός λόγος συμπορεύονται και εξελίσσονται παράλληλα και ο δεύτερος αρκετά συχνά παραχωρεί στην τραγωδία τη μέθοδο της εύστοχης προσέγγισης και απόδοσης της αμφισημίας που συνήθως διακρίνει τις ανθρώπινες ενέργειες.³⁰⁹

Σε αυτήν την τριλογία, ο τραγικός ποιητής αποπειράται να συμβιβάσει την ανθρώπινη μοίρα με τη θεία δικαιοσύνη, που εξελίσσεται σε όλη τη διάρκεια του έργου.³¹⁰ Κατά τον Bachofen η «Ορέστεια» παρουσιάζει έναν ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα, αφού συμβολίζει τη δραματική σύγκρουση μεταξύ μητριαρχικής³¹¹ και πατριαρχικής κοινωνίας· συνεπώς ανάμεσα στο πατρικό δίκαιο, που κάνει αισθητή τη μεγαλόπρεπη εμφάνιση του και στο μητρικό δίκαιο που φθίνει και του οποίου τελευταία απόγονος φαίνεται να είναι η Κλυταιμνήστρα.³¹² Ο Ορέστης εκπροσωπεί τον στυγερό εκτελεστή των επιταγών του πατρικού δικαιοσύνης, αφού εν τέλει υπακούοντας σ' αυτό, θα προβεί στη δολοφονία της ίδιας του της μητέρας. Την ίδια στιγμή, ο Απόλλωνας και η Αθηνά κάνουν την εμφάνιση τους ως προασπιστές και θεματοφύλακες του πατρικού δικαίου.³¹³ Οι Ερινύες από την άλλη πλευρά, κατατρέχουν τον Ορέστη και επιδιώκουν να τον αφανίσουν διότι (εκείνος) φονεύοντας την όμαιμή του μητέρα, έχει διαπράξει το επαχθέστερο όλων των εγκλημάτων κατά τους άγραφους νόμους του μητρικού δικαίου δηλαδή τη μητροκτονία. Υποστηρίζεται η άποψη, ότι η ύπαρξη του θεϊκού στοιχείου στην τραγωδία, όσο πολύτιμη είναι άλλο τόσο είναι και δυσβάσταχτη. Πολύτιμη είναι καθώς η αξία της απολυτότητας μας απελευθερώνει από τον ιδεολογικό κυκεώνα, αλλά και δυσβάσταχτη καθώς συρρικνώνει κάθε κοσμική προσδοκία. Με έρεισμα αυτήν τη σκέψη, όπως επισημαίνει ο T. Eagleton, αν υπάρχουν λουτρά στον Οίκο του Ατρέα είναι για να δολοφονηθεί εκεί ο Αγαμέμνων.³¹⁴

Στην αισχύλεια τριλογία βλέπουμε την πορεία της αρχαιοελληνικής θεώρησης της δικαιοσύνης, από ανταποδοτική δίκαιη εκδίκηση³¹⁵, σε δικαιοσύνη ως επιβολή της κατάλληλης

³⁰⁹ Vernant J. P.- Vidal- Naquet P., *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Paris, 1980, σ.23 επ., σ.31 επ. και σ.72 επ.

³¹⁰ Conacher D.J., *Aeschylus' Oresteia: A literary commentary*, University of Toronto Press, Toronto, 1987, σ.10 επ., Bonnard A., ό.π., σ.208.

³¹¹ Bonnard A., ό.π., σ.160-161.

³¹² Bachofen J., Marx K.- Engels F., *Κείμενα για την Τέχνη: Το τέλος της μητριαρχίας και ο Αισχύλος*, Εκδ. Έξαντας, Αθήνα, 1975, σ.74-75.

³¹³ Σχινάς Γ., ό.π., 2005, σ.442.

³¹⁴ Eagleton T., *A Response, Literature and Theology*, Vol. 19, June 2005, 132, 133.

³¹⁵ White B.J., *Acts of Hope. Creating Authority in Literature, Law, and Politics*, Chicago- London 1994, 15. Επίσης βλ. Δεληκωστόπουλος Σ., ό.π., 1996, σ.211: Η ανταποδοτική πράξη αποσκοπεί σε καθαυτήν την ανταπόδοση. Ο Δεληκωστόπουλος παραθέτει την θεωρία της «αυτόνομης ανταπόδοσης» κατά την οποία ένα κακό ανταποδίδεται με ένα επόμενο κακό. Οι μεταγενέστερα διατυπωθείσες θεωρίες του ουσιαστικού ποινικού δικαίου βασίζονται στη σύνδεση τιμωρίας- ανταπόδοσης. Επίσης βλ. Levy H., *Επιστημονική Επετηρίς του Ακαδημαϊκού Έτους 1972-1973, Τόμος αφιερωμένος εις τον ομότιμον καθηγητήν Παν. Περδίκαν*, Dimakis P., Σμπαρούνης Α., Κόνσολας Ν., Θεοφανίδης Σ., Κυριαζόπουλος Σ., Moller H., Βουτυράς Σ., Μουτσόπουλος Ε., Delivanis D., Anagnostakis St., Τσαούσης Δ., Strangas G., Περδίκας Π., Κυριαζή- Γουδέλη Δ., Παπαπαναγιώτου Π., Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήναι, 1973, σ.324: «οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος» ή «lex talionis». Πρόκειται για τον αρχαίο νόμο της Εγγύς Ανατολής δηλαδή νόμος του «αντιπεπονηθός» - νόμος της ανταποδοτικής δικαιοσύνης. Βλ. επίσης Σίνου Χ., Πόλις και Πολιτισμός, Μπαρτζελιώτης Α., Murunei J., Αδαμόπουλος Α., Καλαιτζής Ν., Αναγνωστόπουλος Γ., Σίνου Χ., Μαρκαντωνάτος Γ., Μπακονικόλα Χ., Tucker A., Μπακονικόλα- Γιαμά Ε., Αναστασοπούλου- Καπογιάννη Θ., Κατσιμιτσής Μ., επιμ. Σίνου Χ., Σειρά: Φιλοσοφικός Λόγος, Πολιτική

τιμωρίας, κατόπιν σκέψεως και συζήτησης. Κατά μία εκδοχή, παρατηρούμε την προοδευτική μετάβαση από το έθιμο της φυλής στο δίκαιο της πολιτείας, από την υποτέλεια στην ελευθερία³¹⁶, από την οικογένεια στην πόλη και από την αιματηρή αντεκδίκηση στην τιμωρία μέσω του νόμου.³¹⁷ Όπως είναι γνωστό, κατά την αρχαϊκή οντολογία το σύμπαν είναι το σύνολο των συγκρούσεων που συντελούνται εντός του και οι εκδικητικές δυνάμεις χάριν στη δραματική ισχύ τους, καταλαμβάνουν εξέχουσα θέση στο αρχαίο θέατρο.³¹⁸

Στην τραγωδία «Αγαμέμνων» ο Αισχύλος αποτυπώνει και ακολουθεί κατά γράμμα, την έννοια της θείας δίκης και της τιμωρίας των αμαρτημάτων.³¹⁹ Σε αυτό το μέρος της τριλογίας διακυβεύεται το βάρος της ευθύνης για δύο εγκλήματα: η θυσία της Ιφιγένειας από τον πατέρα της Αγαμέμνονα και η δολοφονία του Αγαμέμνονα από τη σύζυγο του Κλυταιμνήστρα, με τη συνέργεια του εραστή της Αίγισθου.³²⁰ Στον «Αγαμέμνονα» εκδίκηση και δικαιοσύνη ταυτίζονται. Ο όρος «Δίκη» εκφράζει τις θεμελιακές και εξαιρετικά ευρείες εννοιολογικές κατηγορίες της δικαιοσύνης, της εκδίκησης και της τιμωρίας. Ο Χορός προβάλλει την εκδίκηση (τυφλή ανταπόδοση), ως ένα νόμο της κοινωνίας, καθολικό και αναπόδραστο. Κανείς δε μπορεί να ξεφύγει από το πεδίο εφαρμογής του «όποιος φονεύει πληρώνει το χρέος του. Αυτός ο νόμος θα διατηρηθεί αμετάβλητος όσο και ο θρόνος του Διός: υποφέρει κανείς ανάλογα με την πράξη του. Έτσι προβλέπει ο θεϊκός νόμος»³²¹. Παρατηρούμε ότι αλληλοσυνδέονται τα φυσικά με τα υπερφυσικά αίτια και η ανθρώπινη με τη θεϊκή αιτιότητα.³²² Εύστοχα τονίζεται, ότι ο Αισχύλος είχε την επιθυμία «να απεικάσει την ελευθερία που οι θεοί ενίοτε δίνουν στους ανθρώπους και την οποία εκείνοι μερικές φορές κακοδιαχειρίζονται».³²³

Στις «Ευμενίδες» η δράση μετατοπίζεται στην πόλη της Αθήνας. Εδώ ο Ορέστης κατατρεγμένος από τις αρχαϊκές εκδικήτριες ομαίμων φόνων, τις Ερινύες, φθάνει στην πόλη της

και Τέχνη, Εκδ. Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1988, σ.82-83 : Σύμφωνα με την άποψη του Αριστοτέλη αυτό το είδος δικαιοσύνης καλείται «διορθωτικόν» ή «επανορθωτικόν» δίκαιον. Επιπλέον πρεσβεύει ότι η πυθαγόρεια θεωρία περι δικαιοσύνης έγκειται στην εξομοίωση του «αντιπεπονηθός» με το «επανορθωτικόν δίκαιον» και την επιδίωξη μιας τιμωρίας ίση με την τελεσθείσα αδικία. Ο Αριστοτέλης αντιτίθεται με την εξίσωση της αδικίας με την τιμωρία και τάσσεται υπέρ της αναλογίας.

³¹⁶ «Η τριλογία του Αισχύλου, «Ορέστεια», που σώθηκε ολόκληρη, είναι το ωραίο πρότυπο από αυτό το είδος που και η μορφική του τελειότητα και το πνεύμα του τείνουν σ' έναν σκοπό, να εκφράσουν επίσημα σ' όλο το πλήθος τους «ελεύθερους» και να θέσουν και κάτω από την ελεύθερη έγκριση τους μία νέα εξουσία, για πρώτη φορά στον κόσμο, την εξουσία του νόμου, του νόμου της Δημοκρατίας. Το έργο αυτό καταδικάζει το πνεύμα της απολυταρχίας, το πνεύμα της αυτοδικίας, και καθιερώνει το πνεύμα της δημοκρατίας». Ρώτας Β., Θέατρο και Γλώσσα (1925-1977), τόμος Β, Εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1986, σ.485.

³¹⁷ Forbes P.B.R., Law and Politics in the Oresteia, The Classical Review, 1948, σ.99,100, Μουσταΐρα Ε., ό.π., σ.823.

³¹⁸ Sloterdijk P., Zom und Zeit. Politisch - psychologischer Versuch, Frankfurt am Main 2006, σ.17, 81.

³¹⁹ Romilly J. De, Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, Αθήνα 2008, "Raconte l' Orestie d' Eschyle, Paris, 2006", σ.37.

³²⁰ Μουσταΐρα Ε., ό.π., σ.824.

³²¹ Αισχ. Αγ. σ.1560-1564.

³²² Ost F., ό.π., Raconter la loi: Aux sources de l' imaginaire juridique, Paris, 2004, σ.103, 113, Goldhill S., ό.π., σ.65-85 και Μουσταΐρα Ε., ό.π., σ.824.

³²³ Romilly J. De, Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, Αθήνα, 2008, "Raconte l' Orestie d' Eschyle", Paris, 2006", 46, 48.

Αθήνας και προσπίπτει ικέτης στο άγαλμα της Παλλάδος. Παραδέχεται τον φόνο της μητέρας του, όμως επικαλείται την θεά να τον δικάσει και να αποφανθεί εάν διέπραξε τον φόνο ευρισκόμενος εν δικαίω ή εν αδίω. Οι Ερινύες εξαγριωμένες συνεχίζουν την καταδίωξη του Ορέστη και ετοιμάζονται για τον «δέσμιον ὕμνον»³²⁴. Η πιθανότητα μία μητροκτονία να ξέφυγε από τον πανάρχαιο δικαιοδοτικό μηχανισμό της εκδικητικής ανταποδοτικότητας εγείρει την οργή και το μένος τους.

Η θεά Αθηνά ανταποκρίνεται στην έκκληση του Ορέστη και εμφανίζεται στη σκηνή περιβεβλημένη με όλα τα χαρακτηριστικά της θεϊκής της υπόστασης. Φαίνεται ότι ο ποιητής για την είσοδο της στη σκηνή του θεάτρου χρησιμοποίησε μηχανή ή αιώρημα.³²⁵ Παρουσιάστηκε δηλαδή στους θεατές «οιονεί πετώντας» από ψηλά. Η Αθηνά αναλαμβάνει να επιδιαιτητεύσει την υπόθεση. Όμως παρά το θεϊκό της κύρος δηλώνει ότι είναι αναρμόδια να εκφέρει κρίση για το έγκλημα του Ορέστη, το οποίο αποφασίζει να παραπέμψει στη δικαιοδοσία ενός καινοφανούς δικαιοδοτικού θεσμού, που θα απαρτίζεται από θεούς και ανθρώπους. Ιδρύει θεσμό σεβαστό στους αιώνες, να δικάζουν φόνους δικαστές ορκωτοί.³²⁶ Ορίζει το δικαστήριο του Αρείου Πάγου, να συνιστά εφεξής σταθερό όργανο απονομής δικαιοσύνης στην αθηναϊκή πολιτεία, για τον χειρισμό υποθέσεων ««αἵματος χυτοῦ»».³²⁷

Στις «Ευμενίδες» συντελείται μετάβαση από το προ-δίκαιο στο δίκαιο. Είναι η πρώτη διεξαγωγή δίκης, που προβάλλεται σε κείμενο, εκείνη του Ορέστη για το έγκλημα που τέλεσε. Είναι η Αθηνά άλλωστε, που δηλώνει αμηχανία να εκφέρει γνώμη για μια «υπόθεση πολύ βαριά για ανθρώπου κρίση».³²⁸ Η δίκη αυτή εκτυλίσσεται ενώπιον Αθηναίων δικαστών υπό την προεδρία της θεάς Αθηνάς.³²⁹ Η απεικόνιση της δίκης δεν παραπέμπει σε κάποιο συγκεκριμένο ρεαλιστικό πρότυπο, αλλά σκοπός της είναι να εκφράσει τα ουσιώδη στοιχεία και την ατμόσφαιρα μιας δικαιοδοτικής εν ευρεία εννοία διαδικασίας.³³⁰ Αυτή η ρεαλιστική απόδοση της δίκης γοητεύει τον σύγχρονο νομικό, καθώς εμφανίζεται ενώπιον του μια κατάσταση οικεία από το απώτερο παρελθόν, με δικονομικές διαδικασίες που παραπέμπουν στην τωρινή πραγματικότητα.³³¹ Η θεά

³²⁴ «μαγικός εξορκισμός που διασφαλίζει τον βίαιο και αποκρουστικό θάνατο του θύματός τους, τιμωρία για τη στυγερή του πράξη» Βλ. Goldhill S., *ό.π.*, σ.63-64.

³²⁵ Sommerstein A.I., *Αισχύλου Ευμενίδες*, Αθήνα, 2013, σσ.66, 226. Επίσης βλ. Murray G., *ό.π.*, *Αισχύλος ο δημιουργός της τραγωδίας*, Αθήνα, 1989, σ.43επ., Αδαμοπούλου Π., *ό.π.*, σ.5. Επιπλέον βλ. Γεωργουσόπουλος Κ., *ό.π.*, *Αρχαίων δράμα*, 2016.

³²⁶ *Αισχ. Ευμ.* στ.483-484, *ό.π.*, μτφ. Κ.Χ. Μύρης, Goldhill S., *ό.π.*, σ.64. Βλ. επίσης, Easterling P.E., *ό.π.*, 2007, σ.251: Η θεά αναγγέλλει την ίδρυση του Αρείου Πάγου με μια ρήση, αιτιολογική. Ενώνει τα γεγονότα της τριλογίας με έναν θεσμό ήδη γνωστό για το κοινό των Μεγάλων Διονυσίων και ο οποίος (θεσμός) στο πολύ πρόσφατο παρελθόν έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης πολιτικής διαμάχης στην Αθήνα.

³²⁷ *Αισχ. Ευμ.* στ.681-682, Αδαμοπούλου Π., *ό.π.*, σ.5.

³²⁸ *Αισχ. Ευμ.* στ.470, Μουσταΐρα Ε., *ό.π.*, σ.825, Αδαμοπούλου Π., *ό.π.*, σ.5.

³²⁹ Romilly J. De, *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα 2008, «*Raconte l' Orestie d' Eschyle*» Paris, 2006», σ.122-123.

³³⁰ Sommerstein A.I., *ό.π.*, *Αισχύλου Ευμενίδες*, Αθήνα, 2013, σ.41.

³³¹ Αδαμοπούλου Π., *ό.π.*, σ.2.

Αθηνά κατά την εξέλιξη αυτής της δίκης, αποδοκιμάζει τη λειτουργία του όρκου ως καθοριστικού για την έκβαση μιας υπόθεσης. Αξιώνει αποδείξεις καθώς δεν φαίνεται να επαρκούν οι όρκοι.³³²

Το γεγονός αυτό προβαλλόμενο στην τραγωδία εμφανίζεται ως μία ένδειξη για την εξελικτική πορεία του κόσμου. Φυσικές ερμηνείες και αναγκαίες αιτιότητες τίθενται υπό αμφισβήτηση. Το καθεστώς της γυμνής βίας και της αιματηρής ανταπόδοσης αντικαθίσταται από τη δυνατότητα διαμεσολάβησης και την επικράτηση του νόμου. Η ίδια η κοσμική τάξη αποτελεί πλέον θέμα διερεύνησης και μάλιστα στο πλαίσιο ενός δικαστηρίου ανθρώπων, το οποίο εντούτοις έχει ιδρυθεί από την κόρη του βασιλιά των θεών και κατευθύνεται από νόμους που η ίδια εισάγει.³³³ Η θεά Αθηνά ανασύρει από τη φαρέτρα της την πειθώ, η οποία εν τέλει αποδεικνύεται πιο δραστική των κεραυνών του πατέρα της, που επίσης βρίσκονται στην κατοχή της. Προκύπτει με αυτόν τον τρόπο ένας δημόσιος διάλογος στηριζόμενος σε επιχειρήματα. Ο Απόλλωνας βέβαια, από την μια πλευρά εκφοβίζει και από την άλλη προσπαθεί να παγιδεύσει τις Ερινύες.³³⁴

Τη συγκρότηση του Αρείου Πάγου επιλαμβάνεται η θεά, επιλέγοντας από τους «αρίστους των αστών» - *ἀστών τῶν ἐμῶν τὰ βέλτατα*³³⁵ και ορίζει ως πρωταρχικής σημασίας λειτουργικό κανόνα του, την υποχρέωση των δικαστών να σχηματίζουν κρίση, αφότου αξιολογούν με ευσυνειδησία, τους εκατέρωθεν προβαλλόμενους ισχυρισμούς και τα προσκομιζόμενα αποδεικτικά στοιχεία. Η δίκη του Ορέστη λαμβάνει χώρα εξολοκλήρου επί σκηνής.³³⁶ Η θεά Αθηνά *«εἰσάγει τὴν δίκην»*³³⁷, παραχωρεί τον λόγο πρώτα στον *«κατήγορο»*³³⁸ και απαιτεί να προσκομιστούν *«μαρτύριά τε καὶ τεκμήρια»*.³³⁹

³³² Μουσταῖρα Ε., *ό.π.*, σ.825.

³³³ Ost F., *ό.π.*, *Raconter la loi. Aux sources de l' imaginaire juridique*, Paris, 2004, σ.126, Goldhill S., σ.78, Meier C., *Η ελληνική καταγωγή της πολιτικής*, Αθήνα, 2007, "The Greek Discovery of Politics", Cambridge, Mass, 1990.

³³⁴ Μουσταῖρα Ε., *ό.π.*, σ.825. Επιπλέον βλ. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία *«Οι Έλληνες»*, *ό.π.*, Αισχύλος, Χοηφόροι, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1992, σ.122 : *«Οι Ερινύες ήταν θεές του Άδη, εκδικήτριες αυτών που παρέβαιναν τους ηθικούς νόμους. Παίρνοντας αποκρουστική μορφή, κατεδίωκαν τα θύματα τους στη γη αδιάκοπα απαιτώντας απόδοση δικαιοσύνης. Μια βαθύτερη ερμηνεία της παρουσίας των Ερινύων σε οποιοδήποτε είχε διαπράξει έγκλημα είναι ίσως το ότι τα εκδικητικά αυτά πνεύματα ήταν προσωποποίηση των τύψεων κάθε βεβαρημένης συνείδησης.»*

³³⁵ Αισχ. Ευμ. στ.487.

³³⁶ Αδαμοπούλου Π., *ό.π.*, σ.5-6. Επίσης βλ. Δεληκωστόπουλος Σ., *ό.π.*, σ.217: *«βρίσκουμε μια περιγραφή που το τελετουργικό της μένει μέχρι σήμερα υπόδειγμα αξεπέραστο για κάθε δικαστήριο»*.

³³⁷ Αισχ. Ευμ., στ.582.

³³⁸ Αισχ. Ευμ., στ.583.

³³⁹ Αισχ. Ευμ., στ.485. Επίσης βλ. *ό.π.* Αδαμοπούλου Π., σ.2. Ο Σ. Δεληκωστόπουλος αντιπαραβάλλει την δικαστηριακή διαδικασία που περιγράφεται στους στ.566επ. των Ευμενίδων του Αισχύλου με την επ ακροατηρίω διαδικασία όπως ρυθμίζεται από τη διάταξη 343 του ΚΠΔ. Αν αναλογιστεί κανείς τη χρονική απόσταση που παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο αυτών διαδικασιών, η ομοιότητα που διαπιστώνεται είναι συγκλονιστική. Η προεδρεύουσα Αθηνά στους στίχους 582-584 Αισχ. Ευμ. κηρύσσει την έναρξη της δίκης καλώντας εξ αρχής τον κατήγορο να κατατοπίσει το δικαστήριο ως προς την επίδικη υπόθεση. Ομοίως στο άρθρο 343 ΚΠΔ ορίζεται ότι *«ο δημόσιος κατήγορος ή ο εισαγγελέας απαγγέλει με συνοπτική ακρίβεια την κατηγορία»*. Εν συνέχεια, κατά την ίδια διάταξη *«εκείνος που διευθύνει τη συζήτηση ζητεί από τον κατηγορούμενο γενικές πληροφορίες για την πράξη για την οποία κατηγορείται, υπενθυμίζοντάς του ταυτόχρονα ότι θα απολογηθεί αφού τελειώσει η αποδεικτική διαδικασία»*. Στους στίχους 585-608 των Ευμενίδων αποτυπώνεται η ίδια διαδικαστική πορεία με τη διαφορά ότι εδώ, ο Χόρος των Ερινύων απευθύνει τις ερωτήσεις προς τον κατηγορούμενο. Εν συνέχεια στους στ.609-613 Αισχ. Ευμ. ο Ορέστης αξιώνει να εξεταστεί ως μάρτυρας ο Απόλλωνας και κατ' αυτόν τον τρόπο άρχεται η αποδεικτική διαδικασία. Με ανάλογο τρόπο άρχεται η αποδεικτική διαδικασία και κατά τον ισχύοντα ΚΠΔ, αρθ. 350επ. Στις Ευμενίδες το πέρας της αποδεικτικής διαδικασίας κηρύσσεται με τα λόγια της θεάς, στ.674-675: *«Αρκούν τα λόγια. Καιρός μ' ελεύθερη συνείδηση να*

Οι Αρεοπαγίτες (ένδεκα στον αριθμό) δικαστές³⁴⁰ παραμένουν σιωπηλοί μέχρι το πέρας της διαδικασίας. Η προεδρεύουσα Αθηνά ηγείται της διαδικασίας, με τις Ερινύες σε ρόλο «εισαγγελικής αρχής»³⁴¹. Ο Απόλλωνας παρά το γεγονός ότι κατά δήλωση του παρίσταται ως μάρτυρας υπεράσπισης, ουσιαστικά επιτελεί ρόλο μαχητικού συνηγόρου του Ορέστη. Ο Ορέστης κατά την απολογία του, ισχυρίζεται ότι διέπραξε τον φόνο της μητέρας του ευρισκόμενος «εν δικαίω», λόγω της προγενέστερης δολοφονίας του πατέρα του από εκείνην. Εν συνεχεία, ο Απόλλωνας επιχειρεί να αποκρούσει τη μομφή των Ερινύων περί ομαίμου φόνου, προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι ο άνθρωπος διατηρεί δεσμό αίματος μόνο με τον πατέρα· ενώ η μητέρα λειτουργεί παρά μόνον ως «τροφός του κανούργιου σπόρου».³⁴² Ο Απόλλωνας σε όλη τη διάρκεια της δίκης συγκρούεται, λογομαχεί και ανταλλάσσει ύβρεις με τις Ερινύες, επιδεικνύοντας, τον όχι ασυνήθη επαγγελματικό ακτιβισμό των συνηγόρων υπεράσπισης. Η θεά Αθηνά αναγγέλλοντας το πέρας της δίκης, συγκαλεί τους ένδεκα Αρεοπαγίτες σε μυστική ψηφοφορία και ο Απόλλωνας επιβλέπει εναγωνίως τους ψηφολέκτες, ώστε να μετρήσουν σωστά τις ψήφους των Αρεοπαγιτών.³⁴³

Η προεδρεύουσα Αθηνά ψηφίζει στο τέλος και τοποθετείται υπέρ της απαλλαγής του Ορέστη από τη βαρύνουσα κατηγορία. Επίσης ορίζει, ότι σε περίπτωση που επέλθει ισοψηφία, η ετυμηγορία θα εκληφθεί ως αθωωτική (κανόνας³⁴⁴ άλλωστε που τότε ίσχυε σε όλα τα αθηναϊκά δικαστήρια). Ο Ορέστης έχοντας απαλλαχθεί, με αποτέλεσμα που όντως ήταν ισοψηφία, ετοιμάζεται να αναχωρήσει για την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Άργος· δεσμευόμενος με όρκους και υποσχέσεις περί αιώνιας συμμαχίας, μεταξύ της πόλης του και της πόλης της Αθήνας. Οι Ερινύες κυριευμένες από μένος, στρέφονται εναντίον της πόλης απειλώντας τη με ολική καταστροφή. Η Παλλάδα, προστάτιδα θεά της Αθήνας, μεταχειριζόμενη τα όπλα της πειθούς και της συναίνεσης, τις εξευμενίζει καθιστώντας τις πλέον φύλακες της έννομης τάξης. Οι Ερινύες δέχονται να παραμείνουν στην Αθήνα ως τιμώμενες ευεργετικές θεότητες και ενσωματώνονται στο λατρευτικό πάνθεον της πόλεως. Η τραγωδία ολοκληρώνεται με τη θριαμβευτική επικράτηση της

δώσουν οι κριτές τη δίκαια ψήφο». Στο τελικό στάδιο πριν την ψηφοφορία και τη λήψη απόφασης, συντελείται μια λογομαχία μεταξύ των Ερινύων (σε ρόλο κατηγορούμενου) και του Απόλλωνα (σε ρόλο του συνηγόρου υπεράσπισης). Ομοίως με όσα ορίζονται στη διάταξη 369 ΚΠΔ, μετά τη λήξη της αποδεικτικής διαδικασίας λαμβάνουν τον λόγο (από τον διευθύνοντα την συζήτηση), ο εισαγγελέας ή οι εισαγγελείς, έπειτα ο πολιτικός ενάγων, ο αστικός υπεύθυνος και τέλος ο κατηγορούμενος. Βλ. Δεληκωστόπουλος Σ., *ό.π.*, σ. 217, 219, 221.

³⁴⁰ Sommerstein ΑΙ., *ό.π.*, Αισχύλου Ευμενίδες, Αθήνα, 2013, σ.325επ.

³⁴¹ Goldhill S., *ό.π.*, σ.64.

³⁴² Αισχ. Ευμ. στ. 658-659. Βλ. Cantarella E., *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, “L’ ambiguo malanno – condizione e imagine della donna nell’ antichità greca e romana”, μτφ. Δημάκης Π., Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1998, σ. 126. Kirk S. – Raven J.E.- Schofield M., *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, “The presocratic philosophers”, μτφ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1988, σ.363. Kullmann W., *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, “Il pensiero politico di Aristotele”, μτφ. Ρεγκάκος Α., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1996, σ.82-83.

³⁴³ Αισχ. Ευμ., στ.644, στ.748-751, Αδαμοπούλου Π., *ό.π.*, σ.2, Goldhill S., *ό.π.*, σ.64.

³⁴⁴ Αριστοτ. Αθ. Πολ. 69.1., Sommerstein ΑΙ., *ό.π.*, 2013, σ.340.

ρητορικής δεινότητας και της συναίνεσης.³⁴⁵ Η θεά Αθηνά αποδέχεται ότι η έννοια της τιμωρίας αλλά και του φόβου (που δημιουργεί το ενδεχόμενο επέλευσης της πρώτης), δεν αποτελούν στοιχεία που πρέπει να εκδιώκονται από τα πλαίσια της πόλης και συναινεί στο ότι θα μπορούσαν να δράσουν κατασταλτικά έναντι της ανομίας. Ενστερνίζεται και ενσωματώνει στο λόγο της (η θεά), τη θέση των Ερινύων που εκφράζει την αναγκαιότητα της παρουσίας του μέτρου, κατά την εκτέλεση της εξουσίας «μην δεχθείς να ζήσεις ούτε με αναρχία ούτε με δεσποτεία, ο θεός δίνει υπεροχή στο μέτρο».³⁴⁶

Η τριλογία θα λήξει με την πομπή που ακολουθεί τις Ερινύες στον σταθερό πλέον τόπο κατοικίας τους, σε μια κρύπτη στις πλαγιές της Ακρόπολης.³⁴⁷

Ο Αισχύλος είχε τη γενική επιμέλεια της παράστασης κάτι το οποίο άλλωστε ήταν σύνηθες για την εποχή εκείνη. Ως εξ ολοκλήρου δημιουργός τελούσε καθήκοντα συγγραφέα, ηθοποιού, σκηνοθέτη, μουσικού, χορογράφου και είχε αποκλειστικά υπό την εποπτεία του την εικαστική και καλλιτεχνική μέριμνα της παράστασης.³⁴⁸ Ο Αισχύλος μεταχειρίζεται με δεξιοτεχνία όλα τα εκφραστικά μέσα της εποχής του και αξιοποιεί στο έπακρο τις σκηνικές και λοιπές δυνατότητες του νεοπαγούς θεατρικού είδους.³⁴⁹ Στις μέρες μας, ολοκληρωμένη εικόνα για τα έργα του μπορούμε να έχουμε μόνο κατά αμυδρή προσέγγιση με γνώμονα τα στοιχεία που ανιχνεύονται στη γραφή του. Ακόμη και μέσω αυτής της θαμπής αποκρυπτογράφησης διαφαίνεται η δραματουργική ιδιοφυΐα του Αισχύλου. Ο τραγικός ποιητής μεταχειριζόμενος εικόνες, έννοιες, αμφισημίες, συνυποδηλώσεις, υποφώσκουσες εντάσεις, χτίζει αυτό που ονομάστηκε «περίτεχο οπτικοακουστικό οικοδόμημα της αισχύλειας τραγωδίας»³⁵⁰. Έτσι δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητες οι πρόδηλες επισημάνσεις, που φανερώνουν την πορεία μιας συμπτυγμένης χρονικής περιόδου, η οποία κατέληξε σε καίριες ανακατατάξεις.³⁵¹

³⁴⁵ Goldhill S., σ.73, σ.64-65, σσ.78-80, Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.6.

³⁴⁶ Αισχ. Ευμ. στ.526-531. Επίσης βλ. Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.6.

³⁴⁷ Πληροφορίες για αυτήν την πομπή αποκομίζουμε από όσα διατυπώνονται στο κείμενο ή συμπεραίνονται από αυτό. Προκύπτει ότι απαρτίζονταν από τριάντα τέσσερα περίπου άτομα. Δύο άτομα κρατώντας αναμμένους πυρσούς θα πορεύονταν μπροστά από τους υπολοίπους, ανοίγοντας τους το δρόμο. Εν συνεχεία ακολουθούσε η Αθηνά συνοδευόμενη από το ιερό προσωπικό της, η ιέρεια και οι προπομποί και μετά ο κήρυκας, ο σαλπικτής και οι Αρεοπαγίτες. Οι μαυροντυμένες Ερινύες θα βρίσκονταν στο τέλος της πομπής, οι οποίες αυτή τη φορά θα είχαν ρίξει πάνω τους πορφυρούς χιτώνες, όπως εκείνους των μετοίκων στην πομπή των Παναθηναίων. Όταν η πομπή έδειχνε να χάνεται από τα μάτια των θεατών, οι προπομποί απευθύνονταν προς το κοινό και το παρακινούσαν: «Τώρα αλαλάζτε μαζί με το τραγούδι μας». Αισχ. Ευμ. στ.1045, Sommerstein Αl., ό.π., 2013, σ. 67, 406επ., 414, 420.

³⁴⁸ Herington J., ό.π., Αισχύλος, Θεσσαλονίκη, 1988, σ.45. Murray G., ό.π., Αισχύλος ο δημιουργός της τραγωδίας, Αθήνα, 1989, σ.43επ.

³⁴⁹ Διαπής Β., Το χθόνιο σύμπαν των Χοηφόρων, Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια -Χοηφόροι, Εθνικού Θεάτρου, 2019, σ.6.

³⁵⁰ Herington J., ό.π., Αισχύλος, Θεσ/κη, 1988, σ.47.

³⁵¹ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.7.

Ο Αισχύλος τοποθετεί στην αρχή της τριλογίας του, τους Ατρείδες, τους εμβληματικότερους δηλαδή των επωνύμων «*τῶν εὐγενῶν καὶ γνωρίμων*»³⁵² στη βάση της ισχύος τους, στο ανάκτορό τους στο Άργος. Η τριλογία θα λάβει τέλος με την πανηγυρική, τελετουργική πομπή των ανωνύμων: των πυροφόρων, της ιέρειας, των προπομπών και των Αρεοπαγιτών.³⁵³ Όμως, ουσιαστικά θα ολοκληρωθεί με τις ιαχές του δήμου, ο οποίος κατ' αυτόν τον τρόπο λαμβάνει κι εκείνος μέρος στη μεγαλοπρεπή τελετή της πομπής. Οι πορφυροί χιτώνες των Ευμενίδων θα είναι η τελευταία εικόνα, που θα σχηματιστεί στα μάτια των θεατών. Το πορφυρό χρώμα³⁵⁴ για πρώτη φορά μέσα σ' αυτό το έργο δεν θα θυμίζει το αιματοβαμμένο λουτρό του Αγαμέμνονα και τη δολερή αμφισημία της στάσης της Κλυταιμνήστρας. Η τριλογία ξεκινάει κυριολεκτικά και μεταφορικά μέσα στο σκοτάδι και τελειώνει μέσα στο φως. Στην κατακλείδα του έργου, το διαυγές χρώμα της λαμπαδηφορίας δημιουργεί στο κοινό συνειρμούς για τα οφέλη που έφερε η εξισοροποιητική δύναμη της πειθούς και η συναινετική στάση της θεάς Αθηνάς. Οι Ερινύες καθώς και οι μέτοικοι εντάσσονται στην αθηναϊκή πολιτεία και προσφέρουν στοιχεία που συμβάλλουν στην εύρυθμη λειτουργία της πόλης.³⁵⁵

Η «Ορέστεια» όπως έχει ειπωθεί, δεν τελειώνει με την αδιάλλακτη υπεροχή των θεοτήτων του φωτός ενάντια στις θεότητες του ερέβους. Αυτό που φαίνεται να έχει συμβεί είναι ο επαναπροσδιορισμός των καθηκόντων τους μέσω της επιδέξιας, κατευναστικής παρέμβασης της θεάς Αθηνάς και μέσω της έκβασης της δίκης προς όφελος εν γένει του «αθηναϊκού άστεως». Η καινούργια αυτή πραγματικότητα έχει τη συγκατάθεση των Ερινύων / Ευμενίδων. Πρόκειται για ένα σύμφωνο που αυτές συνυπογράφουν.³⁵⁶ Σε αυτήν τη δίκη δεν υφίσταται αθώωση στο πρόσωπο του Ορέστη, παρά μόνο συντελείται αιτιολόγηση της πράξης του. Οι ανθρόπιοι δικαστές στράφηκαν πλειοψηφικά εναντίον του Ορέστη. Η ψήφος της θεάς Αθηνάς ήταν εκείνη που τον απάλλαξε νομικά «ισόψηφος δίκη». Βάσει μιας μορφής δικονομικής σύμβασης τον απάλλαξε αλλά δεν τον αθώωσε.³⁵⁷

Αυτή η απόφαση της θεάς, να αθωωθεί ο Ορέστης σε περίπτωση ισοψηφίας, μοιάζει να είναι η απαρχή του σύγχρονου κανόνα του ποινικού δικαίου «*in dubio pro reo*»³⁵⁸. Η σύσταση αυτού

³⁵² Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο οποίος ήθελε μ' αυτόν τον τρόπο να αποδώσει την αριστοκρατική πτέρυγα, Αριστοτέλους Αθ. Πολ. XXVIII 2.

³⁵³ Sommerstein ΑΙ., ό.π., 2013, σ. 67, 406, 414, Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.7.

³⁵⁴ Εδώ είναι η τρίτη φορά στο έργο που έχουμε τη χρήση πορφυρού υφάσματος με συμβολικό τρόπο. Πρώτα στη σκηνή του Τάπητα στον «Αγαμέμνονα» στ.908επ., όπου ο βασιλιάς πείθεται και βαδίζει στο πορφυρό χαλί, ύστερα όταν ο Ορέστης στις «Χοηφόρους» επιδεικνύει το αιματοβαμμένο ύφασμα δηλαδή το δίχτυ που παγίδευσε τον πατέρα του, ως τεκμήριο για τα μαρὰ έργα της μητέρας του. Το πορφυρό ύφασμα που καθ' όλη τη διάρκεια της τριλογίας ήταν σύμβολο φόβου, εν τέλει στις «Ευμενίδες» γίνεται σύμβολο χαράς και συμβιβασμού. Βλ. Herington J., Αισχύλος, ό.π., 1988, σ.162-163.

³⁵⁵ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.8.

³⁵⁶ Ost F., ό.π., Raconter la loi. Aux sources de l' imaginaire juridique, Paris, 2004, 143.

³⁵⁷ Μουσταίρα Ε., ό.π., σ.826.

³⁵⁸ Ανδρουλάκης Ν., Ποινικόν Δίκαιον, τόμος Α, Τα θεμέλια, Εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, χ.χ., σ.122-123. Επίσης βλ. Κατσαντώνης Αλ., ό.π., Ποινικό Δίκαιο, τόμος Β, Φ. Τσιρώνης(τυπογρ.), Αθήνα, 1998, σ.214-215.

του δικαιοδοτικού θεσμού από τη θεά συνιστά μια καινοτομία, έναν καινούριο θεσμό της αθηναϊκής δημοκρατίας, τον οποίο η ίδια η θεά Αθηνά με θριαμβευτικό τρόπο εισάγει.³⁵⁹ Σ' αυτό το έργο ο Αισχύλος αποτυπώνει την εγκαθίδρυση μιας δικαιοσύνης ανθρώπων, η οποία τελεί συγχρόνως υπό την καθοδήγηση των θεών και απομακρύνεται από τον αιματηρό φαύλο κύκλο της καταστροφικής παραβατικότητας.³⁶⁰

iii. Ο Φόνος και η Εκδίκηση στην Αισχύλεια Τριλογία

Ο φόνος ως έγκλημα είναι άμεσα συνυφασμένος με την έννοια της δικαιοσύνης και αποτελεί συστατικό στοιχείο της τραγωδίας. Στην αισχύλεια τριλογία ο φόνος κάνει την εμφάνιση του ως αποτέλεσμα φόνου και αιτία φόνου. Μεταξύ νέου και παλαιού φόνου ενυπάρχει μια σχέση αιτίου και αιτιατού. Είναι ένα είδος τιμωρίας και αυτόματης ανταπόδοσης για έναν προγενέστερο φόνο (ή μια αλληλουχία φόνων), που έχει τελεστεί και παράγει το νέο έγκλημα ως δίκαιη τιμωρία. Η συσχέτιση (του φόνου) με το πανάρχαιο ανταποδοτικό δίκαιο-εκδικητική δικαιοσύνη νομιμοποιεί το έγκλημα της ανθρωποκτονίας στην ηθική συνείδηση των θεατών και στην έννοια της ανθρωποκτονίας, εμπίπτει και ο φόνος-θυσία.

Ο Αισχύλος αποδίδει σκηνικά τον φόνο μ' έναν ιδιαίτερα ευρηματικό και πρωτοποριακό τρόπο. Ο ποιητής εισάγει δραματουργικά την ακουστική επαφή του θεατή, με το χρονικό σημείο του εγκλήματος, αντί της υστερόχρονης αφήγησης· ενώ ο ρόλος του αγγελιαφόρου επιτελεί το καθήκον οπτικοποίησης του φόνου, μέσα από μια εκτενή περιγραφή στους μη θεασάμενους.³⁶¹ Η έννοια της δικαιοσύνης διέπει ολόκληρη την αισχύλεια τριλογία: η παραβίαση της ως σημείο αφετηρίας από το οποίο εκκινεί το δράμα και η ανεύρεσή της κατά την πορεία του δράματος.³⁶² Σύμφωνα τους Easterling-Knox, η αισχύλεια τριλογία θα μπορούσε να εκληφθεί και ως μια «δραματική διερεύνηση της φύσης της δικαιοσύνης».³⁶³

Η θεώρηση του Αισχύλου σε σχέση με τη δικαιοσύνη θέτει δύο ζητήματα: αφενός ότι παρόλο που αποδίδεται (η δικαιοσύνη) από τον άνθρωπο, ταυτόχρονα εκλαμβάνεται ως θεϊκή και αφετέρου το γεγονός ότι συμπίπτει με την ανθρωποκτονία (λαμβάνοντας η τελευταία είτε τη μορφή του φόνου είτε της θυσίας). Στην τραγωδία «Αγαμέμνων», τα εγκλήματα στην πόλη του Πριάμου παρουσιάζονται ως δίκαιη θεϊκή ανταπόδοση για μια άδικη πράξη (την αρπαγή της

³⁵⁹ Easterling P.E., *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ*, Εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2007, σ.251. Επίσης βλ. Αισχύλος, *Ευμενίδες*, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Σειρά: Οι Έλληνες, Αθήνα, Εκδ. Κάκτος, 1992, σ.86-87. Επίσης βλ. Δεληκωστόπουλος Σ., *ό.π.*, σ.217.

³⁶⁰ Παπαδάκη Π., *Η Νομική Θεωρία της Επανάστασης*, Αθήνα, Εκδ. Παπαδάκη Π., 2014, παρ.48.

³⁶¹ Μίτλεττον Μ., *Ο Φόνος στην αρχαία τραγωδία: Η Ορέστεια (και το διάστημα μέχρι τις Βάκχες)*, [Ψ]νομικά, 2017.

³⁶² Kadare I., *Αισχύλος ή ο αιώνια χαμένος*, Εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1988.

³⁶³ Easterling, P.E.-Knox B.M.W., *ό.π.*, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδ. Παπαδήμα Δ., Αθήνα, 2000. Conacher D.J., *Aeschylus' Oresteia, a literary commentary*, University of Toronto Press, 1987.

Ελένης από τον γιο του βασιλιά της Τροίας). Ο Πάρης παρουσιάζεται από τον Χορό, να διαπράττει ύβριν «άνδρι λακτίσαντι μέγαν Δίκης βωμόν»,³⁶⁴ καταλήγοντας (ο Χορός στο στάσιμο του) στο ότι οι θεοί καθίστανται τιμωροί «ἄδικον καθαιρεῖ»³⁶⁵, δια των χειρών των Ατρείδων, οι οποίοι αποκαλούνται και «πρόδικοι», προασπιστές δηλαδή της δικαιοσύνης «προδίκους Ἰατρείδαις»³⁶⁶. Από όλη την τριλογία περισσότερο στις «Χοηφόρους» ο φόνος αποδίδεται ως θεϊκή δικαιοσύνη και βούληση του Δία, σε σχέση με τη δολοφονία του Αγαμέμνονα (που έλαβε χώρα στο πρώτο μέρος της τριλογίας).³⁶⁷

Έτσι λοιπόν, η υβριστική πράξη του Πάρη ευθύνεται για την εκθεμελίωση της Τροίας· η θυσία της Ιφιγένειας αιτιολογεί τη δολοφονία του Αγαμέμνονα από τη σύζυγο του και η δολοφονία του τελευταίου αιτιολογεί τη θανάτωση της Κλυταιμνήστρας από τον γιο της. Κατά τους Easterling - Knox «τα εγκλήματα αυτά δεν είναι παρά παιδιά και εγγόνια εγκλημάτων ακόμα πιο παλαιών». Αυτή η αδιάρρηκτη αλληλοδιαδοχή των φόνων και η αιτιώδης συνάφεια ανάμεσα σε προγενέστερο και μεταγενέστερο (φόνο) είναι εμφανής και υπενθυμίζεται επαναλαμβανόμενα στο αισχύλειο σύμπαν.³⁶⁸ Παρατηρούμε επομένως μια αλληλουχία δολοφονιών. Η δολοφονία του Αγαμέμνονα μοιραία είναι συνδεδεμένη με παρελθοντικά γεγονότα. Μάλλον συνιστά κάτι σαν αναβολή της θείας δίκης. Η ίδια αλληλοδιαδοχή των εγκλημάτων οδηγεί στη δολοφονία της Κλυταιμνήστρας, που αποτελεί κομβικό σημείο στις «Χοηφόρους». Η δολοφονία αυτή συντελείται προς αποκατάσταση της διασαλευμένης εκδικητικής δικαιοδοτικής τάξης και για την τέλεση της θα συμμαχήσουν οι θεοί κατ' εντολή του Απόλλωνα. Η εκδίκηση αυτή ως μορφή απονομής δικαιοσύνης, παρουσιάζει τρόπον τινά θρησκευτική υπόσταση· όπως άλλωστε συμβαίνει και στην πρώτη τραγωδία.³⁶⁹

Μετά την τέλεση της συζυγοκτονίας, η Κλυταιμνήστρα δηλώνει στον Χορό ότι δεν ήταν η ίδια δράστης, ούτε υπαίτια της φονικής πράξης, αλλά ότι ο δαίμων «Ἄλάστωρ»³⁷⁰ έλαβε τη μορφή της προκειμένου να τιμωρήσει για το παλαιό χυμένο αίμα (της σφαγής των παιδιών του Θυέστη από τον αδελφό του, ονόματι Ατρέα).³⁷¹ Στην παρελθούσα ιστορία παραπέμπει και ο θεατρικά παραληρηματικός λόγος της Κασσάνδρας, η οποία τελώντας υπό θεϊκή μανία, προφητεύει έναν

³⁶⁴ Αισχ. Αγ.στ.382-384.

³⁶⁵ Αισχ. Αγ.στ.398.

³⁶⁶ Αισχ. Αγ. στ. 451. Βλ. Μίτλεττον Μ., ό.π.

³⁶⁷ Παρόλο που ο Ορέστης ήταν εκείνος που διέπραξε το φόνο, η πράξη του ερμηνεύεται ως απόδοση ποινής «δολιόφρων Ποινά» και «βαρύδικος ποινά», (Αισχ. Χοηφ. στ. 936 και 947), από το άγγιγμα του χεριού της Δίκης, της κόρης του Δία «έθιγε δ' εν μάχαι χερός ετήτυμος Διός κόρα, Δίκαν δε νιν/προσαγορευόμεν», Αισχ. Χοηφ. στ.948-950. Στην αισχύλεια τριλογία απαντάται για πρώτη φορά η προσωποποίηση της ποινής. Βλ., ό.π., Μανωλεδάκης Μ. Δίκη Πολύποινος, Η απονομή δικαιοσύνης στην αρχαία ελληνική μυθολογία και τέχνη, Εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσ/κη, 2005, σ.42.

³⁶⁸ Easterling P.E. – Knox B.M.W., ό.π., 2000, σ.391-392, Kadare I., 1988.

³⁶⁹ Μουσταῖρα Ε., ό.π., σ.824-825.

³⁷⁰ Αισχ. Αγ. στ.1508. Ο κακός δαίμων, ο οποίος εισέβαλλε σε κάποια οικογένεια και εισχωρούσε από γενιά σε γενιά την τιμωρία των αδικημάτων, η οποία γεννούσε νέα αδικήματα. Κωστής Κ., ό.π., Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, Αθήνα, 1885, σ.30.

³⁷¹ Αισχ. Αγ. στ.1505-1512.

νέο φόνο, προϊόν και αιτιατό των προγενεστέρων. Κανένα από τα παλαιά φρικτά φονικά δεν θα απαλειφθεί κατά τον χρησμό της μάντισσας, αλλά οι ίδιες οι θεομίσητες στέγες των Ατρείδων που εντός τους έχουν διαπραχθεί, τα γνωρίζουν και τα επαναφέρουν «στέγην συνίστορα»³⁷². Εν συνεχεία, η Κασσάνδρα βλέπει ως όραμα³⁷³ τα σφαγμένα παιδιά του Θυέστη και συσχετίζει σ' ένα υπερβατικό λεκτικό προϊόν αυτό το πρώτο έγκλημα των Ατρείδων με τις μελλούμενες οδύνες.³⁷⁴ Πρόκειται για μια αλυσιδωτή αντίδραση. Κρίκος αυτής της αιμάτινης αλυσίδας είναι και ο Αίγισθος, που με τη συνέργεια του στη δολοφονία του Αγαμέμνονα, υπενθυμίζει τον σύνδεσμο μεταξύ αυτού του πρώτου εγκλήματος που διέπραξε ο Ατρέας και της δολοφονίας του Αγαμέμνονα, δίνοντας μία αιτιολόγηση και στην εγκληματική ενέργεια της Κλυταιμνήστρας.³⁷⁵

Η μητροκτονία που διεπράχθη από τον Ορέστη στις «Χοιφόρους» επίσης συνδέεται με τους προγενέστερους φόνους «τῶν πάλαι πεπραγμένων λύσσαθ' αἷμα πρᾶσφότοις δίκαις»³⁷⁶. Ο Ορέστης φονεύει τη μητέρα του διότι εκείνη φόνευσε τον πατέρα του. Ο παλαιός «γέρων» φόνος γεννά «τίκτει» μέσα στον ίδιο οίκο τον νέο φόνο προς εκπλήρωση της εκδίκησης³⁷⁷. Σύμφωνα με τη ρήση της Κασσάνδρας, τα «πάλαι πεπραγμένα»³⁷⁸ επιφέρουν μια αδιάκοπη ακολουθία φονικών, τα οποία δεν φαίνεται να συντελούνταν χωρίς τη βούληση και την ανοχή των θεών.³⁷⁹

Στις «Ευμενίδες» διαταράσσεται αυτή η διαδοχική αλληλουχία των φόνων. Ο Ορέστης δεν τιμωρείται πλέον βάσει της παλαιάς ηθικής αντίληψης δηλαδή με τους νόμους της ίσης ανταπόδοσης, αλλά δικάζεται με όρους επιείκειας· ανατρέποντας την καθεστηκυία τάξη των πραγμάτων, όσον αφορά την θεώρηση και την απονομή της δικαιοσύνης στα πλαίσια μιας θεσμοθετημένης πολιτειακής οργάνωσης. Ο τρόπος που αντιμετωπίζεται νομικά το έγκλημα του Ορέστη στις «Ευμενίδες», συνιστά αντίδραση ως προς την ανοχή και μετατόπιση από τον προϋπάρχοντα δικαιοδοτικό μηχανισμό απονομής δικαιοσύνης, που πρέσβευε την τιμωρία του συντελεσμένου φόνου με έναν νέο φόνο.³⁸⁰

Στο έργο του Αισχύλου παρουσιάζεται μια θεώρηση της δικαιοσύνης, με τον κάθε φόνο να προστίθεται σ' ένα καλά εδραιωμένο πλέγμα εγκλημάτων και να επισύρει μίαν ίσην ανταπόδοση.

³⁷² *Αισχ. Αγ. στ.1087- 1091.*

³⁷³ *Conacher, D.J., ό.π., 1987.*

³⁷⁴ *Θεατρογραφίες, Επιθεώρηση του κέντρου σημειολογίας του Θεάτρου, αρ. τχ. 8, Άνοιξη 2002, σ.48επ.. Επίσης βλ. Στέφος Α.Α., ό.π., Ο Μύθος της Κασσάνδρας στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Αθήνα, 1994, σ.44. Επίσης βλ. Parke H.W., ό.π., Ελληνικά Μαντεία, Αθήνα, 1979, σ.38.*

³⁷⁵ *Μίτλεττον Μ., ό.π.*

³⁷⁶ *Αισχ. Χοηφ. στ.804-805.*

³⁷⁷ *Αισχ. Χοηφ. στ.802-806*

³⁷⁸ *Αισχ. Αγ. στ.1185.*

³⁷⁹ *Μίτλεττον Μ., ό.π.*

³⁸⁰ *Μαρκεζίνης Β., Έγκλημα, ανηθικότητα και τιμωρία στην Αρχαία Ελλάδα, Η κληρονομία της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2013. Ο μελετητής παρατηρεί ότι οι θεοί παρεμβαίνουν μόνο για να σώσουν το αθώο θύμα, εν προκειμένω την Ιφιγένεια, δηλαδή το θύμα που δεν έχει διαπράξει φόνο ώστε να αζίζει να τιμωρηθεί με φόνο.*

Ο φόνος τιμωρείται με φόνο, έναν νέο φόνο, ο οποίος αντίστοιχα αποτελεί επιγέννημα ενός συστήματος αιτιών και αποτελεσμάτων, παραβατικότητας και τιμωρίας.³⁸¹

Σύμφωνα με την αντίληψη ότι ο καινούριος φόνος που συντελείται, στοχεύει στην τιμωρία αυτού που έχει ήδη διαπραχθεί προγενέστερα, μπορεί να απενοχοποιηθεί η πράξη του δράστη και εν τέλει να θεωρηθεί (ο δράστης) προαγωγός της δικαιοσύνης. Η Κλυταιμνήστρα επιδεικνύει στους Αργείους γέροντες το νεκρό σώμα του δολοφονημένου από την ίδια, συζύγου της και επαίρεται για το έργο των χεριών της, αποκαλώντας το «*έργο δικαίου*» - «*ἔργον, δικαίας τέκτονος*»³⁸². Η Κασσάνδρα προφητεύοντας την έλευση του Ορέστη, προκειμένου να λάβει εκδίκηση για τη δολοφονία του πατέρα του, τον ονομάζει «*τιμάρορον*» και «*ποινάτωρ πατρός*»³⁸³. Η Ηλέκτρα υποστηρίζει ότι η ανταπόδοση του ίσου σημαίνει απόδοση δικαιοσύνης «*ἐνδίκως*»³⁸⁴. Ο Χορός επιδοκιμάζει το υποκινούμενο από εκδίκηση έγκλημα, ως άμεμπτη «*ἀνεπίμομφον*» τιμωρία.³⁸⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στον αισχύλειο κόσμο, το πως ένα γεγονός μπορεί να θεωρείται την ίδια στιγμή ως έγκλημα και ως τιμωρία, ως δίκαιο και άδικο, ως ένδειξη θεϊκής βούλησης και ως τιμωρητέα κατά γενική ομολογία διασάλευση της δικαιοδοτικής τάξης.³⁸⁶ Ο κάθε τραγικός ήρωας επικαλείται τη «*Δίκη*» προς ενίσχυση της θέσης και των επιχειρημάτων του, πιστεύοντας ότι η δικαιοκρισία χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις δικές του πράξεις.³⁸⁷

Εντούτοις, ο φυσικός αυτουργός της ανθρωποκτονίας κατακλύζεται από δυσμενή επακόλουθα, όπως προοικονομούνται, πριν ακόμη τελεστεί το εγκλήμα της μητροκτονίας³⁸⁸ και όπως εν τέλει τα επιδέχεται ο Ορέστης στις «*Χοηφόρους*» με την αυτοπρόσωπη εμφάνιση των Ερινύων.³⁸⁹

Παρατηρούμε ότι στην «*Ορέστεια*» δεν αντιμετωπίζεται ως έγκλημα η ηθική αυτουργία της Ηλέκτρας, η οποία ενώ προτρέπει τον αδελφό της Ορέστη στη θανάτωση της μητέρας τους³⁹⁰, εντούτοις μένει ατιμώρητη καθώς δεν διαπράττει φόνο με τα ίδια της τα χέρια. Ο Ορέστης αντίθετα αμέσως μετά την τέλεση του φόνου κυριεύεται από τις αιμοδιψείς Ερινύες. Ο θεατής της τραγωδίας μπορεί να δικαιώσει τον τραγικό ήρωα (φορέα εκδίκησης) που διαπράττει έγκλημα, όταν τα κίνητρα από τα οποία κινείται είναι κίνητρα αποκατάστασης της έννομης τάξης και απόδοσης της δικαιοσύνης· κάτι το οποίο δεν υφίσταται όταν (ο τραγικός ήρωας) δρα ορμώμενος

³⁸¹ Goldhill S., *ό.π.*, σ.68.

³⁸² *Αισχ. Αγ. στ.1404-1406.*

³⁸³ *Αισχ. Αγ. στ.1280-1281.*

³⁸⁴ *Αισχ. Χοηφ. στ.462.*

³⁸⁵ *Αισχ. Χοηφ. στ.830.*

³⁸⁶ *Μίτλεττον Μ., ό.π.*

³⁸⁷ Goldhill S., *ό.π.*, σ.84.

³⁸⁸ *Αισχ. Χοηφ. στ.438,924.*

³⁸⁹ *Αισχ. Χοηφ. στ.1057επ.*

³⁹⁰ *Ηλέκτρα.*: «*μου 'κανε την ψυχή μου η μάνα ανήμερη σα λύκο σαρκοβόρο*» – *Ορέστη*: «*Είπες τις ντροπές, αλίμονο / του πατέρα θα πληρώσει την ατίμωση. / Με των θεών τη δύναμη και των χεριών μου, αφού τη σφάζω, ας χαθώ*», *Αισχ. Χοηφ. στ.421, 434-438, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.*

από κίνητρα περισσότερο ατομικά παρά κοινωνικά. Η Ηλέκτρα και ο Ορέστης βαρύνονται από το ιερό καθήκον αποκατάστασης της ατίμωσης που δέχθηκε ο πατέρας τους και δρουν αποδεδειγμένοι από κάθε υστερόβουλο ή επιλήψιμο κίνητρο.³⁹¹ Η Ηλέκτρα όπως επισημαίνεται, διακρίνει ρητά τη λέξη «δικηφόρος» από τη λέξη «δικαστής»: «πότερα δικαστήν ἢ δικηφόρον;»³⁹² ,ορίζοντας ως «δικηφόρον» εκείνον ο οποίος καθίσταται φορέας εκδίκησης και ανταπόδοσης, υπερασπιστής δηλαδή της δικαιοσύνης του αίματος.³⁹³ Αντίθετα η έννοια του «δικαστή», την οποία η Ηλέκτρα αντιπαραβάλλει σ' εκείνην του φορέα εκδίκησης, παραπέμπει σε απόδοση δικαιοσύνης με διαφορετικά μέσα που απέχουν κατά πολύ από το δίκαιο του αίματος. Η διάκριση αυτή (που εισάγει η Ηλέκτρα) προοικονομεί την εξέλιξη του δράματος, όπου η επιδίωξη εκδίκησης «δίκης» από τις Ερινύες στο τρίτο μέρος της τριλογίας, καταλήγει στη διεξαγωγή δίκης «δίκαι» ενώπιον ορκωτών δικαστών, οι οποίοι θα απονεύουν δικαιοσύνη «δίκην» στηριζόμενοι σε «μαρτύρια» και «τεκμήρια»³⁹⁴. Η Ηλέκτρα του Αισχύλου είναι ένα πρόσωπο βαθύτατα τραγικό· αποζητά μανιωδώς εκδίκηση στο όνομα μιας δικαιοσύνης που βασίζεται στην αρχή «αίμα στο αίμα» και παρακινεί τον αδελφό της να διαπράξει το ανίερο έγκλημα της μητροκτονίας, αποδίδοντας πλήρως αυτήν την πράξη στην υποχρέωση αποκατάστασης της δικαιοσύνης όπως και στη δίκαιη ανταπόδοση για τη δολοφονία του πατέρα τους και τον σφετερισμό του βασιλικού του θρόνου.³⁹⁵

Η έννοια της εκδίκησης ακόμη και ως θεματική αρχαίας τραγωδίας δεν ακολουθεί κάποιους συγκεκριμένους κανόνες και δεν έχει σχηματιστεί ως προς αυτήν κάποια συνεκτική στάση. Η απόπειρα κάποιου να αντλήσει από το αρχαίο έργο θετική ή αρνητική στάση όσον αφορά την εκδίκηση, σημαίνει απλά ότι έχει χάσει το νόημα του τραγικού.³⁹⁶

iv. Μυθολογικές Καινοτομίες - Νοηματικοί Στόχοι του Ποιητή & Ρεύματα Ερμηνείας

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου είναι ένα έργο που πυροδοτεί πλείστες προσεγγίσεις και πολλαπλές ερμηνείες. Ένα ισχυρό ερμηνευτικό κύμα εντοπίζει στην «Ορέστεια» τη δραματοποίηση της πάλης, μεταξύ του αρσενικού και του θηλυκού στοιχείου.³⁹⁷ Άλλη

³⁹¹ Πολυχρονίου Α., *Ηλέκτρεις των μεγάλων τραγικών, η Ηλέκτρα στην Ορέστεια του Αισχύλου*, 2015, *youth cultural community*.

³⁹² *Αισχ. Χοηφ.* στ.120.

³⁹³ Βλάχος, Η., *Έγκλημα στην τραγωδία, Συνέντευξη στο ΒΗΜΑgazine*, 2014, Πολυχρονίου Α., *ό.π.*, 2015.

³⁹⁴ Goldhill S., *ό.π.*, σ.75-76.

³⁹⁵ Πολυχρονίου Α., *ό.π.*, 2015.

³⁹⁶ Girard R, *La violence et le sacré (1972)*, in: *De la violence à la divinité*, Paris 2007, 314, Μουσταΐρα Ε., *ό.π.*, σ.825.

³⁹⁷ Ενδεικτικά Vernant J.P. *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris, 1988, σ.169. Επίσης βλ. Romilly J. De, *ό.π.*, *L'Orestie*, σ.130 και Goldhill S., *ό.π.*, σ.101. Επίσης βλ. *Αισχύλου Ορέστεια, Εθνικό Θέατρο, Πολιτιστική Ολυμπιάδα, καλοκαίρι 2001*, σ.23: «Κατά την αντιπαράθεση Απόλλωνα και Ερινύων στις "Ευμενίδες", τα

δραματουργική ανάλυση του έργου αναγνωρίζει σε αυτό τη σύγκρουση ανάμεσα στο παλαιό και στο νέο δίκαιο, καθώς και το πλέγμα ανάμεσα στη βούληση των ανθρώπων και τη θεϊκή μοίρα.³⁹⁸

Η σαφής αναφορά που γίνεται μέσω του έργου σε ιστορικά γεγονότα, ωθεί τον θεατή να στραφεί στα σημεία όπου ο Αισχύλος μεταβάλλει τον παραδιδόμενο μύθο, ώστε να τα αποτυπώσει δραματουργικά με τον πιο ανάγλυφο τρόπο. Οι μεταβολές που προκαλεί ο Αισχύλος στη μυθική παράδοση είναι: πολλές, πρωτοποριακές, ρηξικέλευθες και φανερώνουν τους νοηματικούς του στόχους.³⁹⁹

Μια σειρά από μυθολογικές καινοτομίες συνδέεται με τη δίκη του Ορέστη στον Άρειο Πάγο.⁴⁰⁰ Όπως ελέχθη, σύμφωνα με τη μέχρι τότε μυθική παράδοση στην Αθήνα, το πρόσωπο του Ορέστη συσχετιζόταν με τον Άρειο Πάγο, υπό την έννοια ότι δικάστηκε εκεί από δικαστικό σώμα απαρτιζόμενο από θεούς αλλά με μηνυτές (αντί για τις Ερινύες) συγγενικά πρόσωπα της Κλυταιμνήστρας. Κατά τον ίδιο μύθο, στον Άρειο Πάγο είχε διεξαχθεί (όπως προαναφέρθηκε) μία ακόμη επώνυμη δίκη, εκείνη του θεού Άρη από την οποία και αποδόθηκε στον βράχο το όνομα του. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Άρης δικάστηκε εκεί από σώμα δικαστών συγκροτημένο από άλλους θεούς, με την κατηγορία ότι σκότωσε τον υιό του Ποσειδώνα, Αλιρρόθιο, ο οποίος είχε βιάσει ή είχε αποπειραθεί να βιάσει την κόρη του.⁴⁰¹

Ο Αισχύλος παρεμβαίνει στον ως άνω μύθο με τις εξής σημαντικές καινοτομίες: Εγκαθιστά τη δίκη του Ορέστη ως την πρώτη που έλαβε χώρα στον Άρειο Πάγο και ως την αιτία και αφορμή της ίδρυσης του. Τοποθετεί τις Ερινύες, ως μηνυτές του Ορέστη, στον ρόλο των μέχρι τότε κατηγορών που ήταν οι συγγενείς εξ αίματος της Κλυταιμνήστρας. Τέλος το δικαστικό σώμα των Ολύμπιων θεών, του οποίου προφανώς προήδρευε ο Δίας, δίνει τη θέση του σ' ένα σώμα δικαστών αποτελούμενο από Αθηναίους πολίτες υπό την προεδρία της θεάς Αθηνάς.⁴⁰²

Μία δεύτερη σειρά μυθολογικών καινοτομιών του Αισχύλου σχετίζεται με τις Ερινύες. Ο Αισχύλος αρχίζει το τρίτο μέρος της τριλογίας με την ιέρεια του πυθικού ναού να αναφέρεται στην γενεαλογία των ιδρυτών του μαντείου. Κατόπιν η ιέρεια εισέρχεται στον ναό και όταν επανεμφανίζεται στη σκηνή είναι γεμάτη φρίκη, η μεγαλοπρέπεια της έχει καμφθεί από τον φόβο και τετραποδίζει σαν μωρό· το θέαμα που αντίκρουσε στον ναό την παρέλυσε σωματικά και πνευματικά.⁴⁰³ Μέσα στο ιερό είδε έναν άνδρα με ματωμένα χέρια να κάθεται ικέτης στον λίθινο

δικαστικά και θεολογικά ζητήματα ταυτίζονται πλήρως με τις αντιθέσεις και τις διανοητικές διχοτομήσεις μεταξύ αρσενικού και θηλυκού».

³⁹⁸ Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη, μφ. Τσοπανάκης Α., 1978, σ.273επ., Murray G., ό.π., Αισχύλος ο δημιουργός της τραγωδίας, Αθήνα, 1989, σ.7.*

³⁹⁹ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.13.

⁴⁰⁰ Sommerstein Al., ό.π., 2013, σ.21επ.

⁴⁰¹ Sommerstein Al., ό.π., 2013, σ.23.

⁴⁰² Αδαμοπούλου Π., ό.π., 2013, σ.13.

⁴⁰³ Sommerstein Al., ό.π., 2013, σ. 113, 125.

ομφαλό,⁴⁰⁴ περικυκλωμένος από απερίγραπτες, απεχθείς γυναικείες μορφές, που είχαν αποκοιμηθεί γύρω του. Τον Χορό στις «Ευμενίδες», αποτελούν αυτά τα τερατόμορφα πλάσματα, οι Ερινύες, που κατατρέχουν τους μητροκτόνους. Εκείνη απέρχεται, μόνον ο Απόλλωνας θα μπορέσει να προστατεύσει την αγνότητα του οίκου του, κατ' αυτών των παρείσακτων.⁴⁰⁵

Ο Ορέστης καλείται από τον Απόλλωνα να καταφύγει στην Αθήνα για να δικαστεί. Οι Ερινύες σε ύπνο βαθύ, ξυπνούν από την εμφάνιση του φαντάσματος της Κλυταιμνήστρας, που τις προτρέπει να εκδικηθούν το θάνατο της.⁴⁰⁶

Τον κυνηγούν πάνω από στεριά και θάλασσα.⁴⁰⁷ Μ' ένα ποιητικό άλμα μέσα στον χώρο και στον χρόνο,⁴⁰⁸ η σκηνή μετατοπίζεται αυτόματα στην Αθήνα,⁴⁰⁹ όπου ο Ορέστης ζητά την επέμβαση της Αθηνάς. Οι Ερινύες θα εντοπίσουν τα ίχνη του από την μυρωδιά του αίματος,⁴¹⁰ αφού και οι ίδιες τρέφονται με αίμα.⁴¹¹ Ο Χορός των Ερινύων άδει, κυκλώνοντας τον Ορέστη, έναν «*ύμνον δέσμιον*»⁴¹² ένα άσμα που δένει το θύμα σαν να υφαίνει γύρω του ένα αόρατο δίχτυ ή πέπλο, με σκοπό αφού το δεσμεύσει να το οδηγήσει στην παραφροσύνη⁴¹³ και στον αφανισμό.⁴¹⁴ Το άσμα τους ακολουθείται από έναν άγριο χορό,⁴¹⁵ ο οποίος δεν γίνεται αντιληπτός από τον Ορέστη, διότι εκείνος έχει προσπέσει και εναγκαλίζεται σιωπηρός το αρχαίο ομοίωμα της Αθηνάς

⁴⁰⁴ Sommerstein Al., ό.π., 2013, σ.128 Ομφαλός ήταν ένας ιερός λίθος που βρισκόταν μέσα στο «άδυτον», υποδεικνύοντας το κέντρο της γης. Ο Ορέστης εμφανίζεται είτε να κάθεται πάνω στον λίθο, είτε δίπλα σ' αυτόν. Ως ικέτης (ο Ορέστης) θα πρέπει να βρίσκεται σε φυσική επαφή με το ιερό αυτό αντικείμενο. Κατά συνέπεια το μαιώνει, αφού ο ίδιος είναι μολυσμένος. Πρβ. Gould J., J.H.S., 93, 1973, 75-78.

⁴⁰⁵ Sommerstein Al., ό.π., 2013, σ. 113, 125.

⁴⁰⁶ Γεωργουσόπουλος Κ., Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως..., Αισχύλος I, II, III, 29/08/2012.

⁴⁰⁷ Γεωργουσόπουλος Κ., Το Αιγαίο στους αρχαίους τραγικούς, Η Λέξη, Ελληνική και Ξένη Λογοτεχνία, τχ.169, Μάϊος-Ιούνιος 2002, σ.332-333: Το Αιγαίο συνδέεται με τη μοίρα των τραγικών χαρακτήρων. Βλέπουμε τους ήρωες στις κρίσιμες στιγμές τους, να καλούνται να το διαπλεύσουν. Αυτό δεν ισχύει μόνο για τους θνητούς αλλά και για τους ίδιους τους θεούς. Η θεά Αθηνά, ακούγοντας τη φωνή ικεσίας του Ορέστη που έχει προσπέσει ικέτης στο άγαλμα της, προκειμένου να έρθει να τον δικάσει, πετά πάνω από το Αιγαίο και φθάνει στην Πνύκα, όπου λίγο αργότερα θα συνεδριάσει το ορκωτό δικαστήριο του Αρείου Πάγου. Όμως πρβ. Sommerstein Al., 2013, σσ. 141, 182, 251, 369: Εάν θα έπρεπε να τοποθετηθεί κάπου η δράση από τον στίχο 235 των Ευμενίδων έως το τέλος του έργου, κατά ακριβέστερη ερμηνεία θα ήταν στην «Αθήνα». Στην παρούσα σκηνή όπου ο Ορέστης εναγκαλίζεται το άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος και προσεύχεται στην θεά να έλθει ως αρωγός. Μάλλον βρίσκεται πάνω στην Ακρόπολη εντός του ναού της θεάς, όπου στεγαζόταν το «παλαιόν βρέτας»(το ομοίωμα της Αθηνάς, κατασκευασμένο από ξύλο ελιάς, στεγαζόταν στο ναό που τιμώνταν η ίδια και ο Ερεχθέας επι της Ακροπόλεως. Δεν υπάρχει καμία σύνδεση με τον ναό, που μετέπειτα στα τέλη 5^{ου} αι ονομάστηκε «Ερέχθειον»). Όταν απέρχεται η θεά Αθηνά, δηλώνει ότι θα επανέλθει στον ίδιο χώρο, Ευμ.στ.488 «ήζω», συγκαλύπτοντας μ' αυτόν τρόπο την υποτιθέμενη μεταβολή του τόπου δράσης από την Ακρόπολη στον Άρειο Πάγο.

⁴⁰⁸ Πούλλος Ι. Χ., Εισαγωγή εις το αρχαίον ελληνικό δράμα, Έκδοσις Β', χ.ε., Αθήναι, 1968, σ.107: Η συνοχή του τόπου επιβαλλόταν στο αρχαιοελληνικό δράμα, αφενός λόγω της διαρκούς παραμονής του Χορού επί σκηνης και αφετέρου λόγω έλλειψης αυλαίας. Οι «Ευμενίδες» του Αισχύλου είναι μία από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου διασπάται αυτή η ενότητα.

⁴⁰⁹ Easterling P.E., ό.π., σ.197: «Οι Ευμενίδες είναι η μόνη σωζόμενη τραγωδία που η δράση της τοποθετείται στο κέντρο της Αθηνάς».

⁴¹⁰ Αισχ. Ευμ. στ. 246-247, 253.

⁴¹¹ Αισχ. Ευμ. στ. 183-184, 264-267, 302.Επίσης Βλ. Αισχ. Αγ. στ.1188—1189 και Αισχ. Χοηφ. στ.577-578.

⁴¹² Αισχ. Ευμ. στ.306.

⁴¹³ Αισχ. Ευμ. στ.329-332

⁴¹⁴ Αισχ. Ευμ. στ. 333, 358-359, 368-380.

⁴¹⁵ Αισχ. Ευμ. στ.370-376.

Πολιάδος, εις ένδειξη ικεσίας.⁴¹⁶ Εμφανίζεται η Αθηνά και αναγγέλλει την ίδρυση ενός ειδικού αμερόληπτου δικαστικού σώματος, το πρώτο αυτού του είδους στην Αθήνα και ενδεχομένως στον κόσμο, το οποίο θα εκδικάσει την υπόθεση. Πολίτες Αθηναίοι υπό την προεδρεία της, θα συγκροτήσουν το σώμα των κριτών.⁴¹⁷ Ο Απόλλωνας αναλαμβάνει την υπεράσπιση του Ορέστη και οι Ερινύες είναι η κατηγορούσα αρχή. Ο Απόλλων επικαλείται τα δικαιώματα που απορρέουν από την πατριαρχία: το τελεσθέν έγκλημα της συζυγοκτονίας πρέπει να τιμωρηθεί δια χειρός του εγγυτέρου συγγενούς του θύματος (ανδρός συζύγου), εν προκειμένω από τον Ορέστη.⁴¹⁸ Οι Ερινύες διεκδικούν τη συνέχιση της μητριαρχικής ηθικής του κοινού αίματος.⁴¹⁹ Με ισοψηφία και υπερίσχυση της ψήφου της Αθηνάς ως προέδρου, ο Ορέστης αθώνεται. Στις οργισμένες Ερινύες παρέχεται μερίδιο στις τελετές των Αθηναίων, ώστε μεταστοιχειωμένες πλέον σε αγαθές θεότητες της σποράς και της συγκομιδής θα συμβάλλουν στις ειρηνικές δραστηριότητες των ανθρώπων.

Κατά την αφήγηση του ανώνυμου αρχαιολογικού Βίου του Αισχύλου, η σκηνική παρουσία των Ερινύων στην «Ορέστεια» «τόσο πολύ τάραξε τους θεατές, ώστε τα παιδιά λιποθύμησαν και πολλές γυναίκες απέβαλαν». Δεν γνωρίζουμε εάν το σημείο αυτό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, εντούτοις έστω και ως κατασκευάσμα είναι αντιπροσωπευτικό της εικόνας που θα πρέπει να σχημάτισε το κοινό.⁴²⁰

Με την εμφάνιση των Ερινύων επί σκηνης επανεισάγεται με αυτοπρόσωπη αυτήν τη φορά παρουσία, η έννοια του τρόμου. Η αγριότητα δεν γίνεται αντιληπτή πλέον ως στοιχείο ενός ανθρώπινου χαρακτήρα, όπως συνέβη στις περιπτώσεις των Αγαμέμνονα, Κλυταιμνήστρας, Ορέστη αλλά εδώ προβάλλεται αμιγής μέσω των ίδιων των πνευμάτων της εκδίκησης.⁴²¹

⁴¹⁶ Sommerstein Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ. 181, 200.

⁴¹⁷ Sommerstein Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ. 249.

⁴¹⁸ Νταμπακάκης Χ., ό.π., σ.91.

⁴¹⁹ Δαράκη Μ., *Ο Διόνυσος και η θεά Γη*, "Dionysos et la Déesse Terre", Εκδ. Δαίδαλος- I. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1997, σ.269. Οι Ερινύες εκπροσωπούν την κυκλική πορεία της γενεαλογικής διαδοχής και τιμωρίας. Η νομική διαδικασία αντικατοπτρίζει τις αρχές τις γραμμικής διαδοχής γενεών, όπου η κάθε γενεά επιδέχεται αυτοτελή αντιμετώπιση και επιμερισμό των ευθυνών. Επιπλέον στους στίχους 175-178 Χοηφ. Αισχ., οι Ερινύες υποστηρίζουν την άποψη ότι το έγκλημα της μητροκτονίας, είναι μία πράξη που δεν παραγράφεται και ο φυσικός αυτουργός της δεν καταφέρει ποτέ να λυτρωθεί.

⁴²⁰ Herington J., ό.π., *Αισχύλος*, Θεσσαλονίκη, 1988, σ.147. Επιπλέον στις «Ευμενίδες» του Αισχύλου οι Ερινύες εμφανίζονται κατά τρόπο διαφορετικό απ' ότι συνήθως. Συνήθως παρουσιάζονταν με φτερά, με φίδια να κοσμούν τα μαλλιά τους και φορώντας κοντό πέπλο και μπότzes, παραπέμποντας κατά κάποιο τρόπο στις Μαινάδες. Σε κάθε περίπτωση και στην αισχύλεια τραγωδία αποτελούν δυσειδείς και αποκρουστικές υπάρξεις. Προφανώς αυτό επιτυγχανόταν με τη χρησιμοποίηση των προσωπείων. Κατά τη μετατροπή τους σε Ευμενίδες, οι Ερινύες μάλλον άλλαξαν τα κοστούμια τους ή τα κάλυψαν με ένα μανδύα. Επιτροπάκης Π.Ι., *Ενδυματολογία στο αρχαίο ελληνικό δράμα*, χ.ε., Αθήνα, 1988-1989, σ.25. Βλ. επίσης Κερένι Κ., *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, "Die Mythologie der Griechen", μτφ. Σταθόπουλος Δ., Βιβλιοπωλείον της Εστίας- I. Δ., Κολλάρου κ Σία, Αθήνα, 1998, σ.57.

⁴²¹ Meier C., *Η πολιτική τέχνη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, μτφ. Μανακίδου Φ., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997, σ.150. Επίσης βλ. Sommerstein Al., ό.π., 2013, σ. 125, 126.: Οι Ερινύες προσωποποιούν αυτόν καθ' εαυτόν τον Φόβο. Στον στίχο 14 Αφ. Αισχ. εισάγεται για πρώτη φορά η έννοια του φόβου, που εκδηλώνεται ως ανησυχία για την ασφάλεια του ηγέτη του Άργους. Ύστερα στις Χοφ. στ. 58-59, ο ίδιος φόβος εκφράζεται από τον Χορό για τους δύο τυράννους, Κλυταιμνήστρα και Αίγισθο. Επίσης, στους στ. 35, 524, 547 εμφανίζεται η έννοια του φόβου μέσα απο το τρομακτικό όνειρο της Κλυταιμνήστρας και στους στίχους 269-297 Χοηφ. Αισχ. μέσω των τρομερών δεινών που απειλούν τον Ορέστη, εάν παραλείψει να εκδικηθεί για τον φόνο του πατέρα του. Η εμφάνιση των ίδιων των

Ο πεπαιδευμένος Αθηναίος θεατής, στα εν άσσει Διονύσια του 458 π.Χ., αντιλαμβάνεται ότι οι Ερινύες ήταν ανοικτίρμονες, χθόνιες θεότητες που έπαιρναν εκδίκηση για βαρύνουσας σημασίας εγκλήματα· όπως οι επιορκίες και οι φόνοι, ιδίως όταν οι τελευταίοι διαπράττονταν εναντίον συγγενών εξ αίματος. Συγγέονταν κάποιες φορές με τις Κήρες, τα αιμοσταγή και αποκρουστικά δαιμόνια του θανάτου και εικαζόταν ότι είχαν όψη φιδιών.⁴²² Όπως διαπιστώνεται, ο Αισχύλος ήταν ο πρώτος που παρέστησε τις Ερινύες περισσότερο σαν ανθρωπόμορφες υπάρξεις παρά σαν ερπετά.⁴²³ Από το ίδιο το έργο του αποκομίζουμε πληροφορίες για το πως τις απεικόνισε: Ο Ορέστης όταν τις αντικρύζει μετά τον φόνο της μητέρας του, τις περιγράφει έντρομος σαν «Γοργόνες, / μαυροντυμένες, ζωσμένες με αρμαθιές φίδια (...) και στάζουν απ' τα μάτια τους χολή και λάβρα»⁴²⁴. Η Πυθία στο πρώτο μέρος των «Ευμενίδων», όταν τις βλέπει μέσα στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, εξέρχεται έντρομη λέγοντας ότι η θέαση τους, της παρέλυσε το σώμα: «...μοιάζουν σαν τερατώδες κοπάδι γυναικών, με αποκρουστικά πρόσωπα και φίδια στη θέση των μαλλιών. Φορούν μαύρα ρούχα, ροχαλίζουν με φρικτό ρουθούνισμα και χύνουν από τα μάτια τους απαίσιο υγρό...»⁴²⁵.

Πάντως αυτή η παραδοξότητα υπεμφαίνει την οριακή φύση αυτών των πλασμάτων, που εν τέλει η ονομασία τους θα αποτελέσει τον τίτλο της τραγωδίας. Όποιος ήρωας της τραγωδίας έλθει σ' επαφή μαζί τους, αδυνατεί να τις περιγράψει με όρους κατάφασης. Μοιάζουν με γοργόνες αλλά δεν είναι γοργόνες, μοιάζουν με Άρπυιες⁴²⁶ αλλά είναι άπτερες. Συνεπώς δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν βάσει του τι είναι, αλλά του τι δεν είναι. Ενώ η θεϊκή τους προέλευση είναι αναμφισβήτητη, εντούτοις δεν ανήκουν ούτε στην κοινωνία των θεών αλλά ούτε και των ανθρώπων. Κάθε απόπειρα ένταξης τους στο κοσμικό σύμπαν αποβαίνει άκαρπη, υπονομεύοντας κατά αυτόν τον τρόπο και την ίδια τους την ύπαρξη.

Η παρουσία των Ερινύων θα μπορούσε να αποδοθεί ως εκδήλωση της ψυχοπαθολογίας του Ορέστη.⁴²⁷ Όμως, έτσι θα παραβλέπαμε την υλική υπόσταση της ύπαρξης τους στον αισχύλειο

Ερινύων, στ.1048 -1062 Χοηφ. Αισχ. αποτελεί αυτοπρόσωπη παρουσία της ιδέας του Φόβου και οδήγησε τον Ορέστη στα όρια της παραφροσύνης.

⁴²² Sommerstein Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ.32επ., *Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ.13.*

⁴²³ Sommerstein Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ.130.

⁴²⁴ *Αισχ. Χοηφ. στ.1047-1058.*

⁴²⁵ *Αισχ. Ευμ. στ.46-54.*

⁴²⁶ Η Πυθία αγωνίζεται για να περιγράψει σε ικανοποιητικό βαθμό και με ακρίβεια τα πλάσματα που αντίκρυσαν τα μάτια της και να διαμορφώσει λόγο ανάλογο της περίπτωσης, όπως άλλωστε έχει συμβεί και στον κάθε χαρακτήρα του έργου, που μέχρι στιγμής έχει έρθει αντιμέτωπος μαζί τους (Αγ. στ. 783-787 και 1232-1236, Χοηφ. στ. 87-99, 315-318, 418, 997-1004). Ο Ορέστης (Χοηφ. στ.1048-1050) τις παρομοίασε με Γοργόνες καθώς έχουν ειδική πρόσωπα και αντι για μαλλιά φίδια, ενώ για την Πυθία παραπέμπουν περισσότερο σε Άρπυιες (δύσμορφα πλάσματα που απεικονίζονταν στην τέχνη του 5^{ου} αι. λαμβάνοντας τη μορφή πτερωτών γυναικείων υπάρξεων). Η μετάβαση από τις Γοργόνες στις Άρπυιες είναι μάλλον απότομη και οι τελευταίες δεν κατονομάζονται ευθέως. Επίσης, όντας φτερωτές (οι Άρπυιες) δεν μπορούν να ταυτιστούν απόλυτα με τα πλάσματα μέσα στον ναό. Sommerstein Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ.130, 131.

⁴²⁷ *Αισχ. Χοηφ. στ.1061-1062* «υμεῖς μὲν οὐχ ὁρᾶτε τάσδ', ἐγὼ δ' ὁρῶ». Βλ. επίσης *Αισχ. Ευμ. στ.329*: «τόσδε μέλος, παρακοπά». Οι στίχοι αναφέρονται σε μία από τις μεθόδους των Ερινύων, που ήταν να οδηγούν τα θύματα τους σε διανοητική διατάραξη, παραφροσύνη. Στους στ.1021επ. των «Χοηφόρων», ο Ορέστης φάνηκε να έχει τεθεί σε αυτόν

κόσμο. Από την άλλη, η αδυναμία τόσο των θεών όσο και των ανθρώπων να αποσαφηνίσουν την υλική πτυχή αυτών υπάρξεων, προέρχεται από τη σχεδόν ταυτόσημη κοσμική αντίληψη που διαθέτουν (θεοί και θνητοί), αλλά και από τη δαιμονική φύση των Ερινύων, που δεν μπορεί να αποδίδεται, παρά με όρους απόκοσμων και εξωλογικών.⁴²⁸

Η σπουδαιότερη καινοτομία βέβαια που επιτέλεσε ο Αισχύλος, δεν συνίσταται μόνο στην εμφάνιση επί σκηνής των Ερινύων, αλλά στην αντίληψη του να τις ενσωματώσει στην αθηναϊκή πολιτεία ως προστάτιδες θεές «Σεμνές».⁴²⁹ Στο τέλος των «Ευμενίδων» λαμβάνει χώρα η τελετή που ακολούθησε τις Ερινύες στον μόνιμο πλέον τόπο κατοικίας τους, κοντά στο βράχο της Ακρόπολης, όπου οι Αθηναίοι πολίτες θα τις δοξάζουν με λατρευτικούς τύπους. Δεν προκύπτει να υπήρχε κάποια τυποποιημένη λατρεία για τις Ερινύες· όμως πλησίον του Αρείου Πάγου σε ένα ιερό σπήλαιο στον βράχο της Ακρόπολης, τιμώνταν οι Σεμνές θεές. Οι θεότητες αυτές κατονομαζόντουσαν στους όρκους που δίνονταν ενώπιον του Αρείου Πάγου και δεχόντουσαν προσφορές από εκείνους που κρίνονταν αθώοι. Είχαν ουσιαστική συνάφεια με τον Άρειο Πάγο. Έτσι επιβεβαιώνεται ότι ο Αισχύλος ταύτισε τις Ερινύες με τις «Σεμνές», διότι με αυτόν τον τρόπο αποτυπωνόταν στο κοινό των «Ευμενίδων» του 458 π.Χ. η ένταξη των Ερινύων στην πόλη της Αθήνας. Ένα ακόμη έρεισμα της ταύτισης των Ερινύων με τις «Σεμνές» αποτελεί το γεγονός ότι οι προπομποί στο τέλος της τραγωδίας στρέφονται προς τις Ερινύες αποκαλώντας τις «Σεμνές»⁴³⁰.

Βέβαια, η μετονομασία των Ερινύων σε Ευμενίδες δεν προκύπτει από κανένα χωρίο σ' ολόκληρη την τριλογία. Ίσως να μην το είχε καν επινοήσει ο Αισχύλος. Εξάλλου οι επιμέρους τραγωδίες που απάρτιζαν τις τριλογίες, πιθανόν να μην είχαν εξαρχής αυτοτελείς τίτλους και οι τελευταίοι να προέκυψαν μεταγενέστερα από τους αναλυτές.⁴³¹

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι, στους τριάντα αιώνες της πνευματικής πορείας του, ο άνθρωπος προσπαθεί να αποκρυπτογραφήσει την ιστορία του και να κατανοήσει την ύπαρξη του, χρησιμοποιώντας ολοένα τους ίδιους βασικούς μύθους και τους ίδιους ήρωες. Μύθοι και ήρωες που γεννήθηκαν ή διαμορφώθηκαν στην ελληνική γη. Ο Αισχύλος έλεγε (όπως προαναφέρθηκε) ότι οι τραγωδίες - τα έργα του είναι «κομμάτια από τα μεγάλα τραπέζια του Ομήρου».⁴³² εννοώντας ότι οι ιστορίες του, τα θέματα του, οι ήρωες του, είναι όλα παρμένα από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Κατά τη διατύπωση του, το θέατρο του δυτικού κόσμου έχει άμεσα ή έμμεσα ευωχηθεί από το ανεπανάληπτο συμπόσιο του αρχαίου δράματος. Από εκεί πήρε την

τον κίνδυνο· όμως δεν έχει εκδηλωθεί, ούτε θα εκδηλωθεί υπόνοια ότι υποκύπτει σε παραφροσύνη, τουλάχιστον σ' αυτό το έργο (ο Ορέστης). Βλ. Sommerstein A.H., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, 2013, σ.207.

⁴²⁸ Παπαμάρκος Μ. Πρόγραμμα Παράστασης, *Αισχύλου Ορέστεια -Ευμενίδες*, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019, σ.7.

⁴²⁹ Sommerstein A.L., *ό.π.*, σ.35επ.

⁴³⁰ «δεῦρ' ἴτε, Σεμναὶ <θεαί>», *Αισχ. Ευμ.* στ.1041.

⁴³¹ Sommerstein A.L., *ό.π.*, 2013, σ.36επ., *Αδαμοπούλου Π.*, *ό.π.*, σ.14.

⁴³² *Αθηναίου Η*, σ.347 *E. Murray G.*, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 1993, σ.139. Βλ. επίσης *Αθηναίου*, *ό.π.*, «*Δειπνοσοφισταί*», Βιβλ. Η', κεφ. 347 και Sommerstein A.L., *ό.π.*, 2016, σ.34, 376-394.

προβληματική του για την πάλη του ανθρώπου με το γύρω του γνωστό και άγνωστο κόσμο, την προβληματική για την ελευθερία εκλογής που έχει ο καθένας και για την ευθύνη που συνεπάγεται αυτή η ελευθερία, την προβληματική για τη σχέση του ατόμου με το σύνολο, με την εξουσία και τη σχέση της εξουσίας με τον ίδιο τον εαυτό της.

Αρχέτυπο λόγου χάριν της εξέγερσης κατά της τυραννίας είναι πάντα ο Προμηθέας. Αρχέτυπο της ελεύθερης συνείδησης και της αντίστασης στην αυταρχία είναι η Αντιγόνη. Αρχέτυπο της ακούσιας ενοχής και των παγίδων που συναντά κανείς αναζητώντας την αλήθεια είναι ο Οιδίποδας. Αρχέτυπο της νέμεσης, της τιμωρίας που ακολουθεί την αλαζονεία, την ύβριν, είναι εν τέλει ολόκληρη η αρχαία τραγωδία. Στα αρχέτυπα αυτά, στους μύθους αυτούς, επιστρέφει ολοένα το θέατρο όσο κι αν μεταβάλλονται οι καιροί, οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, οι εκφραστικοί τρόποι και συρμοί.

Το αττικό δράμα όπως και ολόκληρη η αρχαία ελληνική σκέψη, τοποθέτησε στο επίκεντρο του στοχασμού και της πράξης, τον άνθρωπο ως σκεπτόμενο και κοινωνικό ον. Δεν ολοκληρώνεται και δεν δικαιώνεται, παρά μόνον, όταν βρίσκεται σε ελεύθερη και αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους και με τον εαυτό του. Το αρχαίο δράμα εμβάθυνε, μελέτησε και ιστόρησε τα ανθρώπινα πάθη και λάθη, τα οποία παραμένουν πάντα μέγιστο μάθημα για τους μεταγενεστέρους. Το αρχαίο δράμα πάντα αποτελούσε δίδαγμα κοινωνικού και πολιτικού ήθους. Οι ήρωες του αντιμετώπιζαν με τα μεγάλα ερωτηματικά του βίου και της συμβίωσης, ενώπιον ενωπίους με τη σφίγγα της ύπαρξης, φαίνονται «μεγαλύτεροι» από τον άνθρωπο χωρίς να χάνουν διόλου την ανθρώπινη, γήινη ουσία τους.⁴³³

Οι ήρωες του Αισχύλου φορώντας ενδυμασίες διαφόρων εποχών, προερχόμενοι από άλλα κάθε φορά μέρη και μιλώντας ποικίλες γλώσσες, έχουν εμπνεύσει στο πέρασμα του χρόνου πληθώρα συγγραφέων στην Ελλάδα και σε όλο τον κόσμο.⁴³⁴

Η «Ορέστεια» στάθηκε από τις πλέον γόνιμες πηγές έμπνευσης για τους νεότερους και ο μύθος των Ατρείδων φαίνεται να έχει μια σταθερή και αδιάλειπτη παρουσία στον λογοτεχνικό κόσμο. Μάλλον είναι η θεματική της «Ορέστειας», που εξακολουθεί να ασκεί γοητεία ακόμη και στη σύγχρονη εποχή: Το δίλλημα ανάμεσα στο χρέος να τιμωρηθεί ένα έγκλημα και στην απέχθεια του τιμωρού για την τιμωρία, που είναι κι αυτή με τη σειρά της ένα άλλο έγκλημα.

Ο Ρωμαίος φιλόσοφος και τραγωδός Σενέκας τον 1^ο μ.Χ αι., έγραφε τραγωδίες «δωματίου» δηλαδή έργα που προορίζονταν για ανάγνωση ή δημόσια απαγγελία όχι όμως και για επί σκηνής

⁴³³ Πλωρίτης Μ., *Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως...*, Αισχύλος I, II, III, 29/08/2012.

⁴³⁴ Μανιουδάκη Μ. – Μπεϊκάκη Κ., *Η «Ορέστεια» του Αισχύλου: επίδραση του έργου του Αισχύλου στην ελληνική και παγκόσμια δραματολογία: Ιάκωβος Καμπανέλλης, ο Δείπνος και Ευγένιος Ο' Νηλ, Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Σεμινάριο 38: Αισχύλος, Ο δημιουργός της τραγωδίας και η διαχρονική επίδραση του στην ελληνική και ευρωπαϊκή γραμματεία, Επιμ. Εκδ. Μανώλης Στεργιούλης, Γεώργιος Κράιας, Εκδ. Κοράλι, Αθήνα, 2012, σ. 236, 237, 239, 241.*

παρουσίαση. Στο ύφος αυτό έγραψε τον δικό του «Αγαμέμνονα»⁴³⁵, όπου η Κλυταιμνήστρα παρουσιάζεται πιο διστακτική και πιο συνειδητή από την αισχυλική⁴³⁶ πρόδρομο της.

Αντίθετα, στον «Αγαμέμνονα» του Βιττόριο Αλφιέρι, η Κλυταιμνήστρα εμφανίζεται ως ανελέητη φόνισσα, που τίποτα δεν μπορεί να την συγκρατήσει από το έγκλημα στο οποίο την παροτρύνει η ανάμνηση της σφαγμένης κόρης της και υπό τη σκιά πάντα του χεριού του Αίγισθου.

Την πιο φιλόδοξη επιστροφή στην «Ορέστεια» την επιχείρησε Ευγένιος Ο' Νηλ (1931) με το έργο του «Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα». Πρόκειται για μια τριλογία που περιλαμβάνει τα εξής έργα: «Γυρισμός», «Κυνηγημένοι / Κατατρεγμένοι», «Ερινύες / Στοιχειωμένοι». Ο Αμερικανός δραματουργός μεταφέρει την τραγωδία των Ατρείδων σε μια παραλιακή πόλη της νέας Αγγλίας, στα τέλη αμερικανικού εμφυλίου πολέμου, Βόρειων και Νότιων (1865). Τον ρόλο του χρέους και της μοίρας παίζει εδώ το ερωτικό ένστικτο, ο πουριτανισμός, το μίσος και τα φροϋδικά πλέγματα. Η Αμερικανίδα Λαβίνια (που αντιστοιχεί στην Ηλέκτρα του Αισχύλου), τελευταία απόγονος των Μάννον, αγαπάει τον πατέρα της με μια αγάπη υπερβολική, νοσηρή, ανάλογη μ' εκείνην που τρέφει ο Όριν (που αντιστοιχεί στον Ορέστη του Αισχύλου) για τη μητέρα του. Αυτή η λατρεία περισσότερο, παρά η δολοφονία του πατέρα του, καθοδηγεί τον Όριν να σκοτώσει τον εραστή της μητέρας του, αλλά όχι και την ίδια, η οποία αυτοκτονεί, αφότου συνειδητοποιήσει ότι έχασε και τους τρεις αγαπημένους της: σύζυγο, εραστή και γιο. Έκτοτε ο Όριν μεταφέρει όλη την αγάπη του στην αδελφή του και όταν η Λαβίνια θελήσει να παντρευτεί, τότε εκείνος αυτοκτονεί, αφήνοντας την μόνη, ανέραστη και έγκλειστη στο σπίτι των κριμάτων.⁴³⁷ Πρόκειται για ένα έργο ψυχαναλυτικό, με συμβολικές προεκτάσεις, υποσυνείδητες παρορμήσεις και απωθημένα ένστικτα. Με αφετηρία μια αρχαία ιστορία, χρησιμοποιώντας τα κυριότερα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της και με ιδιαίτερη επιδεξιότητα, ο συγγραφέας αποτυπώνει τα ηθικά διλήμματα, τις εσωτερικές συγκρούσεις και τα ανυπέρβλητα ψυχολογικά συμπλέγματα, που οδηγούν αναπόφευκτα τους ήρωες του στην τραγική κατάληξη. Ο Ο' Νηλ προσέγγισε την τραγική ιστορία των Ατρείδων, με μια σύγχρονη ψυχαναλυτική ερμηνεία των χαρακτήρων και των

⁴³⁵ Ο Αγαμέμνων του Σενέκα δεν εμφανίζεται αντιμέτωπος με κάποιο τραγικό δίλημμα. Επιστρέφει ως τύραννος έχοντας τελέσει ανίερους πράξεις. Εν αντιθέσει βλέπουμε τον αισχύλειο Αγαμέμνονα, να διστάζει πριν τη θυσία (στ.206-213) αλλά και μετά την επάνοδο του από την άλωση του Ιλίου, οι αντιδράσεις του είναι συγκρατημένες και ο ίδιος φαίνεται στοχαστικός. Βλ. Θεοδωράκης Α., Αισχύλου «Αγαμέμνων»- Σενέκα «Αγαμέμνων», Σύγκριση των δύο τραγωδιών, Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2001, σ.106-107.

⁴³⁶ Μπαζαρίδης Κ. Κλυταιμνήστρα ή Οι μεταμορφώσεις της μητέρας, αφιέρωμα: Γυναίκες του μύθου, Επτά Ημέρες, Καθημερινή, 20/08/2000, σ.8: Κατά τον Δ. Σολωμό η Κλυταιμνήστρα στην αισχυλική της απεικόνιση εμφανίζεται σαν «σκληρή αρχόντισσα που δικαιολογεί το έγκλημα της, παρουσιάζοντας το πότε σαν δίκαιη πληρωμή για έναν άπιστο σύζυγο, πότε σαν μητρική εκδίκηση για μιαν αδικοσκοτωμένη θυγατέρα και πότε σαν θεόσταλη τιμωρία για τον άνθρωπο που δεν σεβάστηκε τους βωμούς της νικημένης Τροίας.»

⁴³⁷ Πλωρίτης Μ., Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως..., Αισχύλος I, II, III, 29/08/2012.

πράξεων τους, αποδεικνύοντας ότι ένας αρχαίος μύθος μπορεί να αναβιώσει προσαρμοσμένος στην ψυχοσύνθεση του ατόμου των νεότερων χρόνων.⁴³⁸

⁴³⁸ Μανιουδάκη Μ., Μπείκική Κ., *Η «Ορέστεια» του Αισχύλου: επίδραση του έργου του Αισχύλου στην ελληνική και παγκόσμια δραματουργία: Ιάκωβος Καμπανέλλης, ο Δείπνος και Ευγένιος Ο' Νηλ, Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Σεμινάριο 38: Αισχύλος, Ο δημιουργός της τραγωδίας και η διαχρονική επίδραση του στην ελληνική και ευρωπαϊκή γραμματεία, Επιμ. Εκδ. Μανώλης Στεργιούλης, Γεώργιος Κράιας, Εκδ. Κοράλι, Αθήνα, 2012, σ. 236, 237, 239, 241.*

Γ. Θείο και ανθρώπινο δίκαιο στην Ορέστεια

ι. Ο Θεϊκός και ο Ανθρώπινος Παράγοντας στην Τριλογία

Η παρουσία του θεϊκού στοιχείου ως αόρατος κινητήριος μοχλός, είναι αισθητή σε ολόκληρο το αισχύλειο έργο, ενισχύοντας το κύρος των συμβάντων και προσδίδοντας τους μια βαθύτερη σημασία. Στον αισχύλειο μύθο, οι θεϊκές μορφές, άλλοτε λειτουργούν με προβλεψιμότητα ως παράγοντες που εγγυώνται τη δικαιοσύνη και την τάξη και άλλοτε θεωρούνται ως κάτι το απρόβλεπτο, το ακατάληπτο και το εξωλογικό.⁴³⁹

Το θεϊκό στοιχείο διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στην «πόλιν» και δρα καταλυτικά στην τριλογία όπως άλλωστε συμβαίνει στην αρχαία τραγωδία εν γένει. Η «Ορέστεια» ξεκινάει με τον φύλακα στη σκέπη των ανακτόρων να προσφωνεί τους θεούς, ώστε να τον απαλλάξουν «*από το μόχθο τῆς φρουράς*»⁴⁴⁰ και τελειώνει με τους προπομπούς να προσκαλούν τον λαό της Παλλάδος να χαρεί, διότι «*ο παντεπόπτης Ζεύς με τη Μοίρα*»⁴⁴¹ εγγυώνται την ειρήνη και την ευταξία της πολιτείας. Καθ' όλη τη διάρκεια της τριλογίας λαμβάνουν χώρα κατ' επανάληψη, θρησκευτικές τελετουργίες και λατρευτικές τελετές ως αναπόσπαστο τμήμα των λειτουργιών της πόλης και ειδικότερα στις «Ευμενίδες», οι θεότητες συμμετέχουν πλέον ενεργά στην επ' ακροατηρίω διαδικασία.

Οι ήρωες της τραγωδίας προβληματίζονται για την παρέμβαση των θεών στα επίγεια πράγματα και ο στοχασμός του Χορού επεκτείνεται σε τέτοιο εύρος, που άπτεται καθολικών ζητημάτων. Ο δραματουργός σε κάθε στάδιο του έργου διαλέγεται με το θείο.

Με βάση τη συνεχή και αδιάλειπτη ανάμειξη του θεϊκού παράγοντα στα ανθρώπινα, οι μελετητές κατά πλειοψηφία συγκλίνουν στο ότι στην αισχύλεια τριλογία, η δράση των ανθρώπων καθοδηγείται και προαποφασίζεται από τη θεϊκή αυθεντία, κύρος.

Η θεολογία και η πολιτική σκέψη που διακρίνει τον Αισχύλο διαπνέονται από βαθύ, έντονο συντηρητισμό. Όπως η «Ιλιάδα» του Ομήρου πραγματεύεται τη βουλή του Διός, έτσι οι τραγικοί δεσμοί και η λύση τους, που τοποθετούνται στο κέντρο της αφηγηματικής πλοκής της «Ορέστειας», καθορίζονται από τις βουλές του Δία. Σύμφωνα με τον Ν. Πέιτζ, η ηθική αντίληψη του τραγικού ποιητή μπορεί να αποδοθεί συνοπτικά ως εξής: «*η θέληση του Διός είναι νόμος (...)*

⁴³⁹ Mastronarde D., "Οι θεοί στην αρχαία ελληνική τραγωδία", *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, Justina Gregory, μτφ.: Καίσαρ Μ., Μπεζαντάκου Ο., Φιλίππου Γ., Επιμ. εκδ. Justina Gregory, Εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα, 2010, σ.445-446. Επίσης βλ. Lukacs G., *Η Ψυχή και οι μορφές*, μτφ. Οικονόμου Α., Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, σ.313.

⁴⁴⁰ *Αισχ. Αγ. στ.1-2*, μτφ. Κ.Χ. Μύρης

⁴⁴¹ *Αισχ. Ευμ. στ.1045-1046*, μτφ. Κ.Χ. Μύρης

ο κλήρος (ενν. του ανθρώπου) είναι η υπακοή». Η θεώρηση αυτή ανατρέπει τα δεδομένα, αν λάβουμε υπόψιν μας τη σύνθετη και πολύπλοκη διάσταση της ανθρώπινης δράσης και την τραγικότητα των αντιτιθέμενων, διπλών δεσμεύσεων.

Παραμένει αντικείμενο διερεύνησης, το κατά πόσον υφίσταται ελεύθερη επιλογή και απόφαση του ανθρώπου πάνω στα γεγονότα, δεδομένης της ανάμειξης του θείου παράγοντα στα τεκταινόμενα· αφού όλα καθορίζονται, ρυθμίζονται και ελέγχονται από την ύπαρξη και παρουσία του θείου. Αν θεωρήσουμε ότι κάθε ερμηνευτική απόπειρα καταλήγει στη σκανδαλώδη και σχεδόν ταυτολογική γενίκευση «*ό,τι σκεφτεί (ο Δίας) θα γίνει*»,⁴⁴² τίθεται εν τέλει προβληματισμός για το αν απασχολεί πράγματι τους θεούς, η μοίρα και τα δεινά των θνητών.⁴⁴³

Η «Ορέστεια» αποτυπώνει με τον αντιπροσωπευτικότερο τρόπο τη δυσεξιχνίαστη βούληση των θεών. Στην πάροδο του «Αγαμέμνονα», η θεϊκή συνδρομή στην εκδικητική εκστρατεία των Αργείων εναντίον της Τροίας, συμπίπτει με την αποστροφή και το μένος των θεών για τον θάνατο τόσων αθώων.⁴⁴⁴

Ο Αγαμέμνονας στην ομώνυμη τραγωδία μοιάζει να αποδέχεται εξαρχής την ενοχή του: «*Είμαι θνητός και δεν ταιριάζει να πατώ / χωρίς το φόβο του θεού σε πλουμιστά στολίδια*».⁴⁴⁵ Όμως ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση θα ήταν αυθαίρετο να καταλήξουμε σε μια απαρέγκλιτη θέση, σύμφωνα με την οποία, η ενοχή των θνητών μπορεί να διαχωριστεί από τα υπόλοιπα αίτια.⁴⁴⁶

Ο Αισχύλος αντιλαμβανόταν και αποπειράθηκε να περιγράψει τον κόσμο βάσει της παραδοσιακής μυθολογίας. Συνεπώς καταλήγει στην αποδοχή μιας γενικής θεολογικής ερμηνείας, όσον αφορά την υπέρβαση των ορίων και τα ανθρώπινα λάθη που επισύρουν θεία αποδοκιμασία, χωρίς όμως να τίθεται το ερώτημα του αιτίου.⁴⁴⁷

Η ιδέα της δικαιοσύνης «*δίκης*»⁴⁴⁸ βρίσκεται «πανταχού παρούσα στην «Ορέστεια». Δικαιοσύνη είτε με την έννοια του «*σκέπτεσθαι καὶ πράττειν κατὰ δίκαιον τρόπον*»⁴⁴⁹ είτε με την έννοια της τιμωρίας. Ο τραγικός ποιητής αναμειγνύει τους θεούς σε κάθε στάδιο που ανακύπτει ζήτημα δικαιοσύνης.

Η δικαιοσύνη ως έννοια κυριαρχεί μέσα στην τριλογία ως έννοια ηθικής αλλά και ως μορφή τιμωρίας. Σε θέματα δικαιοσύνης ο ποιητής εμμένει να εμπλέκει παντού τους θεούς. Ήδη στον «Αγαμέμνονα» πληροφορούμαστε για δύο πράξεις τιμωρητικής δικαιοσύνης, που η καθεμία από

⁴⁴² Αισχ. Αγ. στ.367-369, μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

⁴⁴³ Goldhill S., ό.π., Αισχύλου Ορέστεια, 2008, σ. 155-156 και 159-160.

⁴⁴⁴ Kitto H.D.F., "Political Thought in Aeschylus". Dioniso 43 (1969), 165: «...το πραγματικό θέμα της τριλογίας είναι η Κατάρτα σε βάρος του Ανθρώπινου Γένους, ήτοι το πνεύμα της τυφλής, άμεσης και αιματηρής εκδίκησης».

⁴⁴⁵ Αισχ. Αγ. στ.923-924, μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

⁴⁴⁶ Rosenmeyer T.G., The art of Aeschylus, Berkeley, University of California Press, 1982, 275-276, 283-285.

⁴⁴⁷ Lucas D.W., The Greek tragic poets, Cohen & West, London, 1969, σ. 13-14, 16, 20-21.

⁴⁴⁸ Goldhill S., ό.π., σ.82. Κατά τον Αριστοτέλη η προέλευση του όρου «δίκη» εντοπίζεται στη ρίζα αυτού του όρου: δίχα που σημαίνει ξεχωριστά, σε δύο μέρη.

⁴⁴⁹ Sommerstein Al., ό.π., Ευμενίδες, 2013, σ.45-46

αυτές φωτίζει την άλλη: Η τιμωρία των Τρώων για το παράπτωμα του Πάρη και η τιμωρία εκείνων που άρπαξαν τους νεοσσούς των αετών.⁴⁵⁰ Οι δύο βασιλιάδες- αρχηγοί του στρατού παρομοιάζονται με γυπαετούς που τα μικρά τους έχουν σκοτωθεί.⁴⁵¹ Βάσει των λεγομένων αναφορικά με αυτές τις δύο πράξεις, διασαφηνίζονται οι αρχές που καθορίζουν και τις υπόλοιπες πράξεις δικαιοσύνης-τιμωρίας, οι οποίες συζητούνται στον «Αγαμέμνονα».⁴⁵² Σε αυτό το σημείο της τραγωδίας εμφανίζεται ένας οiwνός, που παραπέμπει στη μανία των δύο βασιλιάδων. Στους δύο ανθρώπινους βασιλείς παρουσιάζονται δύο βασιλιάδες των πουλιών, που πρόκειται να κατασπαράξουν τα νεογνά μιας «ετοιμόγεννης λαγίνας»⁴⁵³, εγείροντας τη θεία μήνιν. Ο Χορός επικαλούμενος αυτόν τον οiwνό, καταλήγει να περιγράφει τη θεϊκή διαδοχή και τη βασιλεία του Δία, ο οποίος ορίζει τους ανθρώπινους νόμους «τὸν πάθει μάθος»⁴⁵⁴. Η φρόνηση είναι η ευεργετική βία, την οποία μεταχειρίζεται ο Δίας κυβερνώντας τους ανθρώπους.⁴⁵⁵

Ο οiwνός προοικονομεί την παρέμβαση της Άρτεμης, ούτως ώστε ο Αγαμέμνονας να μην μπορεί να προβεί σε καμία πράξη εναντίον της Τροίας, χωρίς πρώτα να στραφεί εναντίον του ίδιου του εαυτού του.⁴⁵⁶

Παρόλο που «η αντιδικία μεταξύ των Ατρείδων και του οίκου του Πριάμου περιγράφεται κατ' επανάληψιν με νομική γλώσσα»,⁴⁵⁷ η γλώσσα αυτή επιτελεί εντελώς μεταφορικό ρόλο. Ουσιαστικά η απονομή δικαιοσύνης- τιμωρίας στον «Αγαμέμνονα» σηματοδοτεί την άγρια εκδίκηση του ζημιωθέντος. Η δικαιοσύνη-τιμωρία στον «Αγαμέμνονα» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι το ζημιωθέν πρόσωπο ή το πρόσωπο που το εκπροσωπεί αποζητά βίαη εκδίκηση. Οι άγριες αυτές πράξεις δικαιοσύνης τελούνται υπό την επίβλεψη, με την συγκατάθεση του Δία⁴⁵⁸ και με εκτελεστικό όργανο τις Ερινύες⁴⁵⁹. Αυτό το είδος δικαιοσύνης εμφανίζεται αμείλικτο και αναπόφευκτο, διότι η εφαρμογή του δεν αποτρέπεται ούτε με ικεσίες, ούτε με θυσίες, ούτε καν με μεταμέλεια.⁴⁶⁰ Επίσης οι αθώοι πλήττονται εξίσου με τον ένοχο.

⁴⁵⁰ Sommerstein A.I., *Αισχύλου Ευμενίδες*, Εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013, σ.45-46. Επίσης βλ. Easterling P.E., "Notes on Tragedy and Epic", in *Papers given at a Colloquium on Greek Drama in Honour of R.P. Winnington-Ingram*, ed. L. Rodley, London, 1987, 52-61. Επίσης βλ. Vernant J.-P., Vidal-Naquet P., «Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα», μτφ. Γεωργιούδη Στ., τόμος Β, Εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988, σ.125-126.

⁴⁵¹ *Αισχ. Αγ.* σ.49-54.

⁴⁵² Sommerstein A.I., *Αισχύλου Ευμενίδες*, Εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013, σ.46.

⁴⁵³ *Αισχ. Αγ.* σ.126-138.

⁴⁵⁴ *Αισχ. Αγ.* σ.177.

⁴⁵⁵ Ρομιγύ Ντε Ζ., *Η Αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Εκδ. Ωκεανίδα, 2008, Αθήνα, σ.34-35.

⁴⁵⁶ Σύμφωνα με την αισχύλεια θεώρηση, ο Αγαμέμνονας δεν έχει διαπράξει υβριστική πράξη, που να εγείρει την οργή της Άρτεμης. Ο δραματοουργός αποδυναμώνει την αιτιώδη συνάφεια, εγκληματικής πράξης και επιβολής τιμωρίας, καταδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο προφανώς την πολυπλοκότητα της σύνδεσης και της αλληλοδιαδοχής των γεγονότων. Βλ. Goward B., *Aeschylus: Agamemnon*, Duckworth, London, 2005, 54-55. Επίσης βλ. Goldhill S., ό.π., σ.134-135. Επίσης βλ. Lloyd-Jones H., "The guilt of Agamemnon", *The classical quarterly* 56, 1962, 189.

⁴⁵⁷ Lloyd-Jones H., *Aeschylus: Oresteia*, Ag. 40, London: Duckworth, 1979. Βλ. ό.π. Sommerstein A.H., *Αισχύλου Ευμενίδες*, 2013, σ.46.

⁴⁵⁸ *Αισχ. Αγαμ.* σ. 56-57, 355-369, 525-526, 58-582, 748, 973-974, 1485-1488

⁴⁵⁹ *Αισχ. Αγαμ.* σ. 59, 462-468, 749, 992, 1119, 1186-1193, 1433, 1580-1581.

⁴⁶⁰ *Αισχ. Αγαμ.* σ. 69-71, 396, 1168-1171, 1246-1250.

Έλληνες και Τρώες αφανίζονται σε μια μάχη που ξεκίνησε προκειμένου να τιμωρηθεί η πράξη του Πάρη. Η εκάστοτε ενέργεια δικαιοσύνης-τιμωρίας ισοδυναμεί με αυτοτελές αδίκημα, που συνεπάγεται εκ νέου την επιβολή τιμωρίας. Σε έναν τέτοιο κόσμο, τον οποίο εντούτοις ελέγχει ο ίδιος ο Δίας, κάθε δίκαιη πράξη ισοδυναμεί με έγκλημα, το οποίο με τη σειρά του διεκδικεί νέα τιμωρία. Επομένως οδηγούμαστε στη σκέψη ότι σε ένα τέτοιο σύμπαν υφίσταται αβεβαιότητα, κανένα ανθρώπινο πλάσμα δεν βιώνει ασφάλεια δικαίου και υπεύθυνος των δεινών αυτών εμφανίζεται να είναι ο ίδιος ο Ζευς. Έτσι, εάν δεχθούμε ότι η «Δίκη» δρα βίαια τότε κάθε τιμωρία είναι συγχρόνως ένα νέο έγκλημα, που επιβάλλει άλλη τιμωρία. Υπό αυτήν την έννοια, ο σεβαστός νόμος του Δία δημιουργεί την εντύπωση ότι δεν υπάρχει ασφάλεια δικαίου για κανέναν θνητό.⁴⁶¹

Αντίθετα η ανθρώπινη δράση έχει όρια, μπορεί να οριοθετηθεί.⁴⁶² Το φυσικό καθεστώς της ισχύος του ισχυρότερου δεν αποτελεί απαραίτητα δεοντολογικό καθεστώς για τον άνθρωπο. Για τον τελευταίο, το φυσικό δεν ταυτίζεται αναγκαία με το αξιόπρακτο ή άλλως το αξιόπρακτο ενίοτε μπορεί να υπερβαίνει το φυσικό.⁴⁶³

Σε βάθος χρόνου (νομοτελειακά) η σκληρότητα που προέρχεται από τον θεό αποβαίνει ευεργετική για τον άνθρωπο και η μόνη (θετική) προοπτική για επανόρθωση των πραγμάτων προκύπτει από «*τοῦ Διὸς τὸν ἐπινίκιον ὕμνον*».⁴⁶⁴

Ο τραγικός ποιητής έχει προδιαγράψει από την αρχή του δράματος την πορεία, της οργίλης μανίας των θεών και της ορμής των πρωτόγονων ενστίκτων προς τη μετουσίωση και μεταστροφή τους σε έλλογη δίκη, όπως εκφράζεται από τον Απόλλωνα και την Αθηνά.

Παρά το γεγονός ότι, η θεϊκή δικαιοσύνη η οποία ενίοτε πλήττει υπέρμετρα και άλογα, δεν ταυτίζεται με την ανθρώπινη δικαιοσύνη, την κοινή περί δικαίου αντίληψη των ανθρώπων, που εκφράζεται με πραότητα, αγαθοσύνη και ευσπλαχνία⁴⁶⁵ εντούτοις ανάμεσα τους βρίσκεται στενή σχέση αμοιβαιότητας.⁴⁶⁶

Η ένοχη πράξη δεν αποτελεί άρνηση ή ασέβεια προς τα θεία, καθώς συνδέεται άρρηκτα και ουσιαστικά με τη γνώση. Γι' αυτόν τον λόγο, μέσω του εθιμικού νόμου «*το πάθος μάθος*»⁴⁶⁷ δεν

⁴⁶¹ *Αισχ. Αγαμ.* στ. 1485-1488, πβ. 1563-1564. Επίσης βλ. Sommerstein Al., *Aeschylean tragedy*, Levante Editory, Bari, 1996, 275-276. Επίσης βλ. Doyle R.E., *Άτη: its use and meaning: a study in the greek poetic tradition from Homer to Euripides*, Fordham University Press, New York, 1984, 88. Επίσης βλ. Fisher N.R.E., *Hybris, Printed text: a study in the values of honour and shame in Ancient Greece*, Aris & Phillips, Warminster, England, 1992, 296-297.

⁴⁶² Rosenmeyer T.G., *The art of Aeschylus*, University of California Press, Berkeley, 1982, 277.

⁴⁶³ Παπανούτσος Ε.Π., *Το δίκαιο της πυγμής, Δωδώνη, Αθήνα, 1981, σ. 13-14.*

⁴⁶⁴ *Αισχ. Αγ.* στ.173-178: «*Ζήνα...τὸν φρονεῖν ὀδῶ/σαντα, τὸν ἴπαθει μάθος*»// *θέντα κυρίως ἔχειν*» και *Αγ.* στ. 182-183: «*δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος/ σέλμα σέλμα σεμνὸν ἡμένον*». Βλ. Sommerstein Al., *Aeschylus Eumenides*, Cambridge University Press, 1989.

⁴⁶⁵ «*Η τραγωδία του Αισχύλου νοείται ως διαμάχη ανάμεσα στην ανθρώπινη θρησκεία και στον ενδεχομένως ηθικό άνθρωπο*». Burns A., "The meaning of the Prometheus vincitus", *Classica et Mediaevalia* 27, 1966, 66.

⁴⁶⁶ MacLachan B., *The Age of Grace: Charis in Early Greek Poetry*, Princeton University Press, Princeton, 1993, σσ.28-29. Επίσης βλ. Gould J.P., "On Making Sense of Greek Religion", *Greek Religion and Society*, επιμ. έκδ. Patricia E. Easterling & John Victor Muir, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, 14-16.

⁴⁶⁷ *Αισχ. Αγ.* στ.177, μτφ. Κ.Χ. Μόρης.

τίθεται ζήτημα γνωστικών ορίων στους θνητούς.⁴⁶⁸ Η αναζήτηση της αλήθειας συνυφαίνεται με τη θεϊκή επιταγή. Ο Ορέστης στις «Χοηφόρους» ακολουθεί με την παρότρυνση του Πυλάδη πιστά την προσταγή του Απόλλωνα, της οποίας η αξιοπιστία αποδεικνύεται θριαμβευτικά στο τέλος της τραγωδίας.⁴⁶⁹ Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε βέβαια, το γεγονός ότι η έννοια της αλήθειας στο αισχύλειο σύμπαν εμφανίζει μια μονοσημαντικότητα και μια θρησκευτική, θεολογική κάλυψη καθώς καταλήγει πάντα εγκωμιάζοντας την τελειότητα του θεού, αλλά σε καμία περίπτωση του ανθρώπου.⁴⁷⁰

Η φράση «πάθος μάθος» κατά μια έννοια θα μπορούσε να αφορά, είτε εκείνον ο οποίος διδάσκεται από το πάθημα του, όταν όμως είναι πλέον αργά, είτε εκείνον ο οποίος λαμβάνει ως προειδοποίηση τα παθήματα των άλλων. Κατά αυτήν τη δεύτερη ερμηνεία, είναι δυνατόν να θεωρήσει κανείς ότι ένα τέτοιο «μάθημα» είναι σε θέση «να βάλει τους ανθρώπους στον δρόμο της σοφίας»⁴⁷¹.

Η διατύπωση «πάθει μάθος» επομένως αναφέρεται, είτε σε κάποιον που οδηγείται στη γνώση σταδιακά από τα ίδια του τα βιώματα, είτε σε κάποιον ο οποίος αντιλαμβάνεται μέσω των πράξεων και των βιωμάτων των άλλων. Υπό αυτήν την έννοια, μπορεί να λεχθεί ότι ένα τέτοιου είδους «μάθος» τοποθετεί τον άνθρωπο στην πορεία της φρονιμάδας «φρονεῖν βροτοὺς ὀδῶσαι»⁴⁷². Ο Δίας ως ύψιστη υπερβατική αρχή, είναι ο μόνος που έχει τη δυνατότητα να απαλλάξει τον ανθρώπινο νου από κάθε βαρύ φορτίο, σταλάζοντας στην καρδιά των ανθρώπων τον «μνησιπήμονα πόνον»⁴⁷³. Ο ύψιστος Δίας ήταν εκείνος που χάραξε με νόμο απαράβατο: η σοφία και η γνώση να αποκτώνται με εμπειρία και μόνον εκείνος ο θνητός, που αποδίδει τις προσήκουσες τιμές στα θεία, διακρίνεται από σύνεση και φρονιμάδα. Η ανθρώπινη ύπαρξη αποκτά νόημα από την υπέρτατη αυθεντία του Διός, έστω και μέσω του καταναγκασμού.⁴⁷⁴

Στην πρώτη τραγωδία κανένας από τους σημαίνοντες δραματικούς χαρακτήρες δεν μαθαίνει, δεν «βάζει γνώση» από τα παθήματα των άλλων. Απεναντίας, όλοι ακολουθούν τα βήματα των προγόνων τους και υποκύπτουν στα ίδια σφάλματα. Πράττουν με τον ίδιο τρόπο που έπραξαν οι

⁴⁶⁸ Sommerstein Al., *Aeschylean tragedy*, Levante Editory, Bari, 1996, σ.276. Επίσης βλ. Romilly J. De, *Ο χρόνος στην ελληνική τραγωδία*, μτφ. Χρήστος Μαρσέλλος και Σοφία Λουμάνη, Το Άστυ, Αθήνα, 2001: «Ο άνθρωπος ζει μέσα στην αβεβαιότητα, ενώ συγχρόνως γνωρίζει ότι είναι ταγμένος σ' ένα γίνεσθαι τόσο νόμιμο, όσο και αναπόφευκτο». Επίσης βλ. Lesky A., "Decision and responsibility in the tragedy of Aeschylus", *Journal of Hellenic Studies* 86, 1966, 80-81, εκφράζει την άποψη ότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ελεύθερη επιλογή. Διαφορετικά η έκφραση «πάθει μάθος», θα εμπειριείχε παραδοξότητα. Επίσης βλ. Winnington-Ingram R.P., "A religious function of greek tragedy", *The Journal of Hellenic Studies* 74, 1954,19 και Pope M., "Merciful heavens?", *Journal of Hellenic Studies* 94, 1974, 107.

⁴⁶⁹ Αισχ. Χοηφ. «Πυλάδης: ποῦ δαί τὸ λοιπὸν Λοξίου μαντεύματα / τα πυθόχρηστα, πιστά τ' εὐορκώματα; / ἅπαντας ἐχθροὺς τῶν θεῶν ἠγοῦ πλέον».

⁴⁷⁰ Ιακώβ Δ.Ι., *Η ποιητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1998, σ. 63-64, 66. Επίσης βλ. Murray G., *Αισχύλος: ο δημιουργός της τραγωδίας*, μτφ: Μανδηλαράς Β., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993, σ.98.

⁴⁷¹ Αισχ. Αγ.στ.167-183

⁴⁷² Αισχ. Αγ. στ.173-178. Επίσης βλ. Sommerstein Al., *Ευμενίδες*, 2013, σ.47.

⁴⁷³ Αισχ. Αγ. στ.180.

⁴⁷⁴ Αισχ. Αγ. στ.160-183. Goldhill S., *ό.π., Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ.161-162.

προγενέστεροι τους και αναπόδραστα κι εκείνοι έχουν την ίδια τύχη. Άφευκτα η μοίρα τους είναι κοινή. Καθένας από αυτούς είναι πεπεισμένος ότι η αδικία πρέπει να επιφέρει άγρια εκδίκηση. Όταν κάποιος δέχεται την αδικία, δεν έχει την παραμικρή αμφιβολία ότι θα πρέπει να πάρει άγρια και βίαιη εκδίκηση και μόνον τότε μπορεί να ελπίζει για το καλύτερο.⁴⁷⁵ μια ελπίδα όμως που αποδεικνύεται αναπότρεπτα ανώφελη, μάταιη.

Επιδιώκεται εκδίκηση για δυο διαφορετικές και ανεξάρτητες αλυσίδες δικαιοσύνης, που οδηγούν (ως εκδίκηση) στη δολοφονία του Αγαμέμνονα και έχουν ως αφετηρία: η μία την απαγωγή της Ελένης από τον Πάρι και η άλλη την αποπλάνηση της συζύγου του Ατρέα από τον Θυέστη. Άρα πριν ακόμη συντελεστεί ο φόνος του Αγαμέμνονα, προμηνύεται άλλο ένα έργο εκδίκησης γι' αυτόν τον μελλούμενο φόνο.⁴⁷⁶

Τα δεινά τα οποία κατατρέχουν τη γενιά των Ατρείδων εμφανίζονται, ως μια μορφή κληρονομικής νόσου που η γενεσιουργός της αιτία, η κορύφωση και η θεραπεία της βρίσκονται στον κεντρικό θεματικό άξονα της «Ορέστειας». Τα δεινά αυτά που βιώνει από τις απαρχές της γενεαλογίας του, το δυναστικό γένος των Ατρείδων, σχηματίζουν ένα πλέγμα στρεβλών ενδοοικογενειακών σχέσεων, που περιέχει κατάρες, συζυγοκτονίες, μητροκτονίες, ενδογαμίες, ενδοοικογενειακές μοιχίες, αιμομιξίες, παιδοκτονίες, διαμελισμούς και παιδοφαγίες, αδελφοκτονίες, εγκαταλείψεις ή απομακρύνσεις τέκνων από τις πατρικές εστίες. Ο γενάρχης τους, ο Τάνταλος, προσκάλισε τους θεούς σε ανθρωποφαγικό δείπνο εν αγνοία τους, όπου τους προσέφερε ως γεύμα τις διαμελισμένες σάρκες του γιου του, Πέλοπα. Αθέμιτα και ανόσια δείπνα διαπράττονται και στην επόμενη γενιά, τα περιβόητα «Θυέστεια Δείπνα». Ο Ατρέας προσκαλεί σε δείπνο τον αδελφό του, Θυέστη, προσφέροντας του προς βρώση, τις σάρκες των σφαγμένων παιδιών του (του Θυέστη), θέλοντας να τον εκδικηθεί για τη μοιχεία που διέπραξε με τη σύζυγο του. Η αλληλοδιαδοχή των ενδοοικογενειακών εγκλημάτων δεν τελειώνει εδώ. Ο Αγαμέμνονας, γιος του Ατρέα και ο Αίγισθος, ο μόνος εναπομείναντας γιος του Θυέστη, φέρουν και οι δύο την ίδια κληρονομική νόσο, που εκδηλώνεται με τη μορφή των ενδοοικογενειακών εγκλημάτων. Οι Ατρείδες βρίσκονται παγιδευμένοι σε μια νοσηρή «ενδοτροπία», μια κληρονομική ροπή που με έμμονη επαναληπτικότητα και αδήριτη κανονικότητα, τους στρέφει έναντι των μελών του οίκου τους και κατ' επέκταση έναντι του ίδιου τους, του εαυτού.⁴⁷⁷ Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως πρόκειται για «ανθρώπους κακούς ή για γενιές της ανομίας».⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Πβ. Αισχ. Αγαμ. στ. 217 «εὖ γὰρ εἶη», 854, 1568-1576, 1638-1642.

⁴⁷⁶ Αισχ. Αγ. στ. 1279-1285, 1318-1319, 1535-1536, 1646-1648, 1667-1669. Επίσης βλ. Sommerstein Al., Αισχύλου Ευμενίδες, Εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013, σ.46. Επίσης βλ. Sommerstein Al., Aeschylus Eumenides, Cambridge University Press, 1989.

⁴⁷⁷ Λιαπής Β., Πρόγραμμα Παράστασης, Η Ορέστεια ως καθολικό δράμα, Ορέστεια του Αισχύλου-Αγαμέμνον, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019, σ. 12, 13.

⁴⁷⁸ Ρομιγύ ντε Ζ., Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, Εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008, σ.59.

Η αρχαία ύβρις γεννά τη νέα ύβριν.⁴⁷⁹ Η εκούσια από τον θεϊκό παράγοντα, ροή των γεγονότων γεννά το κακό που παρασύρει τους ανθρώπους να αναμειχθούν σε μια τέτοια ροή ανομίας. Ανεξάρτητα από τον βαθμό ευθύνης του ανθρώπινου παράγοντα ή τη σύμπραξη θεϊκού και ανθρώπινου στοιχείου, η βούληση των θεών υπερτερεί και βαραίνει σε όλες τις ανθρώπινες πράξεις.⁴⁸⁰

ii. Η Θέση του Τραγικού Ήρωα

Η Ηλέκτρα εκπροσωπεί τις πρώιμες ενδείξεις μιας νέας κοινωνικής αντιμετώπισης και ενός καινούργιου τρόπου προσέγγισης. Προσευχόμενη στον τάφο του πατέρα της, παρακαλεί για την επάνοδο του αδελφού της και αιτείται⁴⁸¹ τον ερχομό ενός εκδικητή⁴⁸² αφήνοντας ενδεχομένως να εννοηθεί, ότι θα ήταν προτιμότερο το έγκλημα κατά του πατέρα τους να βρει εκδίκηση από κάποιον τρίτο αυτουργό. Διατυπώνει αμφιβολίες ως προς τη φύση του ρόλου του εκδικητή: «δικαστήν ἢ δικηφόρον»⁴⁸³. Όμως οι ενδοιασμοί αποδεικνύονται ανούσιοι και οι ευχές ανώφελες, καθώς ο εκδικητής είναι ταγμένος να προέρχεται εκ του οίκου και να δρα με δόλο και βία. Η τραγικότητα της θέσης του συγκεκριμένου εκδικητή, εντείνεται καθώς τα κίνητρα του δεν είναι ιδιοτελή, εν αντιθέσει με των προγενέστερων. Υποχρεούται να φονεύσει την μητέρα του, έργο που ο ίδιος αποκαλεί ακόμη και τη στιγμή που το διαπράττει ως «τὸ μὴ χρεῶν».⁴⁸⁴

Ο τραγικός ήρωας⁴⁸⁵ βρίσκεται στο δίλλημα μιας αποφασιστικής επιλογής, που θα καθορίσει όλη την εξέλιξη της πορείας του δράματος. Εμφανίζεται ως ένα πρόσωπο που δρα και έρχεται αντιμέτωπο με τα αποτελέσματα των ενεργειών του.

⁴⁷⁹ Αισχ. Αγ. στ. 763-766: «Μές στίς γενιές τῆς ἀνομίας/ ἢ ὕβρις ἢ παλαιά τό συνηθίζει νά γεννᾷ/ τὴν νέαν ὕβριν· ἀργά ἢ νωρίς/ τὴν πεπρωμένη μέρα θά γεννηθεῖ».

⁴⁸⁰ Ρομιγύ ντε Ζ., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008, σ. 59, 60.

⁴⁸¹ Σχινάς Γ., *ό.π.*, σ. 431. Ο Σχινάς παρατηρεί ότι η αίτηση αυτή της Ηλέκτρας, ίσως να αποτελεί τον προάγγελο της σύγχρονης δηλώσεως παράστασης του «πολιτικώς ενάγοντα».

⁴⁸² Αισχ. Αγ. στ. 1563-1564, Χοηφ. στ. 309-314, πβ. στ. 532-533, 1527-1529, Χοηφ. στ. 930.

Στις Ευμενίδες, ο νόμος αντανακλά την αρχή της ανταπόδοσης, με τη μορφή της αμοιβαίας θετικής μεταχείρισης, της καλοκαγαθίας και της φιλανθρωπίας. Με την έννοια του ότι, είτε το καλό να ανταποδίδεται με καλό, να ζεπληρώνουν το καλό με καλό. Στον στίχο 413 Ευμ., για πρώτη φορά στην τριλογία, η αρχή «δράσαντα παθεῖν», Χοηφ. στ. 313, επεκτείνεται ρητά: συνεπώς προκύπτει αξίωση για ανταπόδοσή και της μη πρόκλησης βλάβης, κατά τον ίδιο τρόπο που ανταποδίδεται και η πρόκληση της (βλάβης). Είναι άδικο λέει η Αθηνά, Ευμ. στ. 413, «να κακολογεί κανείς κάποιον όταν αυτός ο κάποιος δεν έχει βλάψει κανέναν». Οι Ερινύες φαίνεται να εκτιμούν την αρχή «δράσαντα παθεῖν, παθεῖν τὸν ἔρξαντα», «ὅτι ἔκανε θα πάθει αυτός που το έκανε», γεγονός που φαίνεται και από το ότι, ο Απόλλωνας αντικρούοντας την εναντίον του κατηγορία, επικαλείται τη συγκεκριμένη δικαϊκή αρχή, την ανταμοιβή δηλαδή της αρετής και την τιμωρία της κακής συμπεριφοράς. Αισχ. Ευμ., στ. 725-726. (Πβ. Ευμ. στ. 413, 435, 725-726, 868, 984-986, 992). Έτσι και οι Ερινύες εφαρμόζουν τον νόμο «δράσαντα παθεῖν» τόσο επι κακής όσο και επι καλής μεταχείρισης, «σέβουσαι γ' ἄξιαν κάπ' αντ' ἄξιων», Ευμ. στ. 435, Sommerstein ΑΙ., *ό.π.*, 2013, σ. 229, 234, 335, 374, 398, 400.

⁴⁸³ Αισχ. Χοηφ. στ. 120.

⁴⁸⁴ Αισχ. Χοηφ. στ. 930.

⁴⁸⁵ Vernant J.-P., Vidal-Naquet P., «Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα», μτφ. Γεωργιούδη Στ., *τομ. Α*, Εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988, σ. 83-85.

Το τραγικό είδος εμφανίζεται, εξελίσσεται και παρακμάζει σε λιγότερο από έναν αιώνα και σηματοδεύει μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, όπου μεταβολές, συγκρούσεις και συνέχειες αλληλοσυνδέονται σε τέτοιο βαθμό με αποτέλεσμα να δημιουργείται πολύ έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των παλαιών μορφών θρησκευτικής αντίληψης που κυριαρχούν στις μυθικές παραδόσεις και στις νέες ιδέες που συνεχονται με την δικαιοσύνη ανέλιξη και τις πολιτικές πρακτικές. Η τραγωδία αποτυπώνει με ιδιαίτερο τρόπο αυτόν τον διάλογο μεταξύ του παρελθόντος του μύθου και του παρόντος της πολιτείας και διερευνάται η δράση του ανθρώπου, μ' ένα βασανιστικό ερώτημα που έχει να κάνει με το πώς σχετίζεται ο ίδιος ο άνθρωπος με τις πράξεις του: το κατά πόσον ο κεντρικός ήρωας του δράματος, που λειτουργεί ως αρχέτυπο όσον αφορά τις δοκιμασίες και τα κατορθώματα του, που αφοσιώνεται στο έργο του, ωθούμενος από τον ηρωισμό που τον διακατέχει, είναι άραγε τελικά ο ίδιος πηγή των πράξεων του.

Ίσως δίνεται η εντύπωση ότι η βάση και η αρχή των πράξεων του βρίσκονται στον ίδιο και όχι κάπου αλλού, καθώς τον βλέπουμε πάνω στη σκηνή να μελετά διεξοδικά τα ενδεχόμενα που του προσφέρονται, να υπολογίζει τα υπέρ και τα κατά των επιλογών του, να παίρνει πρωτοβουλία, να δρα ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του και να ακολουθεί την τροχιά της επιλογής που έκανε, να επωμίζεται τις συνέπειες των πράξεων του και να αναλαμβάνει το βάρος των αποφάσεων του. Ίσως πάλι ο τραγικός ήρωας να μην αγνοεί μέχρι τέλους την αληθινή ουσία των ενεργειών του, τη στιγμή που δεν καθορίζονται τόσο από τα κίνητρα ή τους σχεδιασμούς του, όσο από την κοσμική τάξη γενικότερα, η οποία ρυθμίζεται από τους θεούς και που μόνον εκείνη έχει τη δυνατότητα να αποδώσει γνήσιο νόημα στα ανθρώπινα.

Στο τέλος της τραγωδίας αποσαφηνίζονται τα πράγματα για τον δράστη. Μονάχα τότε, παθαίνοντας αυτό που θεωρούσε ότι είχε ο ίδιος αποφασίσει και επιλέξει, αντιλαμβάνεται το πραγματικό νόημα αυτού που συντελέστηκε εν αγνοία του και χωρίς τη βούληση του. Ο δράστης στην ανθρώπινη του διάσταση δεν αποτελεί τον «αποχρώντα» λόγο των ενεργειών του. Οι ενέργειες του επιστρέφουν και πάλι πίσω σ' αυτόν όπως αποφάσισαν οι θεοί, αποκαλύπτοντας την πραγματική φύση του ίδιου και των πράξεων του. Έτσι για παράδειγμα ο Οιδίποδας, μη έχοντας τελήσει εκούσια τίποτα καταλογιστέο από πλευράς δικαίου, ορμώμενος από βαθιά επιθυμία για δικαιοσύνη, καταλήγει στο τέλος της έρευνας (που διεξάγει ο ίδιος για να σώσει την πόλη του) ένας παραβάτης του νόμου, ένας φριχτός εγκληματίας, στιγματισμένος από τους θεούς να φέρει πάνω του, το πιο ανόσιο μίσμα. Ο Οιδίποδας ανυψώνεται από την ανθρώπινη κατάσταση και συγχρόνως αποκλείεται από την ανθρώπινη κοινωνία, έχοντας αναλάβει το βάρος ενός αμαρτήματος, που δεν διέπραξε με πρόθεση, υπομένοντας καρτερικά την αδρότητα της τιμωρίας που δέχθηκε και δεν του άξιζε. Ο θάνατος του συνεπάγεται την αποθέωση και εγγυάται τη σωτηρία εκείνων που του προσέφεραν άσυλο. Από την άλλη η «Ορέστεια» του Αισχύλου, καταλήγει στην αθώωση του Ορέστη, του δράστη μιας φρικαλέας πράξης, ενός προμελετημένου

εγκλήματος, της δολοφονίας της μητέρας του. Στο νεοϊδρυθέν στους αιώνες ανθρώπινο δικαστήριο, που εδράζει στην πόλη της Αθήνας, οι συνήγοροι διατείνονται ότι το έγκλημα του Ορέστη πρέπει να υπαχθεί στην έννοια του δικαίου φόνου, του δικαιολογημένου φόνου καθώς ο δράστης δεν κινούνταν από εγκληματικά κίνητρα αλλά τελούσε κατά τις προσταγές και τα κελεύσματα του Απόλλωνα. Όμως και σ' αυτό το σημείο εξακολουθεί η αμφισημία να υπάρχει και η κρίση του ανθρώπου διαφαίνεται αμφίροπη. Ο τραγικός ήρωας τελικά απαλλάσσεται εξαιτίας ενός δικονομικού τεχνάσματος της θεάς Αθηνάς, η οποία αποφασίζει η ψήφος της να ισοσταθμίσει αθωωτικές και καταδικαστικές ψήφους.⁴⁸⁶ Ο Ορέστης απαλλάσσεται σύμφωνα με τον νόμο, χάριν της θεάς Αθηνάς⁴⁸⁷ και του δικαστηρίου που η ίδια ίδρυσε ενώ δεν φαίνεται να έχει παντελώς αθωωθεί κατά την ανθρώπινη ηθική.

Όπως επισημαίνει ο Χ. Μαλεβίτσης: «οι τραγικοί ποιητές δεν φθάνουν, και αν φθάνουν δεν διαμένουν στο απόλυτα τραγικό. Συχνά δείχνεται ο δρόμος υπερβάσεως του τραγικού. Όπως αυτό που συνέβη στο δικαστήριο των Αθηνών κατά το τέλος της “Ορέστειας” του Αισχύλου, ή στην αναίρεση του τραγικού προσώπου από το θείο κατά τρόπο θαυμαστό, όπως συνέβη στο τέλος του “Οιδίποδος επί Κολωνών”, του Σοφοκλέους. Αλλά αυτές οι υπερβάσεις προέρχονται από τη μετεξέλιξη του δράματος. Όμως υπάρχει μία εσωτερική υπέρβαση του τραγικού σε κάθε τραγωδία. Οι τρεις αρχαίοι τραγικοί που γνωρίζουμε μέρος από το έργο τους ποτέ δεν απεμπόλισαν το θείο και ποτέ δεν αρνήθηκαν την ύπαρξη της θείας δικαιοσύνης, η οποία στο τέλος επιβάλλεται. Το ίδιο το τραγικό προκαλεί τη θεία παρέμβαση, η οποία έρχεται όποτε τούτη

⁴⁸⁶ Έντονο ζήτημα έχει ανακύψει σχετικά με τον αριθμό των ενόρκων και την καταλυτική ψήφο της θεάς. Στην περίπτωση που οι ένορκοι είχαν ζυγό αριθμό, τότε η θεά ως Πρόεδρος ασκεί δικαίωμα αποφασιστικής ψήφου. Εάν πάλι οι ένορκοι είχαν μονό αριθμό, τότε η θεά ψηφίζει ενεργώντας ως μέλος των ενόρκων, έχοντας δηλώσει ότι πιθανή ισοψηφία θα επιφέρει την αθώωση του Ορέστη ως κατηγορούμενου. Βλ. Sommerstein Al., ό.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.327επ.

⁴⁸⁷ Ήδη από την ομηρική εποχή η θεά Αθηνά λαμβάνει χαρακτηριστικά και από τα δυο φύλλα, εξ ου διαθέτει την ικανότητα να ταυτίζεται με αμφότερα τα αντικρουόμενα μέρη. Θεωρείται συγχρόνως παρθένα κόρη και ικανή πολεμίστρια· εμφανίζεται ως προστάτιδα της υφαντουργίας, μιας παραδοσιακά γυναικείας ενασχόλησης και συγχρόνως (κατά την μετά τον Όμηρο εποχή), ως προστάτιδα της κεραμικής και της γλυπτικής, τέχνες με τις οποίες ενασχολούνταν οι άνδρες. Στην Αθήνα της αρχαϊκής εποχής απεικονίζεται σαν μία λεπτή, ντελικάτη γυναικεία μορφή, εξοπλισμένη με το βαρύ οπλισμό στρατιώτη πεζικού. Μια όψη που εμφανίζει παραδοξότητα όχι μόνο για τους αρχαίους Έλληνες αλλά και για τους πλείστους πολιτισμούς έως τις μέρες μας. Βλ. Herington J., ό.π., Αισχύλος, 1988, σ.150. Amouretti M. C.-Ruzé F., *Les sociétés grecques et la guerre à l'époque classique*, Κοινωνία και Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα, μτφ. Γεωργαμλής Γ., Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2004, σ.218. Επίσης βλ. Φωτιάδης Δ., *Ζωή και Τέχνη, Από τον Πρωτόγονο Κόσμο ως τη Δημοκρατία της Αθήνας*, Εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1978, σ.510. Εμφανίζει πολλές από τις ιδιότητες που τον 5^ο αι. π.Χ. προσιδιάζουν στην ανδρική φύση. Γεννήθηκε πάνοπλη από το κεφάλι του Διός πατέρα της και δεν «τράφηκε από τα σκοτάδια της μήτρας». Είναι πολεμίστρια, φέρει εξοπλισμό και μάχεται. Είναι θεά της σοφίας και της μήτιδος και συνδέεται με τον νου και τη νόηση. Επιπλέον, ως θεά Παρθένος δεν δέχεται να υποκύψει στα δεσμά του γάμου. Επομένως θα πρέπει να συνυπολογίζει κανείς την ιδιόρρυθμη φύση της θεάς, όταν προβαίνει σε εκτίμηση της επιχειρηματολογίας - συλλογιστικής, όπου ερείδεται η θετική ψήφος για τον Ορέστη και που λειτούργησε καταλυτικά για την αθώωση του και τη λύση του δράματος. Βλ. Goldhill S., ό.π., σ.97-98.

θέλει και με τον τρόπο που θέλει και δικαιώνει τον πάσχοντα. Όπως δεν υπάρχει φιλοσοφία όταν δεν υφίσταται αμετακίνητη πίστη πως κάπου υπάρχει η θεία Δίκη».⁴⁸⁸

Εκτυλίσσεται μια διαρκής σύγκρουση μεταξύ παλαιάς θρησκευτικής αντίληψης σε σχέση με τα αμαρτήματα, που τα θέλει ως μιάσματα που βαραίνουν τις γενεές⁴⁸⁹ και μεταφέρονται από την αρχή έως το τέλος της γενεαλογικής γραμμής σαν θεϊκή μανία «ἄτη» και της μεταγενέστερης που αποτυπώνεται στο δίκαιο. Σύμφωνα με την τελευταία, η ενοχή προϋποθέτει εσκεμμένη απόφαση του ατόμου να τελέσει ένα αδίκημα δηλαδή δίχως εξαναγκασμό. Με τα σύγχρονα δεδομένα οι δυο αυτές απόψεις μοιάζουν να αλληλοαποκλείονται, αναιρώντας η μία την άλλη. Όμως στο τραγικό είδος, ενώ αντιδιαστέλλονται ταυτόχρονα ισορροπούν σε ποικίλα επίπεδα χωρίς να εκλείπει ποτέ εξ ολοκλήρου η ένταση καθώς οι παράγοντες αυτής της αντινομίας, δεν παύουν να εξακολουθούν να υπάρχουν.

Ο τραγικός ήρωας κινείται μεταξύ δύο πόλων και οι αποφάσεις του λαμβάνουν έναν χαρακτήρα αμφίσημο και ασαφώς μυστηριώδη. Τίθενται ως προβληματισμοί που δεν απαντώνται οριστικά, αφού άλλωστε δεν υπάρχει απάντηση σαφής και ορισμένη.⁴⁹⁰

Η αισχύλεια Κλυταιμνήστρα συνιστά μια αρχετυπική έκφανση του τραγικού. Το αρχέτυπο αποτελείται από μια σταθερά και μια μεταβλητή. Από τη μια πλευρά υφίσταται ένα στέρεο, αμετάβλητο νοηματικό κέντρο με αναλλοίωτη ουσία και από την άλλη μια μεταβλητή όψη, με πτυχές που διαφοροποιούνται ανάλογα με τις χωροχρονικές συνθήκες.⁴⁹¹ Στον «Αγαμέμνονα» η Κλυταιμνήστρα διαπράττει το έγκλημα της συζυγοκτονίας και ανάγεται σε αρχέτυπο μητέρας-δίκης. Εκφράζει το παλαιό δίκαιο που προστάζει «αίμα στο αίμα», ορμώμενη από τον νόμο του «καταστρέφειν και καταστρέφεσθαι». Η τραγική ηρωίδα είναι εκφραστής ενός παλαιού δικαίου, του μητριαρχικού δικαίου, το οποίο δρα καταλυτικά ως κινητήρια δύναμη για την άνομη πράξη της.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Μαλεβίτσης Χ., Συκουτρής Ι., Ράμφος Σ., Κακριδής Ι. Θ., Σολωμός Α., Περέλη-Κοντογιάννη Ρ., επιμ. Η. Λογοθέτης, Σχολή Μωραΐτη-Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης υπό την αιγίδα της Ε.Ε., Αθήνα, χ.χ., σ.12-13.

⁴⁸⁹ Δαράκη Μ., Ο Διόνυσος και η θεά Γη, Εκδ. Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1997, σ.269. Οι Ερινύες εκπροσωπούν την κυκλική πορεία γενεαλογικής διαδοχής και τιμωρίας. Η νομική διαδικασία αντικατοπτρίζει τις αρχές τις γραμμικής διαδοχής γενεών, όπου η κάθε γενεά επιδέχεται αυτοτελή αντιμετώπιση και επιμερισμό των ευθυνών.

⁴⁹⁰ Vernant J.-P., Vidal-Naquet P., «Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα», μτφ. Γεωργούδη Στ., τόμ. Α, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1988, σ.83-85.

⁴⁹¹ Σύμφωνα με τον Μαλεβίτση: «Στην αρχαία τραγωδία το πρόσωπο δεν είναι ούτε φυσικό, ούτε ιστορικό. Είναι αρχετυπικό. Πρόκειται για την κρυστάλλωση κοσμικού νοήματος, που πραγματοποιήθηκε στο βάθος του ομαδικού ασυνειδήτου και προβαίνει στο συνειδητό με την εμπρόσωπη μορφή του συμβολικού ανθρώπου. Ο τραγικός ήρωας δε προσφέρει πρότυπο ζωής, προσφέρει όμως τη συγκλονιστική συνειδητοποίηση του τι σημαίνει υπάρξειν στο κόσμο». Ντίνου Μ., Η Κλυταιμνήστρα του Αισχύλου: αρχετυπικές εκδηλώσεις του τραγικού, Θεατρογραφίες – Επιστήμες της τέχνης και του θεάματος, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου, εξαμηνιαίο περιοδικό, τχ. 11, Εκδ. Προπομπός, Απρίλιος 2004, σ.3.

⁴⁹² Λεκατσάς Π., Η Μητριαρχία και η σύγκρουση της με την ελληνική Πατριαρχία, Σειρά: Εκκλαϊκευτικά Μελετήματα, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1977, σ.67. Επίσης βλ. Κοταμανίδου Ε., Κλυταιμνήστρας Δίκαιον, Θεατρογραφίες-Επιστήμες της τέχνης και του θεάματος, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου, εξαμηνιαίο περιοδικό, τχ. 13, Εκδ. Προπομπός, Απρίλιος 2005, σ. 58. Επίσης βλ. Borneman E., Η Πατριαρχία- Η προέλευση και το μέλλον

iii. Παλαιοί και νέοι θεοί – παλαιοί και νέοι θεσμοί

Στο πρώτο μέρος της τριλογίας εκτυλίσσεται η δράση σ' έναν κόσμο μητριαρχικό. Ο βασιλιάς επιστρέφοντας από έναν πόλεμο που ξεκίνησε για χάρη μιας γυναίκας «γύρω απ' τή γυναίκα τήν πολύαντρη/ μάχες πολλές, μόχθος βαρύς»⁴⁹³ γίνεται έρμαιο στα φονικά δίκτυα μιας άλλης γυναίκας, μιας γυναίκας που έχει τον πλήρη έλεγχο ενός ανακτόρου και εξουσιάζει απόλυτα τα του οίκου της.⁴⁹⁴

Η δράση στις «Χοηφόρους» κατευθύνεται αντίθετα. Σταδιακά απομακρύνεται από το κέντρο δράσης η γυναίκα και τοποθετείται στη θέση της ο άνδρας. Ο Ορέστης λαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στο δράμα και συμβολίζει τον άνδρα εκδικητή. Η Ηλέκτρα εμφανίζεται μόνο στο πρώτο μέρος των «Χοηφόρων» όπου προσφέρει σπονδές στον τάφο του πατέρα της, ακολουθεί η σκηνή της αναγνώρισης με τον αδελφό της Ορέστη και έπειτα απομακρύνεται οριστικά από τη σκηνική δράση.⁴⁹⁵ Η δημοσία εκφορά λόγου (εντός της αθηναϊκής πολιτείας) εκ μέρους των γυναικών, αντιτίθεται με το προσήκον ήθος τους, με εξαίρεση αν η εκφορά αυτή συντελείται εντός των αυστηρώς ελεγχόμενων πλαισίων του θρησκευτικού πεδίου. Σε κάθε άλλη περίπτωση συνιστά καταπάτηση του ρόλου τους. Γι' αυτόν τον λόγο οι εκτεταμένες τελετουργικές ιεροπραξίες που λαμβάνουν χώρα στο πρώτο μέρος των «Χοηφόρων» συνάδουν με τη βαρύνουσα σημασία και την έκταση των λόγων της Ηλέκτρας. Η Ηλέκτρα μια κόρη σε ηλικία γάμου, που ανήκει σ' έναν διεφθαρμένο οίκο, αποτελεί ιδιόζουσα περίπτωση· καθώς αναγκάζεται να παραμείνει προσκολλημένη σε ένα μεταιχμιακό σημείο, ανάμεσα σε δυο διαφορετικά στάδια: της μετάβασης από τον ρόλο της θυγατέρας/άγαμης παρθένου, στον ρόλο της συζύγου/παντρεμένης γυναίκας και της μετάβασης από τον πατρικό οίκο, στον οίκο του συζύγου. Προσεύχεται να αποδειχθεί «πολύ φρονιμότερη από την μητέρα της»⁴⁹⁶ και πασχίζει να ανταπεξέλθει στις επιταγές που επιβάλλει η ιδιότητα της, ως καλή θυγατέρα. Η Ηλέκτρα βρίσκεται στον αντίποδα της Κλυταιμνήστρας, όσον αφορά τις κοινωνικές αξιώσεις για το γυναικείο φύλο. Ο Ορέστης λίγο πριν την τέλεση του εγκλήματος, στέλνει την αδελφή του μέσα στο ανάκτορο,⁴⁹⁷ στα ενδότερα και κατ' επέκταση στη

του κοινωνικού μας συστήματος, “Das Patriarchat – Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystem”, μτφ. Κούρτοβικ Δ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1998, σ.440.

⁴⁹³ Αισχ. Αγ. στ.62-63.

⁴⁹⁴ Λιαπής Β., ό.π., Το χθόνιο σύμπαν των Χοηφόρων, Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια -Χοηφόροι, Εθνικού Θεάτρου, 2019, σ. 7-9. Επίσης βλ. Goldhill S., ό.π., Αισχύλου Ορέστεια, 2008, σ.86-89.

⁴⁹⁵ Αισχ. Χοηφ. στ.22επ.

⁴⁹⁶ Αισχ. Χοηφ. στ.124-141: «Ερμή χθόνιε... Κάνε να γίνω απ' τη μητέρα φρονιμότερη / και να' χω καθαρότερα τα χέρια».

⁴⁹⁷ Αισχ. Χοηφ. στ.554: «τήνδε μὲν στείχειν ἔσω»

σιωπή. Έτσι η Ηλέκτρα επανέρχεται στην προσήκουσα θέση του θήλεος, αναμένοντας και προσδοκώντας την αποκατάσταση της διασαλευμένης τάξης στον «οἶκον» από το «ἄρσεν».⁴⁹⁸

Βλέπουμε ότι ο Ορέστης μια στιγμή προτού διαπράξει τη μητροκτονία, λιποψυχεί και δειλιάζει να προβεί στην τέλεση της.⁴⁹⁹ Τότε ένα άλλο ανδρικό πρόσωπο που παρευρίσκεται εκείνη τη στιγμή στη σκηνή, ο Πυλάδης, του φέρνει στον νου τις επιταγές του Απόλλωνα (ενός άρρενος θεού).⁵⁰⁰

Η καθοδική, φθίνουσα πορεία της κυριαρχίας του θηλυκού στοιχείου υποδηλώνεται και στη χωροταξία της σκηνής. Στον «Αγαμέμνονα» εμφανίζεται μόνη της μια γυναίκα να διαφεντεύει σ' έναν βασιλικό οίκο, εντός του οποίου διαπράττει τη δολοφονία του συζύγου της (του ίδιου του βασιλιά). Εν αντιθέσει στις «Χοηφόρους» εκτοπίζεται από την έδρα της κυριαρχίας της, το βασιλικό ανάκτορο. Χωρίς τη βούληση της και παγιδευμένη από τον γιο της, εισέρχεται ξανά στο ανάκτορο, όπου αυτήν τη φορά την περιμένει ο θάνατος.

Παρόλα αυτά, η μητριαρχική εποχή δεν έχει φθάσει στο τέλος της. Οι «Χοηφόροι» τελειώνουν με τον Ορέστη να αντικρύζει τις θηλυκές θεότητες, τις Ερινύες, τις προασπίστριες του μητρικού δικαίου. Η σύγκρουση Ορέστη και Ερινύων, πατριαρχικού και μητριαρχικού καθεστώτος, όπως και η απονομή δικαιοσύνης δια της δικαστικής οδού, τίθενται ως προβληματική στο τρίτο μέρος της τριλογίας.⁵⁰¹

Στο τρίτο μέρος της τριλογίας, ο Απόλλωνας με έναν απροκάλυπτα πατριαρχικό ισχυρισμό προλειαίνει το έδαφος για μια αμιγώς πατριαρχική πραγματικότητα, που θα επικρατεί εφεξής στην αθηναϊκή πόλη κράτος. Ιδιαίτερης βαρύτητας είναι το γεγονός ότι, σ' αυτό το σημείο η άποψη της θεάς είναι σχεδόν ταυτόσημη (διότι γεννήθηκε απευθείας από πατέρα, χωρίς τη συμμετοχή μητέρας). Ακόμη και οι Ερινύες που απεμπολούν δυσοίωνες απειλές για την πόλη της Αθήνας, εντέλει μεταπειθόνται εκουσίως να παραμείνουν από τώρα και εις άπειρον στο κέντρο, στον ομφαλό αυτής της πατριαρχικής κοινωνίας, στην αθηναϊκή Ακρόπολη.

Σύμφωνα με τον νόμο του Διός και της Δίκης «*δράσαντα παθεῖν*»⁵⁰², ο Ορέστης ως δράστης καταδικάστηκε να υποφέρει από τις Ερινύες τις μητέρας του αλλά ακόμη κι αν δεν εκτελούσε τον φόνο, θα καταδιωκόταν αυτήν τη φορά από τις Ερινύες του πατέρα του.⁵⁰³ Ο Ορέστης προσδοκά να κριθεί για την πράξη του σε μια δίκαιη δίκη, επιθυμία την οποία εξέφρασε με δισταγμό και η Ηλέκτρα στα προηγούμενα χωρία.

⁴⁹⁸ Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ. 89, 93-94.

⁴⁹⁹ *Αισχ. Χοηφ. στ.899* «*Πυλάδη, τι δράσω; μητέρ' αἰδεσθῶ κτανεῖν;*»

⁵⁰⁰ *Αισχ. Χοηφ. στ.900-903*: «*που δαῖ τὸ λοιπὸν Λοξίου μαντεύματα / τὰ πυθόχρηστα, πιστὰ τ' εὐορκώματα; / ἄπαντας ἐχθροὺς τῶν θεῶν ἡγοῦ πλέον*».

⁵⁰¹ *Λιαπής Β., ὁ.π., Το χθόνιο σύμπαν των Χοηφόρων, Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια -Χοηφόροι, Εθνικού Θεάτρου, 2019, σ.7-9.*

⁵⁰² *Αισχ. Χοηφ. στ.313*

⁵⁰³ *Αισχ. Αγ. στ.1563-1564*

Στους επόμενους στίχους διατυπώνεται η θέση, ότι ο Ορέστης «*πράξαντα μὲν ταῦτ' ἐκτὸς αἰτίας κακῆς εἶναι*»⁵⁰⁴ ή αλλιώς «*δράσαντα μὴ παθεῖν*» που συνηγορεί με την υπόσχεση που του είχε δώσει ο θεός Απόλλωνας. Ο λόγος του Απόλλωνα αποτελεί λόγο του Διός⁵⁰⁵. Από την άλλη πλευρά, οι Ερινύες εξακολουθούν αμετάπειστα να καταδιώκουν τον Ορέστη. Ο Απόλλωνας έχει τη δυνατότητα να εμποδίσει την καταδίωξη του Ορέστη (από τις Ερινύες)· όμως δεν είναι σε θέση να του αποδώσει ολοκληρωτική απαλλαγή. Σ' αυτήν την περίπτωση θα προέκυπτε η παράδοξη εντύπωση, ότι ο νόμος που προέρχεται από την ισχύ του Διός⁵⁰⁶ αναιρείται από τον ίδιο τον Δία και κατ' επέκταση ότι οι Ερινύες καταφέρνουν να παρακάμψουν έστω και για μια στιγμή τη βούληση του ανώτερου θεού.⁵⁰⁷

Συνεπώς στις «Ευμενίδες» αντιπαρατίθενται παλαιότερες και νεότερες θεότητες, παλαιοί και καινούργιοι νόμοι, αρχαίοι και νέοι θεσμοί. Οι Ερινύες αντιπροσωπεύουν τις παλαιότερες θεότητες και τις πίσω από αυτές, τις σκοτεινές αδελφές τους, τις Μοίρες⁵⁰⁸. Ο Απόλλωνας ο οποίος διατείνεται ότι αποτελεί εκπρόσωπο του Δία, συμβολίζει τους νεότερους θεούς. Σύμφωνα με τον παλιό νόμο, τον οποίο στο παρελθόν πρέσβευε ο Ζευς, ο δράστης μιας άδικης πράξης (εν προκειμένω ο Ορέστης) οφείλει να πάθει και η τιμωρία του πρέπει να ανατεθεί στις αιμοδιψείς Ερινύες. Με μία πρώτη εκτίμηση ο καινούργιος νόμος φαίνεται αρκετά ασαφής. Ο Απόλλωνας δηλώνει ότι αυτός που έπραξε οφείλει να υποφέρει, εκτός αν ο Ζευς ορίσει διαφορετικά.⁵⁰⁹ Δεν υφίσταται κάποιος λογικός συμβιβασμός των δύο αυτών θέσεων. Όμως εντοπίζεται για πρώτη φορά μια πιθανή λύση, τη στιγμή που αρχικά ο Απόλλων⁵¹⁰ και ύστερα και οι Ερινύες⁵¹¹, συναινούν να κριθεί δικαστικά η διαμάχη τους και τοποθετούν ως κριτή τη θεά Αθηνά. Η Αθηνά δεν δέχεται να εκφέρει η ίδια κρίση για μια υπόθεση που η απόφαση της θα διχάσει σοβαρά τους θνητούς και αποφασίζει να εισάγει μια νέα μορφή δίκης «*δίκηνη*» με τη σημασία της δικαστηριακής διαδικασίας από ίσους, που θα αποτελέσει πρότυπο για το μέλλον. Οι θνητοί θα πρέπει να συμμετάσχουν στη διαδικασία λήψεως απόφασης και θα είναι άτομα της ίδιας τάξης με τον δικαζόμενο. Ο νέος νόμος της δίκης ορίζει ότι αυτός που έπραξε θα υποφέρει «*ὁ δράσας*» πρέπει να πάθει, υπό την προϋπόθεση ότι ένα δικαστήριο απαρτιζόμενο από αμερόληπτους δικαστές έχει πειστεί και έχει αποφασίσει ότι αυτός δικαίως πρέπει να υποφέρει.⁵¹²

Η λειτουργία της καινούριας «*δίκης*» διαφοροποιείται κατά πολύ από τη «*δίκη*» όπως παρουσιαζόταν στον «*Αγαμέμνονα*». Βασικό της στοιχείο, είναι το γεγονός ότι ανταποκρίνεται

⁵⁰⁴ *Αισχ. Χοηφ. στ.1030-1032.*

⁵⁰⁵ *Αισχ. Ευμ. στ.19.*

⁵⁰⁶ *Αισχ. Αγ. στ.1563. « ὅσο κρατεῖ καλά / ὁ θρόνος τοῦ Διός».*

⁵⁰⁷ *Sommerstein Al., ὁ.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.47-48*

⁵⁰⁸ *Αισχ. Ευμ. στ. 173, 334-335, 392, 732-738, 1046*

⁵⁰⁹ *Αισχ. Ευμ. στ.619-621.*

⁵¹⁰ *Αισχ. Ευμ. στ.81-83, 224.*

⁵¹¹ *Αισχ. Ευμ. στ.433-435.*

⁵¹² *Sommerstein Al, ὁ.π., Αισχύλου Ευμενίδες, 2013, σ.48.*

στις επιδιώξεις της Ηλέκτρας. Η τιμωρία των σφαλμάτων δεν αποδίδεται πλέον από το αδικηθέν πρόσωπο ή από κάποιον που το εκπροσωπεί αλλά από μία ανεξάρτητη και αμερόληπτη αρχή που πράττει ως «δικαστής» και όχι ως «δικηφόρος». Η απόφαση λαμβάνεται ύστερα από αντιστάθμιση των εκατέρωθεν επιχειρημάτων, είναι έλλογη και δεν έχει τη μορφή εκδίκησης, υπό το κράτος άλλογης οργής. Η «δίκη» δεν θα είναι πλέον ένας ατέρμονος εκδικητικός κύκλος αλλά θα ενισχύει την κοινωνική σταθερότητα, αφού θα είναι οριστική, μόνιμη, διαρκής και τελειωμένη «τέλειος».⁵¹³

Η νέα αυτή τάξη πραγμάτων, όπως και η παλαιότερη, εξακολουθεί να παραμένει υπό την ύψιστη επίβλεψη του Δία, ο οποίος τώρα πλέον επιτελεί τη δράση του μέσω ανθρώπινων δικαστών αντί των Ερινύων. Οι ανθρώπινοι δικαστές επιτελούν ορθά και αμερόληπτα το δικαιοδοτικό τους έργο, μεταχειριζόμενοι δικαστικούς όρκους. Η τελειότητα αυτού του συστήματος δικαιοσύνης είναι τόση, όση έχουν τη δυνατότητα τα ανθρώπινα όντα να εξασφαλίσουν. Όμως το έργο των ανθρώπων δεν μπορεί να είναι καθ' ολοκληρίαν «τέλειον». Το παλιό δικαιοδοτικό σύστημα μπορεί να λειτουργούσε χωρίς διακρίσεις και να ήταν ατελές. Σε κάθε περίπτωση όμως, παρείχε σταθερότητα, αποδίδοντας την ανάλογη τιμωρία στον κάθε φορέα αδικίας, στον ίδιο ή στους απογόνους του (όπως στην περίπτωση του Ατρέα). Ο φόβος που ενέπνεαν οι Ερινύες είχε βασική σημασία για την οργάνωση της κοινωνίας:⁵¹⁴ κατά τους δικούς τους ισχυρισμούς αναλάμβαναν την εκδίκηση των αδικημάτων εκείνων, των οποίων οι δράστες, σε διαφορετική περίπτωση, θα κατάφερναν «να αποκρύψουν τα ματωμένα τους χέρια»⁵¹⁵.

Η θεά Αθηνά αποδέχεται ότι, το «δεινόν» δεν πρέπει να εκδιωχθεί τελειωτικά από την πολιτεία. Αυτό επιτυγχάνεται αφενός, μέσω του εμπνέοντα τον «φόβον» θεσμού του Αρείου Πάγου και αφετέρου, μέσω της ενσωμάτωσης στην πολιτεία, των κατεξοχήν εμπνευστριών του φόβου, των ίδιων των Ερινύων. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι παλαιές θεότητες που τόσο καταράστηκαν τη νέα μορφή δικαιοσύνης, τώρα γίνονται προασπιστές της, αποκτούν νέα ταυτότητα και πλέον ως Σεμνές Θεές, ευλογούν το ενάρετο και καταδιώκουν το άνομο.⁵¹⁶

Στην τριλογία εκτός από τις Ερινύες μεταμορφώνεται και ο Δίας.⁵¹⁷ Είναι εκείνος που στον «Αγαμέμνονα» ηγείται των καταστροφών, που επικροτεί τη στάση του Απόλλωνα να υπερασπιστεί τον Ορέστη έναντι των Ερινύων και είναι εκείνος εν ονόματι του οποίου και με τη

⁵¹³ «ἐς τὸ πᾶν», υπονοώντας «το τέλειον», που είναι μια από τις μεγάλες ελπίδες της τριλογίας. *Αισχ. Ευμ.* στ.291, 401, 670, 891. Οι έννοιες της εκπληρώσεως, του τελεσιδίκου και της τελειώσεως αποτελούν στόχους στους οποίους αποσκοπούν οι κεντρικοί ήρωες του «Αγαμέμνονα» και των «Χοηφόρων» χωρίς ποτέ να τους κατορθώνουν. Βλ. Sommerstein Al., *ό.π.*, 2013, σ. 49, 50, 123, 143.

⁵¹⁴ *Αισχ. Ευμ.* στ.490-529, Sommerstein Al., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, σ.50.

⁵¹⁵ *Αισχ. Ευμ.* στ.316-320, Sommerstein Al., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, σ.50.

⁵¹⁶ Sommerstein Al., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, σ.50, 51.

⁵¹⁷ Πβ. Kitto H.D.F., *Form and meaning in drama*, London: Methuen, 1956, 68-86. Sommerstein Al., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, σ.51.

συνδρομή του, η Αθηνά επιτυγχάνει την τελική συμφιλίωση. Ο Δίας στην αρχή εμφανίζεται με ιδιαίτερα εμφαντικό τρόπο ως εγγυητής, διασφαλιστής του νόμου «δράσαντα παθεῖν»⁵¹⁸ αλλά και εκείνου «τῶν πολυκτόνων γὰρ οὐκ ἄσκοποι θεοὶ»⁵¹⁹ και στη συνέχεια με την απειλή εμφύλιας διένεξης ανάμεσα στους θεούς, συναινεί (όπως φάνηκε) στην καταστρατήγηση, ανατροπή του παλαιού αυτού δικού του νόμου. Στον «Αγαμέμνονα», οι Ερινύες εκπροσωπούν τον Δία και εν γένει τους Ολύμπιους θεούς, χωρίς την ύπαρξη ούτε ψήγματος διάστασης ανάμεσα στις απόψεις τους. Στις «Ευμενίδες» μεταξύ Ερινύων και νεότερων θεών, τροφοδοτείται άσβεστο μίσος και αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, η ανατροπή δεν επέρχεται από τις πρώτες.

Η παλαιότερη θέση, σύμφωνα με την οποία ο Ζεύς αποσκοπεί εξαρχής να προάγει μια υψηλότερη δικαιοσύνη καθώς ο άνθρωπος, έχοντας δεχθεί τις διδασχές της πείρας, είναι πλέον σε θέση να τη δεχθεί· δεν φαίνεται να έχει έρεισμα. Σ' αυτήν την περίπτωση θα ήταν απορίας άξιο, το γεγονός ότι ο Ζεύς αν και συνετός και αγαθοεργός, εντούτοις επέλεξε να εξαναγκάσει, μέσω του Απόλλωνα, τον ηθικώς αγνό Ορέστη να διαπράξει έγκλημα μιανό.⁵²⁰

Ο Δίας «έβαλε τούς θνητούς στὸν δρόμο τῆς φρόνησης, καὶ έθέσπισε τὸν νόμο πάθει μάθος»⁵²¹. Εντούτοις, πουθενά δεν ορίζεται ότι η ισχύς του νόμου αυτού περιοριζόταν μόνο στους θνητούς. Στην παραδοσιακή ελληνική πίστη οι θεότητες μετέβαιναν από το στάδιο της σύλληψης και της γέννησης, στη βρεφική και νηπιακή ηλικία και κατέληγαν στην ωριμότητα και στις πλείστες των περιπτώσεων αποκτούσαν απογόνους. Η εξέλιξη που ακολουθούσαν ήταν τόσο βιολογική όσο και πνευματική. Στον Προμηθέα Δεσμώτη⁵²² για παράδειγμα, η βάνουση στάση του Ζευς αποδίδεται στο γεγονός της νεότητας και της απειρίας του στην εξουσία. Επίσης στον «Αγαμέμνονα» ο Ζεύς βρίσκεται στο στάδιο της νεότητας, ένας ρωμαλέος και νικηφόρος παλαιστής⁵²³ όπως και ο Απόλλωνας.⁵²⁴ Σύμφωνα με τον θεϊκό νόμο αυτά που πρέπει να μάθουν είναι πλείονα και θα κληθούν να τα γνωρίσουν μέσα από επίπονη δοκιμασία. Ο Δίας θα αντιληφθεί ότι η εφαρμογή ενός άλλου αδυσώπητου δικού του νόμου, του «δράσαντα παθεῖν», θα επισύρει εκτός από την καταστροφή ενός ηθικά αγνού ατόμου (εν προκειμένω του Ορέστη) και τον αφανισμό ενός ολόκληρου βασιλικού οίκου, των Ατρείδων που μάλιστα έχει τεθεί υπό την επίβλεψη του (του Διός)⁵²⁵ και κατ' επέκταση τη διάλυση της πόλης του Άργους, που εν αντιθέσει με την Τροία, ούτε σε παλαιότερους χρόνους έχει διαπράξει κάτι μεμπτό. Όσο και να πασχίζουν οι Ερινύες να πάθει ο δράσας, ο Ζεύς εν τέλει θα το αποτρέψει. Ο Ορέστης δεν θα «πάθει».Όμως ενώ διεξάγεται η

⁵¹⁸ Αισχ. Χοηφ. στ.313, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης, «όποιος πράζει, θά πάθει»

⁵¹⁹ Αισχ. στ.461-462, «οι θεοί δεν παραβλέπουν τους φονιάδες». Βλ. Murray G., ό.π., Αισχύλος, 1993, σ.162.

⁵²⁰ Sommerstein Al., ό.π., Ευμενίδες, σ.51.

⁵²¹ Αισχ. Αγ. στ.176-178, Sommerstein Al., ό.π., Ευμενίδες, σ.51-52. Επίσης βλ. Ορφέως Ύμνοι, Ορφικά Κείμενα, Άπαντα, απόδ. Ανδρέας Τσάκαλης, Πύρινος Κόσμος, Αθήνα, 1999, LXX., LXXI,

⁵²² Αισχ. Προμ. στ. 35, 96, 148-151, 228-229, 310, 389, 439, 942, 955, 960.

⁵²³ Αισχ. Αγ. στ.168-175.

⁵²⁴ Αισχ. Αγ. στ.1206.

⁵²⁵ Πβ. Αισχ. Αγαμ. στ. 43-44, 677-678, Αισχ. Χοηφ. στ. 246-263.

δίκη, μία άλλη αναμάρτητη πόλη, η Αθήνα, απειλείται με ολική καταστροφή. Εδώ στη θέση του Απόλλωνα, του σφοδρού πολέμιου των Ερινύων και όλων όσων εκείνες πρεσβεύουν, αναλαμβάνει η Αθηνά ως συμφιλίωτρια -εκπρόσωπος του Δια και επιτυγχάνει τη σύζευξη παλαιού και νέου, φθάνοντας στην επίτευξη ενός αποδεκτού από όλους δικαιοδοτικού συστήματος, με τη σύμπραξη ενός ειδικού και αμερόληπτου δικαστικού σώματος πολιτών και των πλήρους πια ωριμότητας θεών. Αυτή η σκιαγράφιση της εξελικτικής πορείας θεότητας και θεϊκής δικαιοσύνης που παρατηρούμε στην «Ορέστεια» είναι σπάνια στην ελληνική γραμματεία· ενώ μοναδική παράλληλη περίπτωση είναι τα κείμενα που σχετίζονται με τον μύθο του Προμηθέα.⁵²⁶

Μία εξίσου εντυπωσιακή ιδέα εντοπίζεται στις «Ευμενίδες»: οι θεοί αισθάνονται υπεύθυνοι και υποχρεωμένοι έναντι των θνητών. Συνεπώς, η μη εκπλήρωση των καθηκόντων εκ μέρους τους (των θεών), μεταφέρει τους ίδιους τους θεούς σε δυσμενή κατάσταση. Ο Απόλλωνας δηλώνει, ότι θέτει υπό την προστασία του τον Ορέστη, θέλοντας να αποφύγει την οργή του προδομένου ικέτη⁵²⁷. Η Αθηνά διχάζεται: εάν εκδώξει τον Ορέστη, τον καταδικάζει να γίνει λεία των Ερινύων και τότε θα εκτεθεί στην οργή του παραπεταμένου ικέτη. Εάν όμως, του επιτρέψει να παραμείνει, τότε θα εκτεθεί στο μένος του αθηναϊκού λαού, που σε αυτήν την περίπτωση τον αφήνει έρμαιο να παραδοθεί στις Ερινύες. Συνεπώς είναι δύσκολο και για την ίδια την θεά να ενεργήσει με προσωπική ευθύνη χωρίς να επισύρει «μῆνιν».⁵²⁸

Ο Ορέστης ισχυρίζεται ότι ο Ζεὺς «αἰστάνθηκε ντροπή»⁵²⁹ για τον άδικο χαμό του βασιλιά πατέρα του. Η αποτροπή της δολοφονίας του Αγαμέμνονα ισοδυναμεί με μία παράλειψη καθήκοντος τιμής, εκ μέρους του Δία.

Υποστηρίζεται ότι, στις Ευμενίδες ο Δίας ίδρυσε το Δίκαιο του Ικέτη, του ανθρώπου που παύει να αμύνεται, που παραιτείται από κάθε προσπάθεια υπεράσπισης του εαυτού του και επαφίεται μονάχα στη φιλευσπλαχνία θνητών και θεών.⁵³⁰ Αν σκεφθούμε ότι, ο Δίας ως προστάτης των βασιλιάδων μετουσιώνεται και ο ίδιος σε βασιλιά· έτσι κατά κάποια μυστικιστική έννοια, ως προστάτης των Ικετών γίνεται και Ικέτης.⁵³¹

Η Αθηνά πασχίζει να πείσει τις Ερινύες, ότι δεν είναι πρόπον οι θεοί να βλάπτουν τους θνητούς «εν αδίκω» και τις προτρέπει: «αὐτὲς ποῦ εἶναι θεὸς νὰ μὴν καταστρέψουν τὴν χώρα τῶν

⁵²⁶ Sommerstein Al., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, σ.52-53.

⁵²⁷ *Αισχ. Ευμ.* στ.233-234, *Απόλλων*: «Θά στηρίζω καί θά σώσω τόν ικέτη μου· / ἡ ὀργή του θά πέσει βαριά σέ θνητούς/ καί θεούς, ἄν κανεῖς φανερά τον προδώσει.»

⁵²⁸ Sommerstein Al., *ό.π.*, *Ευμενίδες*, σ. 53, 248, 249.

⁵²⁹ *Αισχ.* «αἰδεσθεῖς» στ.760. Επίσης βλ. *Αισχ. Χοηφ.*, *ό.π.*, *μτφ. Κ.Χ. Μύρης*, στ.245επ.: «᾽Ω Ζεῦ, ρίξε το βλέμμα σου στη συμφορά μας/ καί δές τήν ὄρφανή γενιά ἄητοῦ πατέρα... ἐνοῦ πατέρα πού μέ θυσιές σέ τιμοῦσε πάντα, / ποιό χέρι πλοῦτος ἀντάξιο θά σοῦ προσφέρει;».

⁵³⁰ Murray G., *ό.π.*, σ.168.

⁵³¹ *Αισχ. Ικετ.* στ.1: «Ζεὺς ἀφίκτωρ (ικέσιος)». Βλ. Murray G., *ό.π.*, σ.168-169.

θνητῶν»⁵³². Εν συνεχεία, τονίζει στον αθηναϊκό λαό την ισχύ των Ερινύων, που έχουν την εξουσία να τιμωρούν θεούς και θνητούς «καί στούς ἀθάνατους καί στούς θεούς τοῦ Ἄδη»⁵³³.

Επιπλέον, στο τέλος των «Ευμενίδων» ο Αισχύλος κάνει χρήση μιας ακόμη σημαντικής αντιστροφής. Οι Ερινύες απευθύνονται στους Αθηναίους πολίτες και δηλώνουν ότι «ο Πατήρ σας σέβεται», κάνοντας χρήση του ρήματος «ἄζομαι»,⁵³⁴ που εννοιολογικά σχετίζεται με τον σεβασμό των θνητών προς τους θεούς και εν γένει προς το θεϊκό στοιχείο.⁵³⁵ Η αντίληψη ότι ακόμη και οι θεοί μπορούν να υπαχθούν σε τιμωρία από τις Ερινύες, συνδέεται με την ιδέα ότι οι θεοί δεν πρέπει να λειτουργούν ως ανεύθυνοι κυβερνήτες γιατί ενδέχεται κάποια στιγμή να κληθούν να απολογηθούν και εκείνοι για τις πράξεις τους. Αυτή η επίγνωση από μέρους των θεών, τους αποτρέπει από το να φέρονται αδίκως στους θνητούς. Συνεπώς, ο φόβος «τὸ δεινόν»⁵³⁶ και το «τῷ σέβας»⁵³⁷ επιδρούν καταλυτικά στην ορθή άσκηση των καθηκόντων, τόσο από μέρους των θεών όσο και των θνητών. Οι Ερινύες, που κύριο μέλημα τους μέχρι τώρα ήταν η οδύνη και ο όλεθρος της ανθρώπινης φύσης, πλέον διασφαλίζουν μεταξύ άλλων και τον σεβασμό των θεών προς τους θνητούς.⁵³⁸

⁵³² Αισχ. Ευμ. στ. 824-825.

⁵³³ Αισχ. Ευμ., στ.950-953, ό.π., μτφ. Κ.Χ. Μύρης.

⁵³⁴ Αισχ. Ευμ. στ.1002, «ἄζεται πατήρ».

⁵³⁵ Goldhill S., ό.π., *Language, sexuality, narrative: the Orestia*, Cambridge, 1984, σ. 278, Επίσης βλ. Ησιοδ. Θεογ. 211επ., 220-222, 472, 905-906: «Οι Ερινύες στον Ησίοδο είναι «ανήλεες τιμωροί...οι οποίες διώκουν τις παραβάσεις που κάνουν άνθρωποι και θεοί». Βλ. Sommerstein Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ. 31, 54, 393.

⁵³⁶ Αισχ. Ευμ. στ.698.

⁵³⁷ Αισχ. Ευμ. στ.700.

⁵³⁸ Sommerstein, Al., ό.π., *Ευμενίδες*, 2013, σ. 54-55, 393.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου αποτελεί μείζον κείμενο της κλασικής Ελλάδας· μια παρακαταθήκη αστείρευτου κοινωνικού, φιλοσοφικού, ιστορικού, πολιτικού, θεολογικού, δημοκρατικού, ψυχολογικού ακόμη και οικονομικού προβληματισμού. Χωρίς να αίρεται η ποιητική του υπόσταση, ως τραγικού είδους, το κείμενο αυτό λειτουργεί σαν κιβωτός μιας σπουδαίας στιγμής για την ανθρώπινη συνείδηση περικλείοντας και μεταφέροντας ιδανικά, σκέψεις, θεσμούς, ιδεώδη, διάνοιες, επινοήσεις. «Ο Αισχύλος με πυρήνα τον κοινόχρηστο μύθο των Ατρείδων, μιας καταραμένης γενιάς που βρέθηκε στο κέντρο των πολιτικών και ιστορικών εξελίξεων του αρχαϊκού κόσμου, μέσω της αφήγησης του παρελθόντος, εξετάζει την πορεία του ανθρώπου από την αυτοδικία στη θεσμοθετημένη δίκαιη Δίκη, από την εγγύηση του θεϊκού δικαίου στη νομιμοποίηση του ανθρωπίνου δικαίου ως του μοναδικού τρόπου ανάληψης της ευθύνης των ανθρωπίνων σχέσεων βάσει του κοινωνικού συμβολαίου».⁵³⁹

Η στάση του Αισχύλου δεν τείνει εμφανώς προς τη μια ή την άλλη πολιτική κατεύθυνση και ενόψει της κρίσης και τομής του θεσμού του Αρείου Πάγου είναι άκρως εξισορροπητική. Ουσιαστικά δεν αντιτίθεται στη μεταρρύθμιση, όμως αγωνιά μήπως η μεταρρυθμιστική έξαρση επεκταθεί σε ακόμη πιο καίριους τομείς και προκαλέσει τη βλάβη ενός θεσμού που πρέπει να εξασφαλίζει πλήρη νομιμότητα, αντικειμενικότητα, διαύγεια και πιστή εφαρμογή των νόμων. Προς επίτευξη αυτών των στόχων προτρέπει τους πολίτες στην αποφυγή των εντός του πλαισίου της πόλεως βίαιων ακροτήτων, φιλονικιών, εμφυλίων διαμαχών και συγκρούσεων. Σε όλους τους τομείς της πολιτειακής οργάνωσης, φρόνιμο είναι να διαφεντεύει η διαλλακτικότητα, η Πειθώς η θεά δηλαδή του Διαλόγου, που δίνει στα λόγια μια σαγηνευτική ηδύτητα⁵⁴⁰ και ο Αγοραίος Ζευς⁵⁴¹ ο θεός της αγοράς και της ανταλλαγής επιχειρημάτων.⁵⁴²

Έχει υποστηριχθεί ότι «δεν είναι παρακινδυνευμένο να αναφέρουμε ότι βασικό θέμα της “Ορέστειας” είναι η “δίκη”, η κοσμική αρχή της τάξης, η οποία κυβερνά τις σχέσεις θεών και θνητών, και της οποίας οι επιταγές αγνοούνται από τον άνθρωπο επί ζημία του».⁵⁴³

Το κοινό των Ευμενίδων, παρακολουθώντας τη δίκη του Ορέστη, αντιλαμβάνεται ότι η πόλη δεν διαθέτει απλά και μόνο ένα σύστημα διαπιστωτικό της δικαιοσύνης αλλά και έναν μηχανισμό υπερβατικό προς τον ατελεύτητο κύκλο της αυτοδικίας.⁵⁴⁴ Η δικαστηριακή σκηνή των

⁵³⁹ Γεωργουσόπουλος Κ., *Κοινοφιλής διάνοια, Τα Νέα, Βιβλιοδρόμο, 29-30.3.2008, σ.34.*

⁵⁴⁰ *Αισχ. Ευμ. σ.886.*

⁵⁴¹ *Αισχ. Ευμ. σ.973.*

⁵⁴² Γεωργουσόπουλος Κ., *ό.π., Κοινοφιλής διάνοια, σ.34.*

⁵⁴³ Podlecki A.J. *The Political background of Aeschylean Tragedy, Second Edition, Paperbacks – Bristol/Classical, 1999, σ.63.*

⁵⁴⁴ Gregory J., *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, 31 εισαγωγικά δοκίμια, “A companion to Greek tragedy”, μτφ. Καίσαρ Μ., Μπεζαντάκου Ο., Φιλίππου Γ., επιμ.: Ι.Δ. Ιακώβ, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2010, σ.425.*

«Ευμενίδων» είναι ένα μεταβατικό στάδιο από την αέναη ανταπόδοση και αντεκδίκηση στη διαμεσολάβηση και στον συμβιβασμό. Η ισόψηφος απαλλαγή του Ορέστη καταδεικνύει τη δυσχέρεια αυτής της μετάβασης από την τυφλή βία στη λελογισμένη ποινή.⁵⁴⁵

Όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί οι Ερινύες είναι ο νόμος της δικαιοσύνης όπως τον αντιλαμβάνονται οι παραβάτες, εκείνοι δηλαδή στους οποίους επιβάλλεται. Ενώ οι Ευμενίδες είναι η εκ των έσω όψη του νόμου, όπως τον εκλαμβάνουν οι πολίτες, ως κάτι οικείο και ιδανικό για τη συνοχή της πολιτείας και την αρμονική συνύπαρξη με το θείο.⁵⁴⁶

«Οι Ευμενίδες πρωτίστως, είναι ένας ύμνος στη δικαιοσύνη και την κοινωνική τάξη καθώς και στον κανόνα του νόμου...»⁵⁴⁷

Η έννοια του δικαίου, της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας έχουν κυρίαρχη θέση στο έργο του Αισχύλου. Η ύπαρξη νομικού προβληματισμού είναι ευδιάκριτη σε όλη την τριλογία. Κατά την εξέλιξη της αισχύλειας τριλογίας, παρατηρούμε ότι επικρατεί ένα σχήμα που ξεκινάει από την τέλεση της αμαρτίας «ὕβρις», για να οδηγήσει στην τιμωρία της «ἄτη», προκειμένου να ακολουθήσει εν τέλει η επικράτηση της «δικαιοσύνης».

Η πολιτική χροιά του αισχύλειου έργου, εκτός από την κατάδειξη των επακόλουθων της «ὑβρεως», τεκμηριώνει τη συνύπαρξη αντίθετων λόγων⁵⁴⁸ αλλά και το ότι, η εμμονή στο δίκαιο του καθενός, παρακωλύει τη διευθέτηση καίριων ζητημάτων της συλλογικής ζωής.⁵⁴⁹

Παρατηρούμε ότι εγείρονται προβληματισμοί και καταδεικνύονται νομικά ζητήματα γύρω από πράξεις ποινικά κολάσιμες κατά το σύγχρονο, ισχύον δίκαιο. Άλλοτε πάλι, αποτυπώνονται, υπαινικτικά, έννοιες που πιθανόν αποτελέσαν προάγγελο μεταγενέστερων κανόνων δικαίου· επί παραδείγματι, η απόφαση της Αθηνάς στις «Ευμενίδες», σε περίπτωση ισοψηφικής έκβασης της δίκης, να απαλλαγεί ο Ορέστης από την, σε βάρος του, αποδιδόμενη κατηγορία, αποτελεί απότοκο της αρχής της επιείκειας και της ευμένειας προς τον κατηγορούμενο.⁵⁵⁰ Ο Αισχύλος επιδεικνύει

⁵⁴⁵ Goldhill S., *ό.π.*, σ.78επ.

⁵⁴⁶ Murray G., *ό.π.*, *Αισχύλος*, 1993, σ.170

⁵⁴⁷ Stockton D., *The Classical Athenian Democracy*, Oxford University Press, 1990, σ.50.

⁵⁴⁸ «Κάθε τι που υπάρχει είναι δίκαιο κι άδικο, και στις δύο περιπτώσεις εξ ίσου δικαιολογήσιμο» Nietzsche F.W., *γέννηση της τραγωδίας*, “Die Geburt der Tragödie”, μτφ. Μεραναίος Κ., Εκδ. Μαρή, Αθήνα, χ.χ., σ.76. Πρβλ. Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Χουρμουζιάδη Ν., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ.190.

⁵⁴⁹ Καστοριάδης Κ., *Η άνοδος της ασημαντότητας*, Αθήνα, Ύψιλον/βιβλία, 2000, σ.204.

⁵⁵⁰ Ανδρουλάκης Ν., *ό.π.*, *Ποινικόν Δίκαιον*, τόμ. Α, χ.χ., σ.122-123. Βλ. επίσης Κατσαντώνης Αλ., *ό.π.*, *Ποινικό Δίκαιο*, τομ. Β, 1978, σ.214. Περαιτέρω βλ. κατά το άρθρο 6 παρ.2 της Ε.Σ.Δ.Α., που κυρώθηκε με το Ν.Δ. 53/1974 και έχει υπερνομοθετική ισχύ κατά το άρθρο 28παρ.1 του Συντάγματος «παν πρόσωπον κατηγορούμενον επί αδικήματι τεκμαίρεται ότι είναι αθώον μέχρι της νομίμου αποδείξεως της ενοχής του», σύμφωνα δε με το άρθρο 14 παρ.2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (Δ.Σ.Α.Π.Δ.), που κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν. 2462/1997 «κάθε πρόσωπο που κατηγορείται για ποινικό αδίκημα τεκμαίρεται ότι είναι αθώο εωσότου η ενοχή του αποδειχθεί σύμφωνα με τον νόμο». Με τις ως άνω διατάξεις, στα πλαίσια της έννοιας της «δίκαιης δίκης» επί ποινικών υποθέσεων, καθιερώνεται το τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου καθ’ όλα τα διαδικαστικά στάδια μέχρι να εκδοθεί καταδικαστική απόφαση επί της διώξεως που ασκήθηκε εις βάρος του, κατοχυρώνεται, δηλαδή, το δικαίωμα κάθε κατηγορουμένου να θεωρείται (τεκμαίρεται) αθώος, εωσότου η ενοχή του αποδειχθεί νομίμως. Κατ’ αυτό, η Πολιτεία μέσω των οργάνων της, οφείλει να αποδείξει την ενοχή του κατηγορουμένου και όχι ο κατηγορούμενος την αθωότητα του. Απόρροια του τεκμηρίου της αθωότητας είναι η αρχή της επιείκειας προς τον

ένα ιδιαίτερα ανεπτυγμένο νομικό κριτήριο και μια εναργή δικαιοσύνη, σε μια εποχή που το γραπτό δίκαιο (θεσπισμένοι νόμοι ως απόρροια ανθρώπινης ενέργειας και βούλησης) με το άγραφο (αρχαϊκές λαϊκές αντιλήψεις και θρησκευτικές δοξασίες) ήταν δυο αμφισβητούμενες σφαίρες, με ασαφή οριοθέτηση ανάμεσα τους, η οποία επέτρεπε σφοδρές συγκρούσεις.

Οι τρεις τραγωδίες της «Ορέστειας» καθώς εξελίσσονται και διαδέχεται η μια την άλλη ακολουθούν μια πορεία ανάβασης προς μια υπέρτερη δικαιοσύνη. Η θεϊκή δικαιοσύνη αρχικά ερεβώδης, ύστερα ελπιδοφόρα και εντέλει περισσότερο ελεήμων και ευσπλαχνική, κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο είναι παρούσα σε ολόκληρη την τριλογία.⁵⁵¹

Το θεϊκό πλαίσιο λαμβάνει εξέχοντα ρόλο στην τριλογία του Αισχύλου, προκειμένου να διαμορφωθεί μια αίσθηση της ανθρώπινης θέσης στον εύτακτο κόσμο. Οπότε παρατηρούνται τα εξής: Αρχικά δεν μπορεί (το θεϊκό πλαίσιο) να εγγυηθεί τον ανεμπόδιστο έλεγχο της ροής των γεγονότων ή τον εξολοκλήρου προκαθορισμό τους, καθώς οι σχέσεις μεταξύ θεών και ανθρώπων αναπαρίστανται σαν ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο τοπίο, όπου η αβεβαιότητα, οι αμφιβολίες, η άγνοια, οι φόβοι, το αίσθημα της απώλειας, η απουσία ολοκληρωτικού ελέγχου επί της ακολουθίας των γεγονότων και οι αμφισημίες, συνυφαίνονται με τους πανηγυρισμούς, τις δοξολογίες, τη στερεότητα και την εξύμνηση της κοσμικής τάξης στα πλαίσια της πόλεως. Εν συνεχεία, με βάση την αδιάλειπτη ανάμειξη και την αποφασιστική παρέμβαση του θεϊκού παράγοντα στα ανθρώπινα, οι μελετητές κατά πλειοψηφία συγκλίνουν, ότι στην αισχύλεια τριλογία η δράση των ανθρώπων καθοδηγείται και προαποφασίζεται από το κύρος της θεϊκής αυθεντίας.⁵⁵²

Η «δίκη» σε όλες τις σημασιολογικές εκφάνσεις της, από την αφηρημένη έννοια της «δικαιοσύνης» και του «δικαίου» έως εκείνες της «ανταπόδοσης και της «τιμωρίας» και ακόμη μέχρι και τις πιο εξειδικευμένες του «δικαστηρίου» και της «νομικής υπόθεσης», υπαγορεύεται

κατηγορούμενο, την οποία επιβάλλει το δικαστήριο εν αμφιβολία να αποφανθεί υπέρ του κατηγορουμένου (in dubio pro reo), βλ. ΑΠ 1554/2017. Ο Ν. 4596/2019 - ΦΕΚ 32/Α/26-2-2019, που κυρώνει το Πρωτόκολλο υπ' αριθμ. 16 στη Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και ενσωματώνει την Οδηγία 2016/343 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 9^{ης} Μαρτίου 2016 περιλαμβάνει ιδιαίτερα σημαντικές αλλαγές σχετικά με το τεκμήριο αθωότητας και την παράσταση κατηγορουμένου σε ποινικές δίκες, με μία σειρά τροποποιήσεων στον Ποινικό Κώδικα και τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. Ενδεικτικά: Με το άρθρο 6 - Τεκμήριο αθωότητας: Στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας προστίθεται άρθρο 72Α ως εξής: «Άρθρο 72Α Τεκμήριο αθωότητας- Οι ύποπτοι ή κατηγορούμενοι τεκμαίρονται αθώοι μέχρι να αποδειχθεί η ενοχή τους σύμφωνα με το νόμο.». Με το άρθρο 8 - «Βάρος απόδειξης» στην ποινική δίκη- 1. Στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας προστίθεται άρθρο 177Α ως εξής: «Άρθρο 177Α Βάρος απόδειξης: 1) Οι δικαστές και οι εισαγγελείς εξετάζουν αυτεπαγγέλτως όλα τα αποδεικτικά μέσα, που θεμελιώνουν την ενοχή ή κατατείνουν στην αθωότητα του κατηγορουμένου, καθώς και κάθε στοιχείο που αφορά την προσωπικότητά του και επηρεάζει την επιμέτρηση της ποινής. Ο κατηγορούμενος δεν είναι υποχρεωμένος να προσκομίσει αποδεικτικά στοιχεία για τα πραγματικά περιστατικά που επικαλείται υπέρ του. Οι δικαστές και εισαγγελείς είναι υποχρεωμένοι να ερευνούν με επιμέλεια κάθε στοιχείο ή αποδεικτικό μέσο που επικαλέστηκε υπέρ αυτού ο κατηγορούμενος, αν αυτό είναι χρήσιμο για να εξακριβωθεί η αλήθεια. 2) Οποιαδήποτε αμφιβολία περί της ενοχής είναι προς όφελος του κατηγορουμένου ή του υπόπτου.».

⁵⁵¹ Romilly J. De, *ό.π.*, Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, 1997, σ.75-76.

⁵⁵² Goldhill S., *ό.π.*, Αισχύλου Ορέστεια, 2008, σ.159

από την επιθυμία του Δία.⁵⁵³ Ο Απόλλων είναι απλώς προφήτης Διός, ερμηνευτής των κελευσμάτων του Δία. Ως εκ τούτου, ο Δίας ήταν εκείνος που υπαγόρευσε στον Ορέστη να εκδικηθεί για τον φόνο του πατέρα του.⁵⁵⁴ Έπειτα η θεά Αθηνά, η οποία τον απαλλάσσει κατά τη δικαστηριακή διαδικασία, είναι η κόρη του Δία και δημιουργήμα εξ ολοκλήρου δικό του· είναι ο «ολοκάθαρος και αδιάλυτος» Δίας.⁵⁵⁵

Παρατηρούμε ότι, η «τραγική στιγμή» που βιώνει ο κάθε ο ήρωας ερείδεται σε αντικρουόμενες προσδοκίες και διπλές δεσμεύσεις, που σχετίζονται με την κυριαρχία του θείου. Ο Αγαμέμνονας καλείται να αντιμετωπίσει ένα «τραγικό δίλημμα»⁵⁵⁶. είναι υποχρεωμένος να θυσιάσει την κόρη του, προκειμένου να ξεκινήσει η εκστρατεία για την εκδίκηση μιας μοιχείας. Έχει επίγνωση των δεινών που θα ακολουθήσουν, σε όποια απόφαση κι αν οδηγηθεί. «Αυτή η σύγκρουση αναγκαιών αλλά ασύμβατων μεταξύ τους δεσμεύσεων είναι γνωστή ως τραγική “διπλή δέσμευση”».⁵⁵⁷ Η ευθεία παρέμβαση του θεϊκού στοιχείου στις ανθρώπινες ενέργειες, όπως εμφανίζεται ήδη από τα ομηρικά έπη, αντιτίθεται στην έννοια της ευθύνης του ανθρώπου και του καταλογισμού της, ως αξίωση που τώρα επιβάλλεται από το νέο νομικό και πολιτικό καθεστώς.⁵⁵⁸

«Αυτή η αδιάλειπτη ένταση, αφενός ανάμεσα στους φόβους και τις αμφιβολίες των ανθρώπων, αφετέρου, τη δόξα της πόλεως (το πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί η ανθρώπινη ύπαρξη) παραμένει θεμελιακό στοιχείο, τόσο της αισχύλειας τραγικής αφήγησης όσο και της πολυπρισματικής αναπαράστασης των ανθρώπινων πράξεων στην Ορέστεια»⁵⁵⁹.

Η «Ορέστεια» γράφηκε και διδάχθηκε το 458 π.Χ. και πράγματι κανείς δεν μπορεί να παραβλέψει ότι πρόκειται για ένα πολιτικό έργο, ούτε μπορεί να παραγνωρίσει, το γεγονός ότι ο Αισχύλος στην τριλογία αυτήν θεολογεί. Άλλωστε όλα τα σπουδαία ανθρώπινα κείμενα, όπως και οι μύθοι είναι θεολογικά. Ο Όμηρος, ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής, ο Δάντης, ο Σαίξπηρ, ο Γκαίτε, ο Νίτσε, ο Ντοστογιέφσκι, ο Έλιοτ, ο Σάρτρ, ακόμη και ο Μαρξ, διαλέγονται με το θεϊκό στοιχείο, είτε το θέτουν είτε το αίρουν. Θα ήταν ανούσιο να μη διακρίνουμε τη «Θεία Επιφάνεια» στο έργο του Αισχύλου.⁵⁶⁰ Ο Αισχύλος με την απόλυτη, βαθιά θεοσέβεια που τον διακατέχει, εξετάζει την ανθρώπινη κατάσταση, την ανθρώπινη συνείδηση, τον θεσμό της πόλεως και την ατομική ηθική μέσα στο θεμελιώδες πλέγμα, που ορίζεται από τις παραμέτρους: κόσμος, θεός, άνθρωπος.⁵⁶¹

⁵⁵³ Goldhill S., *ό.π.*, *Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ.74.

⁵⁵⁴ *Αισχ. Ευμ. στ. 19, 616επ.*

⁵⁵⁵ Murray G., *ό.π.*, *Αισχύλος*, 1993, σ.169. Επίσης βλ. *Αισχ. Ευμ. στ.736-738.*

⁵⁵⁶ *Αισχ. Αγ. στ.205-211.*

⁵⁵⁷ Goldhill S., *ό.π.*, *Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ.69.

⁵⁵⁸ Goldhill S., *ό.π.*, *Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ. 157-159, 169-170.

⁵⁵⁹ Goldhill S., *ό.π.*, *Αισχύλου Ορέστεια*, 2008, σ.170.

⁵⁶⁰ Γεωργουσόπουλος Κ., *Πρόγραμμα Παράστασης, Ορέστεια του Αισχύλου-Αγαμέμνων, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019.*

⁵⁶¹ Γεωργουσόπουλος Κ., *Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως...*, *Αισχύλος I, II, III*, 29/08/2012.

Με την «Ορέστεια» ο Αισχύλος φθάνει στην κορυφή της τέχνης του και μας χαρίζει μια λαμπρή έκφραση της ανθρώπινης διάνοιας. Όπως διατυπώθηκε από τον Algernon Charles Swinburn,⁵⁶² ίσως είναι το μεγαλύτερο επίτευγμα του ανθρώπινου νου. Είναι ευτύχημα που η μοναδική τριλογία που μας σώθηκε είναι συγχρόνως και το κορυφαίο πνευματικό έργο των μέσων του 5^{ου} π.Χ. κλασικού αιώνα. Η αρχαία τραγωδία συμπορεύεται με τον χρυσό αιώνα του Περικλή και η ακμή της συμπίπτει με εκείνη της αθηναϊκής πολιτείας. Η εξελικτική πορεία του τραγικού είδους ακολουθεί την άνοδο, την κυριαρχία και εν τέλει την πτώση της αθηναϊκής ηγεμονίας.

Κατά τον Φ. Πολίτη, η «Ορέστεια» και ιδιαίτερα ο «Αγαμέμνων» είναι το σπουδαιότερο δραματικό έργο που έχει γραφεί ποτέ στην ιστορία των ανθρώπων και που θα γραφεί και στο μέλλον.⁵⁶³

Ο Ρίχαρντ Βάγκνερ, ο μεγάλος Γερμανός συνθέτης και θεμελιωτής του σύγχρονου μουσικού δράματος, στην αυτοβιογραφία του σημειώνει τα εξής: «Διαβάζοντας το 1847 την Ορέστεια, έβλεπα το δράμα με τα μάτια του νου μου, σαν να παιζόταν εκείνη την ώρα μπροστά μου, και ο αντίκτυπος που είχε επάνω μου αυτή η εμπειρία ήταν κάτι το απερίγραπτο. Τίποτα δεν μπορούσε να συγκριθεί με την ψυχική ανάταση που μου δημιουργούσε η τριλογία αυτή και ίσαμε την τελευταία λέξη των Ευμενίδων βρισκόμουν σε μίαν ατμόσφαιρα τόσο απομακρυσμένη από το παρόν, ώστε ποτέ μου δεν κατάφερα, έκτοτε, να συμφιλιωθώ εντελώς με τη λογοτεχνία του καιρού μας. Οι αντιλήψεις μου για τη συνολική σημασία του δράματος και του θεάτρου διαμορφώθηκαν, χωρίς καμία αμφιβολία, από εκείνες τις εντυπώσεις».

Ο Βάγκνερ μεταξύ άλλων δημιούργησε την περίφημη οπερατική τετραλογία του «Το δαχτυλίδι των Νιμπελούνγκεν», η οποία συναγωνίζεται την «Ορέστεια» όχι μόνο ως προς το μέγεθος και την επιβλητικότητα της, αλλά και ως προς την προσδοκία να αποτελέσει ένα καλλιτεχνικό δημιούργημα καθολικού χαρακτήρα, που θα επιτύγχανε μια νέα ενιαία επανασύνδεση των επιμέρους μορφών τέχνης, αναμειγνύοντας την αισθητική δημιουργία με τις πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η «Ορέστεια» του Αισχύλου, η μοναδική σωζόμενη τριλογία του αρχαίου δράματος, μετουσιώνει αριστοτεχνικά, το ιδανικό της καθολικότητας του καλλιτεχνικού δημιουργήματος. Εκτός της προφανούς αισθητικής -καλλιτεχνικής της αρτιότητας, εντυπωσιάζει η οξυδέρκεια με την οποία ο ποιητής επεξεργάζεται και καθιστά ηχηρούς τους πολιτικούς και ιστορικούς κραδασμούς της εποχής του. Παρόλο που για πρώτη φορά διδάχθηκε στα Μεγάλα Διονύσια του 458 π.Χ., όταν το τραγικό είδος βρισκόταν σε πρώιμο ακόμη στάδιο, εντούτοις η «Ορέστεια» αποτελεί τεκμήριο θαυμαστής δραματουργικής ωριμότητας. Ο Αισχύλος επιχειρεί μια

⁵⁶² Murray G., *ό.π.*, *Αισχύλος*, σ.153.

⁵⁶³ Πλωρίτης Μ., Μινωτής Α., *Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως...*, *Αισχύλος I, II, III*, 29/08/2012.

καθοριστική επαναδιατύπωση της ιστορίας, αποτυπώνει τους πολιτικούς κραδασμούς της εποχής του και τους αναμεταδίδει επεξεργασμένους στην πολιτική κοινότητα, ανασυγκροτώντας τη σχέση του Αθηναίου πολίτη, με το μυθικό και ιστορικό παρελθόν του. Με όχημα τον αρχαίο μύθο των Ατρείδων, ο Αισχύλος επιδιώκει να επαναπροσδιορίσει τη θέση του Αθηναίου πολίτη στο πολιτειακό μόρφωμα όπου ανήκει, ανασυνθέτοντας θεμελιώδη ορόσημα για την ιστορία της αθηναϊκής πολιτείας.⁵⁶⁴

Πρόκειται για ένα έργο προμηθεϊκό. Ο Αισχύλος, μια τιτάνεια προσωπικότητα του τραγικού είδους, δημιουργεί την «Ορέστεια», στην απαρχή του μεγαλειώδους εγχειρήματος της ιδρυτικής πράξης της «αυτοθέσμησης» στην αθηναϊκή πολιτεία. Η θέση του θεσμού της δικαιοσύνης στο επίκεντρο της δραματοποίησης αυτής της προβληματικής, αντικατοπτρίζει τον εξέχοντα ρόλο του δικαίου στη διάπλαση της αθηναϊκής πολιτείας. Το έργο αυτό χωρίς να αποτελεί νομικό κείμενο, απασχολεί τον σύγχρονο νομικό καθώς τέμνει τη λειτουργία των θεσμών και οι τελευταίοι βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το πεδίο ενασχόλησης του. Ο ποιητής «δηλαδή γράφει για το έπος των σταθμίσεων, των διακινδυνεύσεων αλλά και των συναινέσεων, που συνεπάγεται η λειτουργία των θεσμών σε μία δημοκρατία.»⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ Λιαπής Β., ό.π., Πρόγραμμα Παράστασης, Το χθόνιο σύμπαν των Χοηφόρων, Αισχύλου Ορέστεια -Χοηφόροι, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019, σ.6-7. Επίσης Λιαπής Β., ό.π., Πρόγραμμα Παράστασης, Η Ορέστεια ως καθολικό δράμα, Ορέστεια του Αισχύλου-Αγαμέμνων, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019, σ.10.

⁵⁶⁵ Αδαμοπούλου Π., ό.π., σ. 2,3,18.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, Δειπνοσοφισταί Βιβλ. Η΄, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες» μτφ. Μαυρόπουλος Θ., Αθήνα, 1998.
- Αιλιανός Άπαντα, Τομ. Πέμπτος, Ποικίλη Ιστορία, Βιβλία Α΄-Ε΄, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», μτφ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1997.
- Αΐλιος Αριστείδης, Aristides ex Recensione Guilielmi Dindorfii, τομ. Α΄, (13) Παναθηναϊκός, Dindorf Wilhelm, Εκδ. Ανέσπερον, Αθήνα, 2016.
- Αισχίνου Ι, Κατά Τιμάρχου, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, μτφ. Ηλιού Ηλ., Εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1939.
- Αισχίνου ΙΙ, Περί Παραπρεσβείας, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, μτφ. Ηλ. Ηλιού, Εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1939.
- Αισχύλος, Χοηφόροι, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», μτφ. Ρούσσοσ Τ., Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992.
- Αισχύλος, Ευμενίδες, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Σειρά: «Οι Έλληνες», μτφ. Ρούσσοσ Τ., Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992.
- Αισχύλου Ορέστεια, Εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, μτφ. Κ.Χ. Μύρης, Αθήνα, 2002.
- Ανδοκίδου Λόγοι, Περί των Μυστηρίων, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. Χατζηαντωνίου Β., Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ.
- Αντιφώντος Λόγοι, Περι του Ηρώδου Φόνου, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, μτφ. Νενδρινού Ν., Εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1939.
- Απολλόδωρου Βιβλιοθήκη (Μυθολογική) Α, Βιβλίον ΙΙΙ, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, μτφ. Πετρίδου Πυρ., Εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1959.
- Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», μτφ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1999.
- Αριστείδου Παναθηναϊκός 107-108, Guilielmi Dindorfii, Leipzig, Weidmann, 1829.
- Αριστοτέλης Έργα, Αθηναίων Πολιτεία, Επιτομή του Ηρακλείδη, τομ. εικοστός πρώτος, μτφ. Χλόη Μπάλλα, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2015.
- Αριστοτέλης Αθηναίων Πολιτεία, μτφ. Άγγελου Βλάχου, Εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1980.
- Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, μτφ. Ζερβού Ι., Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1988.

- Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλία Α'-Ε', μτφ. Λυπουρλής Δ., Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2006.
- Αριστοτέλης Μεγάλα Ηθικά, Αρχαίοι Συγγραφείς, επιμ. Λυπουρλής Δ., Θ. Μαυρόπουλος Θ., Ζήτηρος Κ., μτφ. Μπετσάκος Β., Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2010.
- Αριστοτέλης Πολιτικά, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, IV-VIII, μτφ. Λεκατσάς Π, Εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Αριστοτέλης Ρητορική Α', Αρχαίοι Συγγραφείς, μτφ. Λυπουρλής Δ., Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, μτφ. Ζερβού Ι., Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1988.
- Αριστοφάνης, «Οι Βάτραχοι», μτφ. Θρασύβουλος Σταύρου, ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη, 2012.
- Δεινάρχος -Δημάδης, Άπαντα, Δεινάρχου Κατά Δημοσθένους, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», μτφ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992.
- Δημοσθένης, Κατ' Αριστοκράτους μτφ. Τυφλόπουλος Α. – Επιμ. Δ. Ιακώβ, στο Ανθολόγιο Αρχαίων Ελληνικών Κειμένων, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2006.
- Δημοσθένους Κατ' Αριστοκράτους, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Αραπόπουλου Κ.Θ., Έκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1961.
- Δημοσθένους Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου Ψευδομαρτυριών, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπουλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1963.
- Δημοσθένους Κατά Μειδίου, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπούλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1961.
- Δημοσθένους Κατά Νεαίρας, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπούλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1964.
- Δημοσθένους Λόγοι, Περί της Ατελείας Προς Λεπτίνην, μτφ. Ν.Γ. Κασιμάκου, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, μτφ. Ηλ. Ηλιου, Εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1939.
- Δημοσθένους Περί της Παραπρεσβείας, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπουλου, Τομ. Τρίτος, Έκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1961.
- Δημοσθένους Προς Λεπτίνην, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπούλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1961,
- Δημοσθένους, Κατά Τιμοκράτους, Άπαντα Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ. Θ. Αραπόπουλου, Τομ. τέταρτος, Εκδ. Πάπυρος, χ.χ.
- Διόδωρος Σικελιώτης, Άπαντα 4, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», μτφ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Τομ. Τέταρτος, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992.
- Ηροδότου Αλικαρνασσέως, Ιστορίαί Ζ', Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. Β. Τάσου, Ελληνικός Εκδοτικός Οραγνισμός, Αθήνα, χ.χ.

- Ησίοδος Θεογονία, Άπαντα, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», μτφ. Σωκράτης Σκαρτσής, Έκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1993.
- Θουκιδίδης - Ιστορίες, Θουκιδίδου Ιστορία του Πέλοποννησιακού Πολέμου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας, μτφ. Άγγελος Βλάχος, Αθήνα, 2004.
- Ισοκράτης, “Πανηγυρικός”, μτφ. Στέλλα Μπαζάκου – Μαραγκουδάκη, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1967.
- Ισοκράτους Αρεοπαγιτικός, Παναθηναϊκός, Ισοκράτους Λόγοι, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. Χρίστου Θεοδωράτου, Τομ. Στ’ Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ.
- Λουκιανού Ανάχαρσις, Ξενοφώντος Ελληνικών Βιβλίον τρίτον και τέταρτον κατ’ εκλογήν και Λουκιανού Ενύπνιον και Ανάχαρσις, Κυριάκου Κοσμά, Εκδ. 12^η, Ι. Δ. Κολλάρου, Βιβλιοπωλείον Εστίας, Αθήνα, 1927.
- Λυκούργου Κατά Λεωκράτους, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπουλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1962.
- Λυσίου Λόγοι, Κατά Θεομνήστου Α’, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπουλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1958.
- Λυσίου Λόγοι, Περί τοῦ Σηκοῦ Ἄπολογία, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπουλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1958.
- Λυσίου Λόγοι, Προς Σίμωνα, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Κ.Θ. Αραποπουλου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1958.
- Ξενοφώντος Απομνημονεύματα, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, επιμ. εκδ. Γιάννης Κορδάτος, μτφ. Κώστας Βάρναλης, Τομ. Α, Εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Ξενοφώντος Οικονομικός, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Εμμ. Γ. Παντελάκη, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1939.
- Ομήρου Ιλιάς, μτφ. Δ.Ν. Μαρωνίτης, Εκδ. Άγρα, τομ. Β, Αθήνα, 2010.
- Ορφείως Ύμνοι, Ορφικά Κείμενα, Άπαντα, απόδ. Ανδρέας Τσάκαλης, Πύρινος Κόσμος, Αθήνα, 1999.
- Παυσανίου Μεσσηνιακά, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Α. Κ. Παπαθεοδώρου, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1959.
- Πλάτωνος Φαίδων, Βιβλιοθήκη Στερεότυπων Εκδόσεων Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, επιμ. Αχιλλέως Τζαρτζάνου, Εκδ. Δημητράκου, Αθήνα, 1930.
- Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Κίμων, μτφ. Γιώργος Ράπτης, Εκδ. Ζήτρος, Αθήνα, 2007.
- Πλουτάρχου Κίμων, Βίοι Παράλληλοι, Κίμων, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Ανδρ. Ι. Πουρνάρα, Τομ. Πέμπτος, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1975.
- Πλουτάρχου Περικλής, Παράλληλοι Βίοι, Περικλής - Φάβιος Μάξις, μτφ. Γεώργιος Α. Ράπτης, Εκδ. Ζήτρος, Θεσ/κη, 2006.

- Πλουτάρχου Σόλων, Βίοι Παράλληλοι, Σόλων- Ποπλικόλας, Τα Άπαντα των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, μτφ. Ανδρέας Ι. Πουρνάρας, Εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1975
- Πλουτάρχου Σόλων, μτφ. Α.Ι. Γιαγκόπουλος – Ζ.Ε. Μαλαθούνη, ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη, 2012.
- Πολυδεύκους Ονομαστικόν, Sammlung Wissenschaftlicher Commentare, Lexicographi Graeci, Pollvcis Onomasticon, Ed. Ericvs Bethe, B.G. Teubner Stuttgart und Leipzig, 1998.
- Jacoby F., Die Fragmente der Griechischen Historiker, III Β', Ανδροτίων 324 F 3 και Φιλόχορος 328 F 20a, E. J. Brill, Leiden, Netherlands, 1950.

ΞΕΝΗ ΠΡΩΤΟΤΥΠΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Aéliou R., Euripide, héritier d'Eschyle, Les Belles Lettres, Tome I, Paris, 1983.
- Aéliou R., Euripide, héritier d'Eschyle, Les Belles Lettres, Tome II, Paris, 1983.
- Amouretti M.C.-Ruzé F., Κοινωνία και Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα, μτφ. Γεωργαμλής Γ., Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2004.
- Anderson P., Από την αρχαιότητα στο Φεουδαρχισμό, μτφ. Ε. Οικονόμου – Αστερίου, Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1981.
- Andrewes A., Αρχαία ελληνική κοινωνία, μτφ. Παναγόπουλος Α., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1987.
- Aristodemou M., Law and literature, Journeys from her to eternity, Oxford University Press, 2007, 29-80.
- Bachofen J., Marx K.- Engels F., Κείμενα για την Τέχνη: Το τέλος της μητριαρχίας και ο Αισχύλος, μτφ. Χρυσικόπουλος Στ., Εκδ. Έξαντας, Αθήνα, 1975.
- Blass F., Die Eumeniden des Aischylos, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1907.
- Boardman J., "Herakles, Theseus and Amazons", in D. Kurtz and B. Sparkes (eds), The Eye of Greece: Studies in the Art of Athens, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Bonnard A., Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, τόμ. 1, μτφ. Δ. Θοιβιδόπουλος- Ε. Γαρίδη, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985-1991.
- Borneman Er., Η Πατριαρχία- Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος, μτφ. Κούρτοβικ Δ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1998.
- Botsford and Robinson, Αρχαία Ελληνική Ιστορία, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1977.
- Brunel P., Ο Μύθος της Ηλέκτρας, Κύκλος Ηλέκτρα, μτφ. Μιτσοτάκη Κλ., Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 1991-1992.
- Burns A., "The meaning of the Prometheus vincitus", Classica et mediaevalia 27, 1966, 66.
- Bury J.B. & Meiggs R., Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, τομ. Β, Εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1981.
- Cantarella E., Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας, μτφ. Δημάκης Π., Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1998.

- Cartledge P., Οι Έλληνες, Εικόνες του εαυτού και των άλλων, μτφ. Μπουρλάκης Π., Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002.
- Conacher D.J., Aeschylus' Oresteia: A literary commentary. University of Toronto Press, Toronto, 1987, 10.
- De Ste. Croix, G.E.M. (Geoffrey Ernest Maurice), Τα αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου, μτφ. Αστερίου Ε., London: Duckworth, 1972.
- Dodds E.R., Οι Έλληνες και το παράλογο, μτφ. Γιατρομανωλάκης Γ., Ινστιτούτο του βιβλίου- Α' Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996.
- Dodds E.R., "Morals and Politics in the Oresteia", The Ancient Concept of Progress and Other Essays, Oxford University Press, 1985.
- Dover K.J., "The political aspect of Aeschylus' s Eumenides", The Journal of Hellenic Studies (JHS) Vol. 77.2, Cambridge University Press, 1957, 234, 235.
- Doyle E.R., Άτη: its use and meaning: a study in the Greek poetic tradition from Homer to Euripides, Fordham University Press, New York, 1984, 88.
- Dyer R.R., The Evidence for Apolline Purification Rituals at Delphi and Athens, The Journal of Hellenic Studies, Cambridge University Press, Vol. 89, 1969.
- Eagleton T., A Response, Literature and Theology, Vol. s 19, June 2005.
- Easterling P.E., 'Notes on Tragedy and Epic', in Papers given at a Colloquium on Greek Drama in Honour of R. P. Winnington-Ingram, ed. L. Rodley, London, 1987.
- Easterling P.E., Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, μτφ. Ρόζη Λ. - Βαλάκας Κ., Σειρά: Συμβολές στις επιστήμες του ανθρώπου / Φιλολογία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2007.
- Easterling, P.E.-Knox B.M.W., Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, μτφ. Κονομή Μ., Εκδ. Δ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2000.
- Engels F., Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοχρησίας και του Κράτους, μτφ. Δούμα Α., Δ' Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2013.
- Fisher N.R.E., Hybris, Printed text: a study in the values of honour and shame in Ancient Greece, Aris & Phillips, Warminster, England, c 1992.
- Flacelière R., Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, μτφ. Βανδώρος Γ., 12^η Έκδοση, Εκδ. Δ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2003.
- Forbes P.B.R., Law and Politics in the Oresteia, The Classical Review, Vol 62, No 3/4, 1948.
- Forrest W.G., Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας, ο χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής, 800-400 π.Χ., μτφ. Παναγόπουλος Α. – Κόντη Ε., Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994.
- Gere K., Ο τάφος του Αγαμέμνονα, οι Μυκήνες και η αναζήτηση του ήρωα, μτφ. Τριανταφυλλοπούλου Κ., Σειρά: Θεωρητικές Επιστήμες, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2007.

- Gernet L., Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας, μτφ. Μεθενίτη Α. - Στεφανής Α., Σειρά: Ανθρωπολογία της αρχαίας Ελλάδας, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2000.
- Girard R., *La violence et le sacré* (1972), in: *De la violence à la divinité*, Paris, 2007.
- Goldhill S., *Language, sexuality, narrative: the Orestia*, Cambridge, 1984.
- Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, μτφ. Παρασυριόπουλος Α., Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2008.
- Gould P.J., “On Making Sense of Greek Religion”, *Greek Religion and Society*, επιμ. έκδ. Patricia E. Easterling & John Victor Muir, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Gould J., Pickard- Cambridge A., Lewis M.D., *Οι δραματικές εορτές της Αθήνας*, μτφ. Υψηλάντη Μ., Τσολακόπουλος Η., Ευσταθίου Αθ., Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 2011.
- Goward B., *Aeschylus: Agamemnon*, Duckworth, London, 2005.
- Graves R., *Οι ελληνικοί μύθοι*, (τόμ. Α - μτφ. Ζενάκος Λ.) και (τόμ. Β - μτφ. Μ. Μπέρκη - Μειμάρη), Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1998.
- Gregory J., *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, 31 εισαγωγικά δοκίμια, μτφ. Καίσαρ Μ., Μπεζαντάκου Ο., Φιλίππου Γ., επιμ.: Ι.Δ. Ιακώβ, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2010.
- Harrison J.E., *Αρχαίες ελληνικές γιορτές*, μτφ. Παπαδοπούλου Ε., Εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1996.
- Herington C.J., “Aeschylus in Sicily”, *Journal of Hellenic Studies (JHS)*, vol. 87, Cambridge University Press, 1967.
- Herington J., *Αισχύλος*, μτφ. Γιούνη Μ., Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 1988.
- Johnston S.I., *Η μαγεία και οι νεκροί στην κλασική Ελλάδα*, *Αρχαιολογία και τέχνες*, τχ.70, Μάρτιος, 1999.
- Juliá V.E., Kohan W.O., Castello L.A., Conde O., Pinkler L., Palant J., *La tragedia griega - τώ πάθει μάθος*, Editorial plus ultra, Buenos Aires, 1993, 55-71.
- Kadare I., *Αισχύλος ή ο αιώνια χαμένος*, μτφ. Κολινιάτη Ι., Εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1988.
- Kennedy G., *Ιστορία της κλασικής ρητορικής, αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής*, μτφ. Νικολούδης Ν., Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2000.
- Kirk G.S. – Raven J.E.- Schofield M., *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφ. Κούρτοβικ Δ., ΜΙΕΤ., Αθήνα, 1988.
- Kitto H.D.F., *Form and meaning in drama*, London: Methuen, 1956.
- Kitto H.D.F., “Political Thought in Aeschylus”. *Dioniso* 43, 1969, 165.
- Kitto H.D.F., *Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφ. Ζενάκος Λ., Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1985.
- Kullmann W., *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφ. Ρεγκάκος Α., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1996.
- Lebrun H., “Eschyle et Déméter”, *Revue des Études Grecques, Les Belles Lettres, Tome 59/60*, Paris, 1946.

- Lesky A. "Decision and responsibility in the tragedy of Aeschylus", *Journal of Hellenic Studies* 86, Cambridge University Press, 1966, 78-85.
- Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Χουρμουζιάδης Ν., Μ.Ι.Ε.Τ, τόμ. Α, Αθήνα, 1997.
- Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Τσοπανάκης Α., Εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 1978.
- Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Χουρμουζιάδη Ν., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1990.
- Levy H., *Επιστημονική Επετηρίς του Ακαδημαϊκού Έτους 1972-1973*, Τόμος αφιερωμένος εις τον ομότιμον καθηγητήν Παν. Περδίκαν, Dimakis P., Σμπαρούνης Α., Κόνσολας Ν., Θεοφανίδης Σ., Κυριαζόπουλος Σ., Moller H., Βουτυράς Σ., Μουτσόπουλος Ε., Delivanis D., Anagnostakis St., Τσαούσης Δ., Strangas G., Περδίκας Π., Κυριαζή - Γουδέλη Δλ., Παπαπαναγιώτου Π., Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήναι, 1973.
- Lloyd-Jones H., "The guilt of Agamemnon", *The classical quarterly* 56, 1962, 189
- Lloyd-Jones H., *Aeschylus: Oresteia*, Ag. 40, London: Duckworth, 1979.
- Lossau M.J., *Αισχύλος*, μτφ. Μπεζαντάκος Ν., Εκδ. Ινστιτούτο Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009.
- Lucas D.W., *The Greek tragic poets*, Cohen & West, London, 1969.
- Lukacs G., *Η Ψυχή και οι μορφές*, μτφ. Οικονόμου Αντ., Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- MacDowell D.M., *The law in classical Athens*, Thames & Hudson, London, 1978.
- MacDowell D.M., *Athenian homicide law: in the age of the orators*, Manchester University Press, 1963, 125.
- MacLachan B., *The Age of Grace: Charis in Early Greek Poetry*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Macleod C.W., "Politics and the Oresteia", vol. 102, *JHS* 102, 1982.
- Maffre J.-J., *Η ζωή στη Κλασική Ελλάδα*, μτφ. Τσελέντη Ευ., Εκδ. Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988.
- Manfred J.L., *Αισχύλος*, μτφ. Μπεζαντάκος Ν., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009.
- Marx K.- Engels F., *Κείμενα για την Τέχνη: Το τέλος της μητριαρχίας και ο Αισχύλος*, μτφ. Χρυσικόπουλος Στ., Εκδ. Εξαντας, Αθήνα, 1975.
- Mastrorarde D., "Οι θεοί στην αρχαία ελληνική τραγωδία", *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, Justina Gregory, μτφ.: Καίσαρ Μ., Μπεζαντάκου Ο., Φιλίππου Γ., επιμ. εκδ. Justina Gregory, Εκδ. Δ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2010.
- Mazon P., *Eschyle ; Texte établi et trad.*, Societe D' Edition "Les Belles-Lettres", Paris, 1920, [Edité par Societe D' Edition "Les Belles-Lettres", Paris (1920)].

- Mc Dowell D.M., Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, μτφ. Μαθιουδάκης Γ., Ε΄ Έκδοση, Εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2009.
- Meier C., Η πολιτική τέχνη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, μτφ. Μανακίδου Φ., Εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997.
- Meier C., Η ελληνική καταγωγή της πολιτικής, Αθήνα, 2007, μτφ. Στεφάνου Ν., Εκδ. Π. Χιωτέλλης, Αθήνα, 2007, Cambridge, Mass, 1990.
- Mossé C., Η αρχαϊκή Ελλάδα, από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο, μτφ. Πασχάλης Σ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1987.
- Mueller K.O., Aeschylus Eumeniden, Dissertations on the Eumenides of Aeschylus, Cambridge, 1835.
- Murray G., Αισχύλος, ο δημιουργός της τραγωδίας, μτφ. Μανδηλαράς Β., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1989, 1993.
- Nietzsche F.W., Η γέννηση της τραγωδίας, μτφ. Μεραναίου Κ., Εκδ. Μαρή, Αθήνα, 1954.
- Ost F., Raconter la loi: Aux sources de l' imaginaire juridique, Ed. Odile J., Paris, 2004.
- Ostwald M., “Nomos and the beginnings of the Athenian Democracy”, Oxford at the Clarendon Press, Oxford, 1969, 23.
- Page D.L., Further Greek Epigrams, Cambridge, 1981.
- Parke H.W., Ελληνικά Μαντεία, μτφ. Βοσκός Αν., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1979.
- Parker R., Miasma, Pollution and Purification in Early Greek Religion, Clarendon Press, 1983.
- Pickard-Cambridge A., Gould J., Lewis M.D., Οι δραματικές εορτές της Αθήνας, μτφ. Υψηλάντη Μ., Τσολακόπουλος Η., Ευσταθίου Α., Εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη, 2011.
- Podlecki A.J. The Political Background of Aeschylean Tragedy, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1966.
- Podlecki A.J. The Political background of Aeschylean Tragedy, Second Edition, Paperbacks – Bristol / Classical, 1999.
- Pope M., “Merciful heavens?”, The Journal of Hellenic Studies 94, 1974, 107.
- Rohde E., Ψυχή, Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες, μτφ. Παυλογεωργάτου Κ., Εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1998.
- Romilly J. De., Ο χρόνος στην ελληνική τραγωδία, μτφ. Μαρσέλλος Χ. και Λουμάνη Σ., Εκδ. Το Άστυ, Αθήνα, 2001.
- Romilly J. De., Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, μτφ. Αγκαβανάκης Ν., Εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988.
- Romilly J. De, Precis de Litterature Grecque, Edité par P.U.F., Grigny, France, 1980.
- Romilly J. De, Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, μτφ. Μίνα Καρδαμίτσα - Ψυχογιού, Εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997.

- Romilly J. De, Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου, μτφ. Ξενάκη Αν., Εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008.
- Rosenmeyer T.G., The Art of Aeschylus, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1982.
- Saïd S., Trédé M., Al. Le Boulluec, Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας, μτφ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Τσιλιβεργής Δ., Πόθου Β., Εκδ. Παπαζήση, 2001.
- Schuller W., Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, από την κρητομυκηναϊκή εποχή ως το τέλος των κλασικών χρόνων μτφ. Καμάρα Α. - Κοκκινιά Χ., Β΄ Έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2001.
- Shuré Ed., Η αρχαία ελληνική ποίησης, Βιβλιοπωλείον Ι.Ν. Σιδέρη, υπό τη προστασία της Α.Μ. της Βασιλίσσης Σοφίας- Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, εν Αθήναις, 1914.
- Sloterdijk P., Zom und Zeit. Politisch - psychologischer Versuch, Frankfurt am Main, 2006.
- Smith G., The Jurisdiction of the Areopagus, Classical Philology, τόμος 22^{ος}, University of Chicago Press, τ.χ. Ιανουαρίου, 1927.
- Snell B., Kannicht R., Radt S., Tragicorum Graecorum Fragmenta, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977-1986.
- Sommerstein Al., Aeschylus Eumenides, Cambridge University Press, 1989.
- Sommerstein Al, Aeschylean Tragedy, ‘Le rane’, Collana di Studi e Testi, Studi – 15, Levante Editory – Bari, 1996.
- Sommerstein Al., Αισχύλου Ευμενίδες, μτφ. Γεωργαντζόγλου Ν., Εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013.
- Sommerstein Al., Aeschylean tragedy, Levante Editory, Bari, 1996.
- Sommerstein Al, Η Ζωή και το Έργο του Αισχύλου, μτφ. Πολυκάρπου Π., Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2016.
- Stockton D., The Classical Athenian Democracy, Oxford University Press, 1990, 50.
- Taplin O.P., The Stagecraft of Aeschylus, Oxford, 1997, 381-384.
- The Cambridge Companion to ancient Greek Law, Allen D., Cantarella E., Cohen D., Cohen E., Davies J., Gagarin M., Lanni A., Maffi A., Modrzejewski J.M., Ober J., Parker R., Patterson C., Rubinstein L., Ruprecht H.A., Thomas R., Thur G., Todd S., Wallace R., Yunis H., Cambridge University Press, 2005.
- Thomson G., Αισχύλος και Αθήναι, Μελέτη γύρω από τις κοινωνικές πηγές του δράματος, μτφ. Βιστάκης Γ.Ν. - Αποστολόπουλος Φ., Εκδ. Ορίζοντες, Αθήνα, 1954.
- Vernant J.P., Vidal- Naquet P., Mythe et tragédie en Grèce ancienne, Paris, 1980.
- Vernant J.P., Detienne M., Μήτις, η πολύτροπη νόηση στην αρχαία Ελλάδα, μτφ. Παπαδοπούλου Ιω., Σειρά: Σύγχρονη αρχαιολογική Βιβλιοθήκη, Εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1993.

- Vernant J.P., Vidal - Naquet P., Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, μτφ. Γεωργούδη Στ., τομ. Α' & Β', Εκδ. Δαίδαλος- Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988.
- Vernant J.P., Vidal-Naquet P., Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα, μτφ. Γεωργούδη Στ., Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1974.
- Vernant J.P., Mythe et pensée chez les Grecs, Paris, 1988.
- Vernant J.P.- Vidal- Naquet P., Eschyle, le passé et le présent, in: Mythe et tragédie en Grèce ancienne - II, Paris ; 2001 (1986).
- Vernant J.P.- Vidal- Naquet P., Mythe et tragédie en Grèce ancienne, Paris, 1980.
- Vernant J.-P., Vidal-Naquet P., Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, μτφ. Γεωργούδη Στ., τομ. Α, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1988.
- Wallace R.W., The Areopagos Council, to 307 B.C., The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1989.
- White B.J., Acts of Hope. Creating Authority in Literature, Law, and Politics, Chicago - London 1994.
- Wilamowitz - Moellendorff, Ulrich von, Aristoteles und Athen ii, Berlin: Weidmann, 1893.
- Wilamowitz-Moellendorff v. U., Aischylos. Interpretationem, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1914.
- Winnington-Ingram R.P., “A religious function of greek tragedy”, The Journal of Hellenic Studies 74, 1954, 19.
- Wolf E., Das Problem der Naturrechtslehre, Versuch einer Orientierung, Band 2, Verlag C. F. Müller, Karlsruhe, 1964.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ - Μαγνήσαλη Σ., Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} π.Χ. αι.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008.
- Αδάμ - Μαγνήσαλη Σ., Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2004.
- Αδαμοπούλου Π., Οι Ευμενίδες και η Πόλις, Τιμητικός Τόμος Σπ. Βλ. Βρέλλη, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014.
- Ανδρουλάκης Ν., Ποινικόν Δίκαιον, τόμος Α, Τα θεμέλια, Εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, χ.χ.
- Αποστολάκης Ι.Μ., Η δικαιοσύνη στη μυκηναϊκή εποχή, Λειτουργία και απονομή, Διδακτορική Διατριβή, Σειρά: Δικαιοφιλοσοφικά και δικαιοϊστορικά μελετήματα, τόμος 5, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 1990.

- Αρβανιτάκης Α., Αίδεσις και λίθος αναιδείας, Επιστημονική Επετηρίδα, Αρμενόπουλος – Έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Νικόπουλος Β, Πανούσης Γ., Παπασιώπη – Πασιά Ζ., Παπαδόπουλος Φ., Βαρελάς Δ., Παραπαγγίδου Χ., Αρχιμανδρίτου Μ., Κυμιώνη Γ., Καραγκουνίδης Α., Τσούκα Χ., Δεσποτίδου Α., Henckel W., Gaul H.F., Τόμ. 13, Θεσ/κη, 1992, 17.
- Βλάχος Γ., Δίκαιο και Πολιτική στην Αρχαία Ελλάδα και το σύγχρονο κόσμο, Μελέτες ΙΙ, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1989.
- Βλάχος Γ., Πολιτικές Κοινωνίες στον Όμηρο, μτφ. Μ. Παίζη - Αποστολοπούλου, Δ. Αποστολόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1985.
- Βολωνάκης Ιω. Κ., Της Αρχαίας Ελλάδος οι μεγάλοι Ηγέται, Πολιτικοί – Στρατηγοί του Πολέμου και της Πολιτικής, Εκδ. Γεωργιάδη, Αθήνα, 1997.
- Γιαρένης Ε.Α., Κανόνες Δικαίου του πολέμου και Στρατιωτικού Ποινικού Δικαίου, Από τον αρχαιοελληνικό κόσμο στον σύγχρονο στρατιωτικό Ποινικό Κώδικα, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2008.
- Γουδής Δ.Ν., Το Μαντείο των Δελφών, Σειρά: Τα Μυστήρια των Ελλήνων, Εκδ. Δημιουργία – Απ. Α. Χαρίσης, Αθήνα, 1977.
- Δαράκη Μ., Ο Διόνυσος και η θεά Γη, Εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1997.
- Δεκάζου - Στεφανοπούλου Φ., Περιθωριακοί και Παραβάτες, Ο κόσμος των παρεκκλίσεων στην κωμωδία του Αριστοφάνη, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.
- Δεληκωστόπουλος Σ., Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996.
- Διαμαντόπουλος Α., Προμηθέας Δεσμώτης και Λυόμενος του Αισχύλου, Σειρά Μελετών: Θέατρο και Πολιτική, Αθήνα, 1973.
- Δραγώνα - Μονάχου Μ., Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα: Η φιλοσοφική προϊστορία, η πρωτοϊστορία και η ιστορία της έννοιας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η σύγχρονη προβληματική, τόμος Α, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986.
- Δρομάζος Στ., Αρχαίο Δράμα, Αναλύσεις, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1984.
- Επιτροπάκης Π.Ι., Ενδυματολογία στο αρχαίο ελληνικό δράμα, χ.ε., Αθήνα, 1988-1989.
- Ευστρατιάδης Αυ., Ερμηνευτική και Θεατρολογική πρόσβαση στην Ορέστεια του Αισχύλου, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1989.
- Θεοδωράκης Α., Αισχύλου «Αγαμέμνων» - Σενέκα «Αγαμέμνων», Σύγκριση των δύο τραγωδιών, Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2001.
- Ιακώβ Δ.Ι., Η ποιητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, Σειρά: Ελληνική και ρωμαϊκή ποιητική, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 1998.

- Καλλέργης - Σταθάκης Ν., Δοκίμιον της Ιστορίας Αρχαίου Ελληνικού Δικαίου, τόμος Α – τχ. Α΄, Αθήναι, 1969.
- Καλτσώνης Δ., Το δικαστήριο από την πρωτόγονη κοινωνία στην αταξική, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002.
- Κανίνιας Σ., Ο αρχαίος Άρειος Πάγος ως Ποινικό Δικαστήριο, «Ποινικά Χρονικά» ΜΕ΄, 1995.
- Καστοριάδης Κ., Η άνοδος της ασημαντότητας, Αθήνα, Ύψιλον / βιβλία, 2000.
- Καστοριάδης Κ., Η ελληνική Ιδιαιτερότητα, τόμος Β, Η Πόλις και οι Νόμοι, μτφ. Καστοριάδη Ζ., Εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008.
- Καστοριάδης Κ., Οι ομιλίες στην Ελλάδα, Εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2000.
- Κατσαντώνης Αλ., Ποινικό Δίκαιο, τόμος Β, Φ. Τσιρώνης (τυπογρ.), Αθήνα, 1978.
- Κατσούρης Α.Γ., Ομηρικά Σχήματα Κωμωδίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Κεραμεύς Κ.Δ., Διάγραμμα του ελληνικού Δικαίου, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1998.
- Κερένι Κ., Η Μυθολογία των Ελλήνων, μτφ. Σταθόπουλος Δ., Ε΄ Έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι.Δ. Κολλάρου κ Σία, Αθήνα, 1998.
- Κλήμεντος Άλεξανδρέως, Sanctorum Patrum, Volumen V., Wirceburgi, Ex Officina Libraria Staheliana, M. DCC.LXXIX., Τα Ευρισκόμενα, Tomus II, Stromatum, Lib. II.
- Κορδάτος Γ., Η Αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία – Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του Αρχαίου Ελληνικού Θεάτρου, Εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1974.
- Κρεββατάς Δ., Οι τρεις μεγάλοι Τραγικοί, Ευριπίδης, Σοφοκλής, Αισχύλος, Σειρά: Το βιβλίο στην εκπαίδευσή, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.
- Κωστής Κ., Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία (λόγος εκφωνηθείς τη 16/12/1884), τυπογρ. Παλιγγενεσία, Αθήνα, 1885.
- Λεκατσάς Π., Η Μητριαρχία και η σύγκρουση της με την ελληνική Πατριαρχία, Σειρά: Εκλαϊκευτικά Μελετήματα, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1977.
- Λεκατσάς Π., Η ψυχή, η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου, Έκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.
- Μαλεβίτσης Χ., Συκουτρής Ι., Ράμφος Σ., Κακριδής Ι. Θ., Σολωμός Α., Περέλη- Κοντογιάννη Ρ., επιμ. Η. Λογοθέτης, Σχολή Μωραΐτη- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης υπό την αιγίδα της Ε.Ε., Αθήνα, χ.χ.
- Μανιουδάκη Μ. – Μπεϊκάκη Κ., Η «Ορέστεια» του Αισχύλου: επίδραση του έργου του Αισχύλου στην ελληνική και παγκόσμια δραματουργία: Ιάκωβος Καμπανέλλης, ο Δείπνος και Ευγένιος Ο΄ Νηλ, Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Σεμινάριο 38: Αισχύλος, Ο δημιουργός της τραγωδίας και η διαχρονική επίδραση του στην

- ελληνική και ευρωπαϊκή γραμματεία, επιμ. Εκδ. Μανώλης Στεργιούλης, Γεώργιος Κράιας, Εκδ. Κοράλι, Αθήνα, 2012.
- Μανωλεδάκης Μ., Δίκη Πολύποινος, Η απονομή δικαιοσύνης στην αρχαία ελληνική μυθολογία και τέχνη, Εκδ. Κ. Σφακιανάκη, Θεσ/κη, 2005.
- Μαραβέλιας Χ.Ε., Φόνος, Τα αττικά φονικά δικαστήρια και ιδίως το εν Φρεαττοί του Πειραιώς Δικαστήριο, Επιστημονικές Μονογραφίες «Πειραϊκής Νομολογίας», αρ.1 , Εκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Πειραιώς, Πειραιάς, 1998.
- Μαρκαντωνάτος Γ., Εισαγωγή στην αττική τραγωδία, μία προσέγγιση, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Μαρκεζίνης, Β., Εγκλημα, ανηθικότητα και τιμωρία στην Αρχαία Ελλάδα, Η κληρονομία της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2013.
- Μερκενίδου Ε., Το Απολλώνιο της πλάνης και του ονείρου, Αισθητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, University Studio Press, Θεσ/κη, 2005.
- Μιρώ Αι., Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου, μτφ. Παναγιώτου Κ., Εκδ. Ωκεανίς, Αθήνα, 1971.
- Μίτλεττον Μ., Ο Φόνος στην αρχαία τραγωδία: Η Ορέστεια (και το διάστημα μέχρι τις Βάκχες), [Ψ]νομικά, 2017.
- Μουδατσάκης Τ.Ε., Η Θεατρική Σύνταξη, Αρχές οικονομίας της δράσης στην τραγωδία, Το παράδειγμα του «Αγαμέμνονα», Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993.
- Μουσταΐρα Ε, Ορέστεια: Από τη θεϊκή εκδίκηση στην ανθρώπινη δικαιοσύνη, Τιμητικός Τόμος Ιω. Βούλγαρη, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2010.
- Μπακατσούλας Μ.Ν., Η συνδιαλλαγή (αίδεσις) και η αποτίμησις (ποινή) εις το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον, Ανάπτυπο από τον Τιμητικό τόμο «Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκας», τόμος δεύτερος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986.
- Μπακονικόλα Χ., Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας, τόμος Β, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2004.
- Μπαρτζελιώτης Λ., Μιγυνηί J., Αδαμόπουλος Α., Καλαιτζής Ν., Αναγνωστόπουλος Γ., Σίνου Χ., Μαρκαντωνάτος Γ., Μπακονικόλα Χ., Tucker Α., Μπακονικόλα- Γιαμά Ε., Αναστασοπούλου- Καπογιάννη Θ., Κατσιμιτσής Μ., επιμ. Σίνου Χ., Πόλις και Πολιτισμός, Σειρά: Φιλοσοφικός Λόγος, Πολιτική και Τέχνη, Εκδ. Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1988.
- Νάκος Γ.Π., Ιστορία Ελληνικού Δικαίου, Συμβολή στην Ιστορία του Αρχαίου Ελληνικού Δικαίου, Μορφές Αρχαίων Ελληνικών Νομοθεσιών, τχ. Α, University Studio Press, Θεσ/κη, 1986.

- Νταμπακάκης Χ., Δίκαιο και Τραγωδία, Συγκριτική Θεώρηση των περί Δικαίου Αντιλήψεων των Τριών Αρχαίων Τραγικών και οι Σύγχρονες Προεκτάσεις της, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2012.
- Παπαδάκη Π., Η Νομική Θεωρία της Επανάστασης, Αθήνα, Εκδ. Π. Παπαδάκη, 2014.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ.Ν., Ο Άρειος Πάγος εν ταις αρχαίαις Αθήναις, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Παρνασσού», 1881.
- Παπανούτσος Ε.Π., Το δίκαιο της πυγμής, Εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1981.
- Πούλλος Ι.Χ., Εισαγωγή εις το αρχαίον ελληνικό δράμα, Έκδοσις Β΄, χ.ε., Αθήναι, 1968.
- Ρώτας Β., Θέατρο και Γλώσσα (1925-1977), τόμος Β, Εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1986.
- Σίνου Χ., Πόλις και Πολιτισμός, Μπαρτζελιώτης Λ., Μιγυνηί J., Αδαμόπουλος Α., Καλαιτζής Ν., Αναγνωστόπουλος Γ., Σίνου Χ., Μαρκαντωνάτος Γ., Μπακονικόλα Χ., Tucker Α., Μπακονικόλα- Γιαμά Ε., Αναστασοπούλου- Καπογιάννη Θ., Κατσιμιτσής Μ., επιμ. Σίνου Χ., Σειρά: Φιλοσοφικός Λόγος, Πολιτική και Τέχνη, Εκδ. Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1988.
- Στεφανόπουλος Σ.-Θ. Β., Η ελευθερία της συνειδήσεως του δικαστή στην αρχαία Ελλάδα, χ.ε., Αθήνα, 1980.
- Στέφος Α.Α., Ο Μύθος της Κασσάνδρας στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1994.
- Σχινάς Γ., Ιστορία της Φιλοσοφίας του Δικαίου, τόμος Α, Πρωσοκρατικοί φιλόσοφοι και ποιηταί από του Ομήρου μέχρι του Ευρυπίδου, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2005.
- Τρωιάνος Σπ. – Γ. Βελισσαροπούλου – Καρακώστα, Ιστορία Δικαίου, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1993.
- Φιλίππιδης Σ.Ν., «Αμφισημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ., Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ. Καμπίτση, Ηράκλειο, Εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.
- Φωτιάδης Δ., Ζωή και Τέχνη, Από τον Πρωτόγονο Κόσμο ως τη Δημοκρατία της Αθήνας, Εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1978.

ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΠΗΓΕΣ

- Αισχύλου Ορέστεια, Εθνικό Θέατρο, Πολιτιστική Ολυμπιάδα, καλοκαίρι 2001.
- Βλάχος Η., Έγκλημα στην τραγωδία, Συνέντευξη στο ΒΗΜΑgazino, 2014.
- Γεωργουσόπουλος Κ. - Αρχαίων Δράμα - Αισχύλου «Αγαμέμνων», 2016, ΕΡΤ WebTVMP4.
- Γεωργουσόπουλος Κ., Κοινοφιλής διάνοια, Τα Νέα, Βιβλιοδρόμιο, 29-30.3.2008.

- Γεωργουσόπουλος Κ., Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως..., Αισχύλος I, II, III, 29/08/2012.
- Γεωργουσόπουλος Κ., Πρόγραμμα Παράστασης, Ορέστεια του Αισχύλου - Αγαμέμνων, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019.
- Γεωργουσόπουλος Κ., Το Αιγαίο στους αρχαίους τραγικούς, Η Λέξη, Ελληνική και Ξένη Λογοτεχνία, τχ.169, Μάιος - Ιούνιος 2002.
- Διαμαντόπουλος Αλ., Σκέψεις πάνω στην Αρχαία Τραγωδία, Θεατρικά τχ. 72, μηνιαία θεατρική έκδοση, ειδικό αφιέρωμα στη θεατρική δραστηριότητα του 1972.
- Θεατρογραφίες, Επιθεώρηση του κέντρου σημειολογίας του Θεάτρου, αρ. τχ. 8, Άνοιξη 2002.
- Θεατρογραφίες - Επιστήμες της τέχνης και του θεάματος, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου, εξαμηνιαίο περιοδικό, τχ. 11, Εκδ. Προπομπός, Απρίλιος 2004.
- Κ, Περιοδικό Κριτικής Λογοτεχνίας και Τεχνών, Τετραμηνιαίο περιοδικό, αφιέρωμα: Τ. Μαλάνος, τχ.5, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Ιούλιος 2004.
- Κοταμανίδου Ε., Κλυταιμνήστρας Δίκαιον, Θεατρογραφίες- Επιστήμες της τέχνης και του θεάματος, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου, εξαμηνιαίο περιοδικό, τχ. 13, Εκδ. Προπομπός, Απρίλιος 2005.
- Λιαπής Β., Οι Ευμενίδες και η αθηναϊκή πόλις, Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια - Ευμενίδες, Εθνικού Θεάτρου, 2019.
- Λιαπής Β., Πρόγραμμα Παράστασης, Η Ορέστεια ως καθολικό δράμα, Ορέστεια του Αισχύλου-Αγαμέμνων, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019.
- Λιαπής Β., Το χθόνιο σύμπαν των Χοηφόρων, Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια - Χοηφόροι, Εθνικού Θεάτρου, 2019.
- Μπαζαρίδης Κ. Κλυταιμνήστρα ή Οι μεταμορφώσεις της μητέρας, αφιέρωμα: Γυναίκες του μύθου, Επτά Ημέρες, Καθημερινή, 20/08/2000.
- Παπαμάρκος Μ. Πρόγραμμα Παράστασης, Αισχύλου Ορέστεια - Ευμενίδες, Εθνικού Θεάτρου, Ιούνιος 2019.
- Πλωρίτης Μ., Μινωτής Α., Πορεία του ελληνικού θεάτρου μίμησης πράξεως..., Αισχύλος I, II, III, 29/08/2012.
- Πολυχρονίου Α., Ηλέκτρες των μεγάλων τραγικών, η Ηλέκτρα στην Ορέστεια του Αισχύλου, 2015, youth cultural community.
- Πρεβεδουράκη Κ., Το αρχέτυπο της γυναίκας- συζύγου: θύμα και θύτης; Πρακτικά ΙΑ΄ Συμποσίου θεατρολογίας και σημειολογίας του θεάτρου «Αρχέτυπα και Μυθοπλασία στο Θέατρο και τον Κινηματογράφο», 29-30/04/2004, Θεατρογραφίες, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου, τχ. 13, Απρίλιος 2005, Εκδ. Προπομπός, Αθήνα.